

Úvod do studia dějepisu

2. díl

Kolektiv autorů

Masarykova univerzita

Brno 2014

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Úvod do studia dějepisu

2. díl

Kolektiv autorů

Masarykova univerzita Brno 2014

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Dílo bylo vytvořeno v rámci projektu Filozofická fakulta jako pracoviště excelentního vzdělávání: Komplexní inovace studijních oborů a programů na FF MU s ohledem na požadavky znalostní ekonomiky (FIFA), reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0228 Operační program Vzdělávání pro konkurenceschopnost.

Autoři:

Tomáš Borovský, Lukáš Fasora, Bronislav Chocholáč,
Tomáš Malý, Denisa Nečasová, Jiří Němec, Martin Wihoda

© 2014 Masarykova univerzita

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons Uveďte autora-Neužívejte dílo komerčně-Nezasahujte do díla 3.0 Česko (CC BY-NC-ND 3.0 CZ). Shrnutí a úplný text licenčního ujednání je dostupný na:

creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/cz.

Této licenci ovšem nepodléhají v díle užitá jiná díla.

Poznámka: Pokud budete toto dílo šířit, máte mj. povinnost uvést výše uvedené autorské údaje a ostatní seznámit s podmínkami licence.

ISBN 978-80-210-7016-5 (brož. vaz.)

ISBN 978-80-210-7017-2 (online : pdf)

ISBN 978-80-210-7018-9 (online : ePub)

ISBN 978-80-210-7019-6 (online : Mobipocket)

Obsah

1. SPECIFIKA VÝZKUMU OBDOBÍ STŘEDOVĚKU	7
Dlouhý středověk.	7
Vzdálený středověk	12
Středověk v historické dílně	22
Středověk dnes	47
2. SPECIFIKA VÝZKUMU OBDOBÍ RANÉHO NOVOVĚKU	55
Prameny	57
Čas a prostor	66
Populace	69
Komunikace	71
Myšlení a krize.	73
Identita	75
3. SPECIFIKA VÝZKUMU DĚJIN 19. STOLETÍ.	80
Fenomén modernizace	83
Periodizace	88
Prameny	91

4. SPECIFIKA VÝZKUMU DĚJIN 20. STOLETÍ (SOUDOBÝCH DĚJIN)	99
Periodizace	102
Typické znaky soudobých dějin	107
Prameny	111
5. DĚJINY DĚJEPISECTVÍ	118
Témata a přístupy	123
Syntézy a časopisy	127
Problémy s periodizací	131
6. STRUČNÝ NÁRYS DĚJIN DĚJEPISECTVÍ	135
Starověk a křesťanský středověk	135
Renesance, reformace a protireformace	146
Od baroka k osvícenství	152
Devatenácté století: ve jménu vědy a pokroku	160
Poločas změny	167
Meze ideologií a totalitní dějepisectví	173
Ve víru inovací	178
7. JAK KONCIPOVAT VLASTNÍ VÝZKUM	186
HISTORICKÝ GLOSÁŘ	199

Druhý díl skript je na rozdíl od dílu prvního orientován více speciálně. Jeho cílem je seznámit studenty s osobitými problémy výzkumu pro jednotlivé epochy dějin, zvláště co se týče pramenů, metod a specifického tázání. Za důležitou součást znalostí studenta historie považujeme také alespoň znalost dějin historiografie, která je tu čtenáři předkládána v základní podobě, odpovídající bakalářskému stupni studia. Závěrečnou část skript tvoří rady pro koncipování vlastního výzkumu, zvláště s ohledem na formát bakalářské kvalifikační práce.

Také v případě tohoto dílu skript byl autorský kolektiv početný a úzce kooperující. Garantem kapitoly č. 1 byl Martin Wihoda, kapitoly č. 2 Bronislav Chocholáč a Tomáš Malý, kapitoly č. 3 Lukáš Fasora a kapitoly č. 4 Jiří Němec a Denisa Nečasová. Kapitoly č. 5 a 6, tedy historiografické pasáže, garantoval Tomáš Borovský, kapitoly č. 7 pak Lukáš Fasora. Na závěr je zařazen Martinem Wihodou sestavený historický glosář, který má čtenáři pomoci k základní orientaci v pojmech užívaných v odborném historickém diskursu, přičemž u komplikovanějších problémů obsahuje odkazy na příslušné pasáže v textu, kde je problém více vysvětlen a rozveden. Za pomoc a rady autoři zvláště děkují Janu Dvořákovi, Tomáši Dvořákovi a Jiřímu Hanušovi a za pečlivé jazykové korektury Marcele Drahošové.

1. SPECIFIKA VÝZKUMU OBDOBÍ STŘEDOVĚKU

Středověku je v naší mysli vyhrazeno prazvláštní místo. Na straně jedné v něm vidíme barbarskou epochu, jež se utápěla v nekonečných sporech, kolik andělů se vejde na špičku jehly, případně necháváme naši představivost bloumat temnotou, kterou prosvětlovaly leda hranice, na nichž byli upalováni kacíři, zároveň se ale dojíme nad rytířskými příběhy lásky a cti a jsme ochotni snášet celé hodiny nepřízeň počasí, jen abychom mohli obdivovat přilbu svatého Václava, korunovační klenoty nebo Zlatou bulu sicilskou. Stal se nám snad středověk místem melancholických návratů, kde se můžeme utvrzovat v pocitech nadřazenosti, že naše civilizace odrostla dětským bačkůrkám, v renesanci se probírala z hlubokého spánku, aby v osvícenství s jásotem vstoupila do věku rozumu? A je-li tomu tak, nezaměňujeme tak trochu přítomnost za minulost a hledání jistot za poznání? Takže o jakém středověku to vlastně mluvíme?

Dlouhý středověk

Těžko vymyslet horší začátek, nicméně „středověk“ vznikl nedopatřením. Vzdálené počátky našeho omylu sahají k italským humanistům 14. století, kteří se pokoušeli odstranit mladší nánosy, jež postupně ulpěly na antickém dědictví. Nikdo z nich ovšem nevolal po rozchodu s minulostí, a pokud Francesco Petrarca našel zalíbení ve „středním čase“ (*medium tempus*), nežádal nic jiného než návrat k antice v celé její čistotě, kdy společnost

měla blízko k Bohu a církev nebyla zkažena světskými starostmi. Pouze tak (dle něho) mohlo dojít k nápravě, k „renesancí“ vznešeného světa prvních křesťanů.

Jak vidno, Petrarca i jeho přátelé vyznávali hodnoty veskrze středověké a renesanci chápali jako oslavu autentických kořenů křesťanské víry. Zároveň ale svou přítomností, oním přechodným a nepovedeným „věkem středu“, okázale pohrdali. Přesto se středověk nepřestal užívat v neutrálních souvislostech. Na hanbu byl středověk vykázán teprve 18. stoletím, jež se samo povýšilo na věk osvícení, který přišel poté, co se podařilo vykročit z dlouhého stínu temných a prázdných časů bez rozumu i vkusu. Dílo zkázy poté dokonal švýcarský historik Jacob Burckhardt. Obdivovatele antického Řecka a italského umění Quattrocenta (15. století) přiměly jeho vášně, aby ostrými řezy vyňal středověk z dějinného vývoje a postavil jej do příkrého protikladu ke starověku a renesanci s velkým „R“.

Osud středověku nadlouho zpečetila Burckhardtova *Renesanční kultura Itálie (Kultur der Renaissance in Italien, 1860)*, jež oslovila německy smýšlející střední a středovýchodní Evropu. Ta se nechala okouzlit příběhem skvostné civilizace, která však nepřekonala vnitřní rozpory a podobně jako rozdělené Řecko byla rozvrácena a rozchvácena mocnějšími sousedy. Němcům zněl takto sklenutý výklad povědomě a ve jménu nových Atén a nového Říma si u Hradce Králové a Sedanu proklestili cestu k národnímu sjednocení. Před koncem 19. století se Burckhardtovy myšlenky ujaly i ve Francii, s napůl omluvným dovětkem, že ve válce roku 1870 nezvítězily pruské zbraně, nýbrž německá historická škola.

Burckhardovská vize dějin uspěla zejména proto, že do přehledných celků uzavřela složité počátky moderních národů a že jejich státotvorným a emancipačním snahám propůjčila vyšší smysl. Zároveň do středoevropské mentality vsadila jakousi nostalgickou vzpomínku na Středomoří (*Sehnsucht nach Süden*),

kteřá mezi německými a rakouskými historiky přežívá ještě dnes, stejně jako v českém dějepisectví bytuje František Palacký, jenž dokázal přesvědčit maloměšťácké a převážně katolické Čechy, že jsou důstojnými potomky sršatých husitů. A co z toho plyne pro středověk samotný? Nic podstatného. Pouze se kruhem vracíme k úvodní poznámce, že středověk vznikl jen proto, že bylo nutno pojmenovat přítomnost a ujistit se v naději, že vše dobře dopadne. A protože v obavách tonul (a v duchu „starých dobrých tradic“ stále tone) hlavně evropský Západ, zrodila se jiným kulturám neznámá dějinná epocha. Proto také ztroskotaly všechny pokusy najít muslimský, indický, japonský nebo čínský středověk a ve slepých uličkách skončilo rovněž pátrání po mauské, aztécké a incké „feudalitě“.

Pomohlo by, kdyby byl „středověk“ nahrazen jiným, obratněji definovaným pojmem? S letitou zkušeností lze zodpovědně prohlásit sotva. Setrváme-li na starém kontinentě a přijmeme-li za měřítko výtvarné umění, skončíme u doby románské či gotické. Druhá z nich však v podstatě minula Itálii, o Balkáně a Východu Evropy nemluvě. Obrátíme-li pozornost k sociálním strukturám, vynoří se před našimi zraky „feudalismus“. Ten sice (na rozdíl od středověku) patřil k dobovému slovníku, nicméně marxismem hájená představa, že hybnou silou společenského vývoje jsou třídní vztahy, nutně vedla k povrchnímu srovnávání neporovnatelného, neboť kdejaké nepokoje, od řádění lapkovských družin, přes pogromy, až po velká náboženská a reformační hnutí, mohly být (a byly) vydávány za projev třídního boje mezi vládnoucími feudály, jinak vlastníky výrobních prostředků, a poddanými.

Zdá se, že naše krátké bloudění v dějinách jednoho pojmu skončilo ve slepé uličce. Připusťme však, byť jen na okamžik, že mezi antikou a novověkem přece jen leží zvláštní čas středu. Kam ale sahá a přirozeně, kdy se začala psát jeho historie? Školské osnovy se v závislosti na době svého vzniku dovolávají

hned několika předělů. Vynález knihtisku někdy kolem poloviny 15. století dnes zdatně soupeří s dobytím Konstantinopole Turky v roce 1453, a to zase s plavbou do „Indie“ roku 1492. Ve střední Evropě nemůže chybět Luterovo vystoupení z roku 1517, jemuž české učebnice nadřazují rok 1526 a nástup Habsburků. Nechybí však ani hlasy spojující konec středověku s rozkvětem městských obcí a „prvními údery radničních hodin“, jindy je zlom spatřován v třicetileté válce a vestfálském míru roku 1648. A jaký konec, takový začátek, pod jehož směle rozepjatou klenbou se našlo dostatek místa pro milánský edikt, stěhování národů, zánik říše západořímské, založení benediktinského řádu i obnovení císařství za Karla Velikého, zkrátka pro vše mezi léty 313 a 800.

K čemu ale potřebujeme mezníky, které se míjejí o stovky let? Nejsou snad přeludem, který nám suše sděluje, že se pod Evropany vymyšleným středověkem skrývá doba od 5. do 15. století? Proč potom lpět na osudových zlomech, když tyto vzešly ze subjektivních, dobově podmíněných pocitů? Neměly by jejich místo zaujmout spíše „kontinuita“ s „obratem“? Vždyť změnám předcházela dlouhá, složitá a pomalá dialog příčin a následků, jenž zasahoval do veřejného dění různým způsobem a odlišným tempem. O předělu nebo nové epoše by se dalo uvažovat teprve v okamžiku, kdy se drobné, dílčí změny stanou strukturou a systémem.

Romulus Augustulus sice vyklidil císařský palác nedobrovolně, nicméně jeho pád do nicoty neznamenal rozchod s minulostí. Naopak, strůjce převratu Odoakar pečlivě dbal na dobré vztahy s římským senátem i císařem v Konstantinopoli. Onu velkou změnu tak ohlašuje teprve vznik léna v epoše karolínské, k čemuž dodejme, že se tím Karlovcí rozhodně nezříkali dědictví předků, za něž pokládali jak merovejské tradice, tak odkaz římského impéria. A nejinak lze pohlížet na konec středověku, který jistě můžeme spatřovat v městských výsadách 13. věku, ovšem

trh a svobodné nakládání s majetkem ovládly veřejný prostor až v 19. století. Odtud „dlouhý středověk“, v jehož půdoryse můžeme rozjímat nad jedinečným podzimem antiky i vzdálených počátcích naší přítomnosti a zároveň se vracet k dílčím, mocensky, místně nebo časově definovaným dějinným kapitolám.

Moderní medievistika již dávno nepracuje s jedním koncem a počátkem, nýbrž se začátky a konci různých středověků, což historickému poznání propůjčilo nevídanou volnost. Obrátíme-li náš krasohled k českým dějinám, potom Velká Morava dlouhého trvání není spoutána léty 822 a 906, nýbrž její příběh začíná v avarském kaganátu a končí v legendách doby lucemburské. Rovněž dlouhé 13. století je více spojnicí než předělem a husitskou revoluci lze elegantně převyprávět jako epilog lucemburské éry i jako prolog evropské reformace. Stačí jen odložit brýle romantického mámení.

Vzdálený středověk

Bývaly časy, kdy historické obrazotvornosti kralovalo velkolepé Vávrovo ztvárnění husitské revoluce se skvělým Zdeňkem Štěpánkem v roli dvou Janů, nejprve Husa a poté Žižky. Dnes naši představivost jitrí spíše Pán prstenů, jenž všechny husity i zrádné papežence odsunul do muzea kuriozit. Přesto by ona filmová trilogie neměla být zapomenuta. Ne snad pro chudáky s planoucími zraky, vyzbrojené vírou ve spravedlivější budoucnost, nýbrž pro krajinu, která filmovému příběhu propůjčila něco podstatného, totiž prostorovou věrohodnost. Zablácené meze a obzor bez drátů vysokého napětí, tehdy snadno dostupný svět za humny sídlišť, nyní vzpomínka na dílo našich předků, jehož jsme se dobrovolně zřekli. Jak vůbec přistupovat k civilizaci, k níž nás sice váže vědomí souvislostí a společného prostoru, ale jsme od ní vzdáleni propastí času a mentalitou moderní civilizace?

Společnost evropského Západu hluboce poznamenala víra, že svět i lidstvo stvořil ve své nekonečné velkodušnosti Bůh, a z upřímného přesvědčení, že se v jeho díle skrývá vyšší, myslí smrtelníků utajený záměr, se snažila řídit Písmem svatým. Okcidentální civilizace tak vyznávala (nebo se o to snažila) učení o trojím lidu, přičemž biblické hodnoty daly vzniknout svébytně chápanému času. Ten začínal stvořením světa, ovšem větší váhu středověk přikládal osudovému selhání Adama a Evy, které lidskou společnost zatížilo dědičným hříchem. A jako měl čas dvojí počátek, měl i dva konce. Pozemský končil apokalypsou kněze Jana, jehož temnou podmanivost Umberto Eco mistrovsky zapracoval do románu *Jméno růže (Il nome della rosa)*, zároveň měla na troskách starého světa vzniknout říše Kristova s věčným časem trvalé blaženosti.

Dramatickou povahu času vystihl Aurelius Augustinus, když na jeho adresu uvedl, že nejkrásnějším Božím skutkem nebylo stvoření, nýbrž dar spásy, který byl zpečetěn Kristovým

příchodem. Tehdy dosáhl čas plnosti a začal se dělit na léta před Kristem a po Kristu, ale nejistota, kdy nastane poslední soud, trvala i nadále. Každá generace si proto vyhrazovala právo spatřovat ono naplnění času ve své přítomnosti. Apokalyptickému měření sil dobra a zla věnoval poslední, osmou knihu své *Kroniky* (*Chronicon, sive de duabus civitatibus*) Ota z Freisingu, nicméně úpadek mravů, v němž byl spatřován blížící se konec světa, zůstal součástí intelektuálních dílen až do konce středověku.

Středověký čas byl časem protikladů, časem dne a noci. První modlitby se vznášely k nebesům ještě za hluboké noci (*matutina, laudes*) a končily s úsvitem, kdy vládu nad zemí opět přejímaly síly dobra. Dvojitý rozměr času symbolizoval i protiklad mezi společenstvím smrtelníků obtěžkaným hříchy (*civitas terrena*) a obcí Boží (*civitas Dei*). Chybujícím smrtelníkům však zásluhy předků otevíraly cestu do nebeského Jeruzaléma, a dokonce mohli vést s obcí Boží dialog. Právě k němu se hlásí bohatě zalidněná miniatura olomouckého kolektáře, jejíž kompozici vládne postava papeže v majestátu.

Dedikační list Olomouckého kolektáře, dříve zvaného
Horologium olomoucké.

Zdroj: Olomoucké horologium. In: Wikimedia Commons [online]
19. 1. 2014 [vid. 31. 1. 2014].

Dostupné z: [commons.wikimedia.org/wiki/
File:Olomouck%C3%A9_horologium.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Olomouck%C3%A9_horologium.jpg)

Připsané jméno „S. Gregori(u)s“, svatozář a holubice odkazují na Řehoře Velikého, jemuž naslouchá Petr Diakon. Ten, ač

ozdoben mitrou, na sebe vzal písařské povinnosti, aby zachytil papežův rozhovor s biskupem, stojícím ve slavnostním ornátu před světcovou tváří a držícím pásku s antifonou k Řehořově počtě, která oznamovala, že papež byl požádán, aby zajistil místo na nebesích sboru kanovníků. Průvodní iniciály (*h. E.*) prozrazují, že oním přímluvcem byl olomoucký biskup Jindřich Zdík.

Zdíkovu přímluvu lemuje zdobený rám s nápisem, který byl odvozen z *Moralii* Řehoře Velikého, totiž že pastýř hledá ovce a mystická lvice kořist, že býk je pastýřem ovce a lvice je krávou býka (*Pastor ovis, querit predam lea mistica quedam. Est bos pastor ovis et lea vacca bovis*). Biskup Zdík a zadavatel v jedné osobě neměl patrně na mysli nic jiného, než že církev (pastýř) chrání stádo (obec věřících) před nebezpečím (lvicí). A konečně, k papeži Řehořovi se obracel i třetí citát, který pod obrazovým polem přidržují benediktin „R“ a proti němu klečící malíř Hildebert (*h. pictor*), jemuž chlapec Ewewrin podává misky s barvou. Příslušný nápis prosí apoštolského pastýře svatého Řehoře, aby přímluvou dovolil rozkvést kostelu, jenž by se mohl rozzářit jeho učením a hájit (jej) skutkem (*O pastor apostolice Gregori beatissime, tuo posce precamine incrementum ecclesie, tuo ri[.]e dogmate ac defensare opere*).

Dobový pozorovatel vnímal celou scénu zhruba následujícím způsobem. Církev chrání a udržuje otevřenou cestu, po níž putují Kristovi následovníci do města Božího. Pro úplnost dodejme, že tento motiv skvěle rozvinul Dante Alighieri, jehož *Božskou komedii* přivedly k dokonalosti Botticelliho ilustrace. Skromnějším způsobem se k dialogu s nebesy přihlásili v Olomouci, kde vznikla nová kapitula svatého Václava, jejímž prostřednictvím se biskup obrátil na přímluvce v nebeském Jeruzalémě s prosbou o ochranu. My se dnes spíše můžeme podívat, kterak Jindřich Zdík († 1150) rozmlouvá s Řehořem Velikým († 604), jak jeho proslovu naslouchá Zdíkův zvěčnělý předchůdce

Jan Břichatý († 1126) a že vše pečlivě zapisuje montecassinský benediktin Petr Diakon († 1159).

Apokalyptická vize propůjčila času také zeměpisný rozměr. Dny a týdny odměřovaly putování po stezkách i na lodních palubách a jejich počet vypovídal o útrapách poutníků. Čas se stal veličinou, která dělila i spojovala rozptýlené lidské příbytky. Vedle času konečného, lineárního, však společnost znala rovněž čas cyklický, přírodní, neboť středověká civilizace byla ve své podstatě venkovskou, což obnášelo citový (osobní) vztah k rodné hroudě a půdě předků. Ten se zase snoubil s vírou, jejímž věčným středobodem byl oltář, a tak zvláštní chápání času dalo vzniknout odděleným světům středověkého člověka. Oním „mikrokosmem“ mohla být zapadlá vesnička v horách, klášter, město nebo univerzita. Rozměry nicotný, symboly ovšem neskrblicí „mikrokosmos“ byl odrazem i obrazem „makrokosmu“, který měl zpravidla podobu kruhu, jinak symbolu dokonalosti, úplnosti a věčnosti. Mikrokosmos si pak učenci spojovali s člověkem, neboť jedinec byl dílem Božím, a jak zdůraznila Hildegarda z Bingen, nesl v sobě nebesa i zemi, skrýval v sobě vodu, vzduch, půdu i skály. Nejinak, tedy symbolicky, společnost vnímala svatostánky: Portál zpřítomňoval nebeskou bránu, oltář na východě odkazoval na nebeský Jeruzalém.

Makrokosmos a mikrokosmos v Liber divinorum operum Hildegardy z Bingenu († 1179).

Zdroj: Hildegard von Bingen: Liber Divinorum Operum. In: Wikimedia Commons [online] 23. 1. 2005 [vid. 31. 1. 2014].

Dostupné z: commons.wikimedia.org/wiki/File:Hildegard_von_Bingen_Liber_Divinorum_Operum.jpg

Vraťme se však ještě k půdě, k níž měl středověký člověk natolik blízko, že nevnímal přírodu jako něco na sobě nezávislého.

Sám sebe také učinil měřítkem mikrosvěta, jehož rozměry neuročoval s pomocí abstraktních veličin, nýbrž počtem kroků (odtud stopa), lokty nebo palci a ornou půdu vyměřoval v jitrech, čili plochou zoranou za jeden den. Sama „příroda“ ale pronikala do estetického vědomí jen po opatrných krůčcích. Bernard z Clairvaux si vysloužil pochvalu, že celý den putoval po březích jezera, a přece si toho ve zbožném rozjímání vůbec nevšiml. Naopak jeho současník, bamberský biskup Ota, nechal stát jedli pro její krásu a stín, přestože ji dříve uctívali pohané z okolí Štětína. Přírodu a člověka ovšem dokázal smířit až František z Assisi, který svému okolí připomínal, že celá příroda a veškeré její tvorstvo jsou dílem Božím.

Pomineme-li čas a prostor, byl pro středověkou civilizaci příznačný vztah k bohatství a práci, jejichž společenský status opět definovala křesťanská víra. Nejprísnější odsudky se snašely na zahálku, naopak okázalé úctě se těšila práce, neboť ta otevírala cestu ke spasení. Z práce však vznikalo bohatství, či přinejmenším hmotné statky, s nimiž si společnost nevěděla rady. Proto se uchylovala ke vzpomínkám na mytický zlatý věk bez vlastnictví a hříchu, který neznal „mé“ a „tvé“. Bez majetku měl žít Kristus, jehož v chudobě následovali i apoštolové a učedníci, což církvev, přímou dědičku Spasitelova odkazu, stavělo do obtížné pozice. Na straně jedné se hlásila k askezi a chudobu povýšila na ctnost. Současně ale vlastnila pole, lesy a vinice a vymáhala desátky. S bolestným rozporem mezi hlásanými ideály a jměním se snažily vypořádat mnišské řády. Benediktinská regule doslova zapovídala slovo „mé“ a ještě dále postoupily mendikantské řehole, nicméně realita všedního dne řády dříve či později obdařila velkými majetky. A tak přestože Bernard z Clairvaux hlásal, že statky jsou překážkou a břemenem na cestě k Bohu, a Tomáš Akvinský učil, že se dobrovolná chudoba snoubí s dokonalou láskou k Bohu, církvev se musela chovat jako řádný a starostlivý hospodář a chudobu opatrně nahradily pokyny, jak s majetkem

nakládat. Tak se mezi křesťanské ctnosti zařadilo almužnictví, které Alkuin z Yorku přímo pokládal za klíč k nebeské bráně.

Pokud společnost oslavovala jedince, kteří se dokázali vzdát všech světských požitků, sotva se divit, že křesťanský svět sužovala sektářská hnutí. V mírnější podobě se společnost uchýlovala k hromadnému pokání, flagelantství nebo slavnostně skládala sliby zdrženlivosti. Chudobu veřejně vyznávaly i urozené vrstvy, jež se doslova předháněly v gestech, která měla dokázat, jak upřímně pohrdají svým vlastním majetkem. Kdesi ve Francii nechal rytíř osít pole stříbrem, jinde pořádali marnotratné hostiny. Nakonec rituál vjezdu nebo korunovační slavnosti přímo vyžadovaly, aby se mocní symbolicky zřekli pozemských statků a přijali úděl bídých hříšníků.

Vnímání času, prostoru a bohatství činilo ze středověku zvláštní, moderním hodnotám vzdálenou civilizaci. A přece nám může být středověk blízký, a to přinejmenším pro úctu, s jakou přistupoval k právu. To se sice proplétalo s křesťanskou morálkou a vírou, nicméně dokázalo si uchovat svébytnost, což (zejména) okcidentální Evropě vtisklo jedinečný ráz. Proto společnost vyznávala učení o dvou Kristových mečích, z nichž ten první symbolizoval moc církevní a druhý světskou. Právo zavazovalo a chránilo neurozené jedince, ale právem se musel řídit i panovník, který přímo ztělesňoval vymahatelnost práva. Korunovační nebo obecně intronizační rituál se tak skládal ze dvou, navzájem provázaných částí. Nejprve musel „povoláný“ veřejně slíbit, že bude naslouchat radám „lidu“, a teprve po složení oboustranných přísah se mohl stát „vyvoleným“. Ale i poté musel dbát na spravedlivý výkon práva, protože jen spravedlivý král (*rex iustus*) se mohl dovolávat Boží ochrany. Jinak ztrácel legitimitu a mohl být jako tyran (*rex tyrannus*) svržen. Panovník a jeho rádcové nadto nemohli vytvářet nové zákony, neboť těmi již společnost obdařil Stvořitel. Právo muselo být veřejně

nalézáno jako nedělitelná součást přirozeného řádu věcí podle zásady, kde je společnost, tam je i právo (*ubi societas, ibi ius*).

Pomazaný vládce si byl vědom přikázané úlohy a vědomě se stylizoval do role Bohem vyvoleného soudce. Ostatně ke korunačnickým klenotům náležela nejen koruna a jablko, nýbrž i meč, který symbolizoval výkon (vymahatelnost) práva. Zároveň však platilo, že zeměpanské soudy vázala k vladaři spíše věrnost než slepá poslušnost. Panovník mohl nejvýše soudům předsedat a mohl také odsouzence v poslední (světské) instanci omilostnit, což se dělo v půdorysu věčného práva, které monarchii propůjčovalo rozměr nesmrtelnosti. Právo se tak stávalo svorníkem mezi minulostí, přítomností a budoucností a v jistém smyslu nás ke středověku poutá i dnes. Nikoliv tedy jen středověk vzdálený, nýbrž nakonec i blízký. A tak nezbyvá, než souhlasit s Horstem Fuhrmannem, že středověk je všude kolem nás...

Portrét ideálního vladaře (Karla Velikého), který v roce 1513 na zakázku norimberské městské rady namaloval Albrecht Dürer. Zdroj: Albrecht Dürer. Kaiser Karl der Große. In: Wikimedia Commons [online] 12. 10. 2009 [vid. 31. 1. 2014]. Dostupné z: commons.wikimedia.org/wiki/File:Albrecht_D%C3%BCrer_047.jpg

Středověk v historické dílně

Moderní medievistika dokázala vykročit z ticha pracoven, aby se pokusila nahlédnout třeba do ulic Villonovy Paříže nebo domácnosti rolníka Ostoje. Přesto si uchovala pevný vztah k tradičně uspořádané historické dílně, neboť předmětem jejího zájmu i kritické pozornosti zůstaly písemné prameny. Právě na nich vyrostla francouzská Škola listin (*École des Chartes*), jež byla založena v roce 1821 a stále se těší značnému věhlasu, a ještě dříve se začal psát příběh Společnosti pro starší německé dějiny (*Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*), kterou roku 1819 ustavil říšský svobodný pán Karl vom Stein s úmyslem vydávat prameny k „německým“ dějinám. Odtud také název projektu *Monumenta Germaniae Historica* (MGH), jenž měl v duchu dobově obrozeneckých představ zpřístupnit prameny k dějinám Němců od konce antiky po reformaci. V průběhu 19. století však národně chápané „němectví“ nahradila státoprávně ukotvená římsko-německá říše a nově definovány byly časové mezníky. Napříště se měla ediční práce soustředit na kritické zpřístupňování pramenů vzniklých mezi koncem klasické antické literatury a šířením knihtisku. Bohaté souvrství různých žánrů si vynutilo i rozdělení projektu do pěti souběžných, dále členěných řad:

Scriptores (narativní prameny)

Leges (právní sbírky, zákoníky)

Diplomata (listiny)

Epistolae (listy)

Antiquitates (básnická díla, nekrologia, pamětní knihy)

Dílčí výzkumy přiměly společnost k založení časopisu, který vycházel nejprve jako *Archiv der Gesellschaft für ältere deut-*

sche Geschitskunde (od roku 1820), v roce 1876 se z něj stal *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschitskunde*, v letech 1937–1944 nesl název *Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters* a konečně od roku 1951 je vydáván jako *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* (DA). Rozsáhlejším rukopisům jsou vyhrazeny monografické řady *Hilfsmittel* (pomůcky), *Schriften* (spisy) a *Studien und Texte* (studie a texty).

Ediční projekt, jehož sídlo se od konce druhé světové války nachází v Mnichově, se postupně vzdálil „německým“ nebo říšským dějinám, takže do jeho architektury mohly být zabudovány jak listiny jeruzalémských králů, tak třeba dílo Petra z Viney, proslulého notáře Fridricha II. Sicilského. V dílčí řadě MGH *Scriptores* vyšlo rovněž dosud nejlepší a patrně i nepřekonatelné vydání Kosmovy kroniky Čechů (*Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, edd. Bertold Bretholz, Wilhelm Weinberger, in: MGH *Scriptores rerum Germanicarum, Nova series II*, Berlin 1923). Zaslouženou chválou je nutno ověřit i digitalizaci pramenných edic (www.dmggh.de) a přehledné webové stránky (www.mgh.de).

Zakladatelský kruh kolem MGH předpokládal, že ediční práci bude předcházet revize pramenné základny. Ta na sebe vzala podobu stručných, německy psaných a podél časové osy uspořádaných vladařských aktů s předěly v letech 613 (vstup Karlovců do dějin) a 1519 (smrt císaře Maxmiliána). Osobní neshody však natolik zatížily jinak prospěšnou spolupráci, že se registář osamostatnil a pod vedením Johanna Friedricha Böhmera se roku 1830 přetvořil v ediční řadu *Regesta Imperii* (RI). Böhmerův pokračovatel Julius Ficker přenesl sídlo komise do Innsbrucku, dnes je vydávání RI řízeno z Vídně a Mohuče při zachování základního chronologického pořádku a opět ve spolupráci s MGH:

- I. Regestář k vládě Karlovců (751–918/926/962)
- II. Regestář k vládě otonské (saské) dynastie (919–1024)

- III. Regestář k vládě sálské (franské) dynastie (1024–1125)
- IV. Regestář k vládě Lothara III. a starších Štaufů (1125–1197)
- V. Regestář k vládě mladších Štaufů: Filipa Švábského, Oty IV. Brunšvického, Fridricha II., Jindřicha (VII.), Konráda IV., Jindřicha Raspe, Viléma a Richarda (1198–1272)
- VI. Regestář k vládě Rudolfa, Adolfa, Albrechta, Jindřicha VII. (1273–1313)
- VII. Regestář k vládě Ludvíka Bavorského (1314–1347)
- VIII. Regestář k vládě Karla IV. (1346–1378)
- IX. Regestář k vládě Václava IV. (1376/78–1400/19)
- X. Regestář k vládě Ruprechta (1400–1410)
- XI. Regestář k vládě Zikmunda Lucemburského (1410–1437)
- XII. Regestář k vládě Albrechta II. (1438–1439)
- XIII. Regestář k vládě Fridricha III. (1440–1493)
- XIV. Výbor k vládě Maxmiliána I. (1493–1519)

Vedle zevrubné revize starších svazků (zásadních oprav a doplňků se dočkal regestář Konráda III. nebo Fridricha I. Barbarossy) je vědecká činnost komise soustředěna zejména na pozdní středověk, a to na vládu lucemburské dynastie (Václava IV., Zikmunda) a regestář císaře Friedricha III. Od roku 1978 začala komise vydávat monografickou řadu *Beihefte der Regesta Imperii*. Významnou pomůckou jsou rovněž digitalizované regestové záznamy i uživatelsky vstřícné webové stránky (www.regesta-imperii.de/startseite.html).

Oba projekty posunuly ediční práci na novou úroveň a rovněž jejich uspořádání bylo a namnoze stále je pokládáno za příkladné. Setrváme-li v domácích poměrech, potom MGH ovlivnilo strukturu pramenné sbírky k dějinám Velké Moravy. Ta přijala název *Magnae Moraviae fontes historici* (MMFH) a mezi léty 1966 a 1977 zpřístupnila písemné prameny nejen s přímou

vazbou na mojmírovskou epochu, nýbrž i zápisky, které si všímaly středního Podunají před vznikem Velké Moravy, nebo naopak uchovávaly vzpomínky na zaniklou říši. Ediční kruh, jehož vedení bylo svěřeno Lubomíru Havlíkovi, rozdělil soubor do pěti svazků:

- I. Annales et chroniace (narativní prameny)
- II. Textus biographici, hagiographici, liturgici (hagiografické, liturgické texty)
- III. Diplomata, epistolae, textus historici varii (listiny, listy)
- IV. Leges, textus iuridici, supplementa (právní texty, zákoníky, dodatky)
- V. Indices (rejstříky)

Obsahově významné arabské, řecké, hebrejské, anglosaské nebo staroslověnské texty si vynutily vložení souběžných překladů, které MMFH zpřístupnily i jazykově neškoleným uživatelům. Za mírnou slabinu lze naopak označit poměr k narativním pramenům, jež byly do edice zapracovány pouze ve svých „moravských“, z kontextu vytržených kapitolách. V současné době vychází dílo v reprintu (I/2008, II/2010, III/2011).

Pečlivě vypracované a stále promyšlené ediční zásady nebyly jediným obdivovaným výdobytkem 19. století. Zásluhou Theodora von Sickela se rozvinula kritika listinného (diplomatického) materiálu, která kladla důraz na sledování vnějších a vnitřních znaků listiny a na komparaci písma a diktátu. Na zevrubném rozboru panovnických listin otonského věku sklenuté teze dokazovaly, že písemnosti jednoho vydavatele psané stejnou rukou a určené různým příjemcům, kteří se vzájemně neznali nebo nebyli ve spojení, musely mít stejný kancelářský původ, zatímco písemnosti různých vydavatelů pro jediného adresáta, v nichž se objevila jedna písarská ruka, vznikly u příjemce. Jinými cestami se ubíral Julius Ficker, jenž při studiu diplo-

matického materiálu uplatnil právnické vzdělání. Listinu chápal jako individualitu a věcné nesrovnalosti přikládal rozdílu mezi právním jednáním (*actum*) a zlistiněním (*datum*).

Pravidla historické kritiky se sice tříbila na diplomatickém materiálu, ale protože středověk neznal složitější právní instrument, byly Sickelovy nebo Fickerovy postřehy přijímány s velkým zájmem. Pramenný rozbor začínal u poznatku, že ve vztahu k právnímu řízení listina mohla vydávat svědectví o nějakém starším jednání (*notitiae*) nebo završovala příslušný právní akt (*chartae*). Listiny tak mohly plnit deklarativní či konstitutivní funkci a rovněž jejich vliv ve veřejném prostoru mohl kolísat podle obsahu a právní autority vydavatele. Všechny pak spojovala vnitřní struktura, neboť listina se skládala z protokolu, textu (kontextu) a eschatokolu.

K protokolu náleží invocace (vzývání jména Božího a svaté Trojice, čímž vydavatel všechny uvědomil, že smlouva byla uzavřena pod sakrálním patronátem), intitulace s devoční formulí (jméno vydavatele s příslušnou titulaturou) a inskripce (jméno příjemce). K textovým položkám jsou počítány arenga (obecné motivy, proč byla listina vydána), promulgace (vůle uvést právní akt v obecnou známost), narace (výčet věcných důvodů k vydání listiny), dispozice (obsah smlouvy), sankce (výčet pokut a trestů při porušení sjednaných podmínek) a koroborace (ohlašuje způsob ověření listiny, zpravidla pečeť). Závěrečný eschatokol obsahuje subskripci (seznam přítomných, svědků, později i jejich podpisy), dataci (místo, den vydání listiny, někdy i místo jednání) a aprekaci (závěrečná modlitba, často jen prosté amen).

Zkušený personál, především v zeměpanské (panovnické) kanceláři, sice strukturu listiny dokonale ovládal, ne vždy a beze zbytku se jí ale řídil. Příkladem může být confirmace, čili potvrzení jednou již udělených výsad, pro uničovské měšťany z roku 1223:

Invokace

+C+ *In nomine patris et filii et spiritus sancti amen.*

+C+ Ve jménu Otce i Syna i Ducha svatého, amen.

Arenga

Quoniam ea, que pie ac laudabiliter a predecessoribus ordinata dinoscuntur esse, vel rite concessa, a regia munificentia immutari debent aut [minui, s]et conservari potius et augeri,

Poněvadž se dobře rozeznávají věci, které předchůdci ustanovili bohumile a chvályhodně nebo které právem udělili, mohou být královskou štědrostí změněny nebo umenšeny i zachovány, a navíc rozmnoženy.

Intitulace

ideo ego Othakarus, qui et Premisl, dei gratia rex Bohemorum, cum meis liberis

Proto já, Otakar, který se zve i Přemysl, z Boží milosti král Čechů, se svými syny

Promulgace

notum facimus universis, tam presentibus, quam futuris,

oznamujeme všem jak přítomným, tak budoucím,

Narace

quod nos idem ius et eandem per omnia libertatem, quam frater noster Wadizlaus pie memorie, quondam marchio Morauie, concessit

že táž práva a tytéž svobody, které náš bratr Vladislav, blahé paměti kdysi markrabě moravský, poskytl

Inskripce

dilectis civibus nostris de Vnisov, que est nova villa,

naším milým měšťanům z Uničova, což je Nová ves,

Narace

in eodem oppido vel extra oppidum, eandem ipsis regia clementia duximus liberaliter concedendam et in scripto autentico sollempniter redigendam.

v témže městě nebo mimo ně, jsme jim přikázali ochotně z královské laskavosti udělit a v hodnověrné listině slavnostně zaznamenat.

Dispozice

Videlicet ut quelibet area in predicto oppido, sive parva, sive magna, sex denarios, et quilibet mansus terre arabilis fertonem argenti et tres mensuras annone, unam scilicet de tritico, alteram de siligine, terciam de avena, singulis annis in festo sancti Martini persolvare teneantur.

Item silvam, quam acceperunt exstirpandam ad XXX annos, de quibus iam decem preterieunt, eisdem concedimus esse liberam, prout quilibet eorum poterit exstirpare. Item terminos circuitus ipsorum, tam in silvis, quam in campis et pascuis, a predicto fratre nostro marchione sibi iuste primitus deputatos, liberos eis ac pacificos auctoritate regia precipimus conservari.

Item omnes culpas secundum quod hactenus inter se et apud ipsos iudicarunt fratre nostro concedente, concedimus ipsis secundum suas consuetudines iudicare, nisi fuerit gravis et magna culpa, que coram nobis aut nostris merito debeat ventilari. Item in summa idem ius Meidburgense et easdem consuetudines [iuris], quas habent cives nostri de Froudental, eisdem misericorditer volumus indulgere.

Totíž z každé usedlosti v řečeném místě, ať malé, nebo velké, jsou povinni v jednotlivých létech na svátek svatého Martina platit šest denárů a z každého lánu orné půdy čtvrtinu marky stříbra a tři měřice obilí, a to jednu pšenice, druhou žita, třetí prosa.

Dále týmž udělujeme, že les, který přijali k vyklučení do 30 let, z nichž již deset uplynulo, zůstává ve svobodném užívání potud, pokud kdokoliv z nich bude moci mýtít. Dále poručíme z naší královské pravomoci zachovat volné a neporušitelné hranice jejich újezdu, jak lesů, tak polí a pastvin, určených jim řádně našim bratrem Vladislavem. Dále jim udělujeme, aby všechna provinění soudili podle svých zvyklostí, jak je doposud soudili mezi sebou a před svými podle výsady poskytnuté našim bratrem, ledaže by šlo o těžká a velká provinění, o nichž by příslušelo vynášet rozsudek nám nebo našim /soudcům/. Dále jim chceme milostivě povolit vcelku totéž magdeburské právo a tytéž právní zvyklosti, které mají naši měšťané z Bruntálu.

*Ad hec villicationem seu
advocatiam, quam prefatus frater
noster Theodorico advoca[to et ei]
us heredibus dinoscitur contulisse,
ipsi Theodorico et suis heredibus,
sicut collata est, in pace cupimus
[po]ssidere.*

Koroborace

*Ut autem hec concessio nostra
stabilis habeatur et rata, presenti
pagina eandem et sigillorum
nostrorum munimine roboramus,
rogantes venerabilem patrem
Rūbertum, Olomucensem
episcopum, qui et presens fuit, ut
ad maiorem huius concessionis
firmitatem suum sigillum
apponeret; quod et fecit.*

Datace

*Acta sunt hec sollempniter
in Brunna, anno dominice
incarnationis millesimo CCXXIII,
indictione XI,*

Subskripce

Přejeme si, aby rychtu neboli
fojtství, které zmíněný náš bratr
udělil fojtovi Dětrichovi a jeho
dědicům, drželi v pokoji též
Dětrich a jeho dědicové tak, jak
jim bylo věnováno.

Aby tato naše výsada zůstala
stálá a pevná, potvrzujeme ji
touto listinou a záštitou našich
pečetí, žádaje ctihodného otce
olomouckého biskupa Roberta,
jenž byl též přítomný, aby
pro větší platnost této výsady
připojil svou pečeť, což také
učinil.

Skončeno slavnostně v Brně
v roce od narození Pána tisícího
dvoustého dvacátého třetího,
v indikci 11,

*per manum Wigberti notarii
nostri, presentibus multis testibus,
quorum nomina sunt hec: Sdzilaus
prepositus sancti Petri in Brvnna,
Cŭnradus scriba in Brvnna,
Stephanus de Medlov, Henricus
filius Victonis et frater eius Victo
iunior, Diuis, Zuatozlaus, Holasc,
Coiata, Zemizlaus castellani
Olomucenses, Bawarus camerarius
Olomucensis, Zauisse, Ztibor,
Welis iudex Olomucensis, Zpitata,
Petrus de Loziz et frater eius
Nicolaus.*

rukou našeho notáře Vigberta,
za přítomnosti mnoha svědků,
jejichž jména jsou Zdislav,
probošt svatého Petra v Brně,
Konrád, písař v Brně, Štěpán
z Medlova, Jindřich, syn Vítkův,
a jeho bratr Vítek mladší,
Diviš, Svatoslav, Holas, Kojata,
Semislav, olomoučtí hradčané
Záviše, Stibor, Veliš, olomoucký
sudí, Spitata, Petr z Lozic a jeho
bratr Mikuláš.

† C. † **IMMOHIC PATRIS** **WIM** **ESPE** **S. MICHAELIS.** **Q**ui et que per se laudabile apud ecclesiam ordinata sunt de. it. etc. etc.

appa munificencia iustitiam debet an... separari potius et augetur. Ideo ego Octavus... liberos suos hunc
 magis cum plebem q. inuare qd. no... ande poma libere q. h. in... Madalun per ueniente... c. b. h. y. de
 uoluer que e nona uilla i eode opido u i. etc. opidum. eand. ipis p. q. a. e. i. t. d. y. e. i. n. i. t. e. n. e. s. e. n. d. e. n. d. a. e. t. l. e. p. r. o. s. u. e. n. t. e. s. i. l. l. e. p. e. n. t. i. s. p. e. n. e. n. d. e. r. u. r.

quilibet agra i p. d. e. i. t. o. g. i. n. d. o. s. u. e. p. a. r. t. i. a. s. u. e. m. a. g. n. a. s. s. e. d. e. n. e. q. u. o. s. e. t. q. u. o. b. e. t. m. a. n. s. t. i. p. e. a. p. a. b. l. i. s. s. e. n. t. a. g. e. n. t. i. s. q. u. e. s. i. n. s. i. m. u. l. a. m. o. n. i. t. o. u. n. a. s. a. l. i. b. i. d. e. i. c. t. o. a. l. i. a. s.

de i. l. l. i. g. i. t. e. r. e. a. d. a. u. e. n. a. h. u. i. t. u. s. s. i. d. h. o. s. e. t. g. r. a. n. t. i. a. p. l. o. t. e. t. r. a. n. t. i. s. h. e. m. l. i. b. r. i. q. u. o. u. o. p. o. n. i. t. u. r. p. a. r. t. i. a. n. d. i. d. e. s. s. i. t. a. n. n. o. s. d. e. s. p. e. r. i. s. s. i. c. e. p. r. i. n. t. e. c. i. d. e. s.

r. e. d. i. n. i. s. d. e. l. i. b. r. i. p. a. r. t. i. b. e. t. o. p. o. r. t. e. t. i. p. a. r. t. e. s. s. e. i. m. m. o. d. e. c. e. n. t. i. s. p. o. s. t. a. m. l. i. b. r. i. s. p. a. n. g. i. q. u. o. u. o. d. p. a. l. e. n. s. a. p. p. e. l. l. e. r. e. u. r. u. o. q. u. o. r. d. i. n. a. t. i. s. u. l. l. e. p. i. n. a. s.

d. e. p. a. r. t. e. s. l. i. b. r. o. s. e. s. r. e. p. a. r. t. i. o. s. a. n. t. i. q. u. a. m. s. e. g. n. a. p. e. p. u. m. i. l. i. o. b. e. n. e. f. i. c. i. a. s. s. e. o. m. n. i. c. u. l. p. a. s. s. e. b. n. q. d. d. i. c. t. u. m. u. t. l. e. e. t. a. p. u. d. i. p. s. i. i. u. d. i. c. a. t. e. s. s. e. n. p. o. s. c. e. l. l. a. t.

u. d. i. c. t. u. m. i. n. s. e. c. u. n. d. u. m. s. u. i. s. a. u. e. n. i. e. n. t. i. b. u. s. u. t. o. p. o. n. i. t. u. r. i. n. h. u. i. t. q. u. o. l. m. a. g. n. a. c. u. l. p. a. q. u. e. c. o. n. t. i. n. e. a. n. t. i. p. r. i. s. m. i. n. d. e. d. e. b. e. a. t. u. e. n. e. m. l. a. r. i. s. s. e. i. n. l. i. m. i. t. a. d. e. j. u. s.

s. e. c. u. n. d. u. m. p. r. i. n. c. i. p. i. e. q. u. a. l. i. t. e. r. e. u. t. u. e. n. i. a. t. u. r. i. s. h. a. b. e. n. t. c. a. u. s. n. r. i. r. e. h. u. m. a. n. a. t. e. r. e. u. t. u. e. n. i. a. t. u. r. u. o. l. u. m. u. s. n. u. l. l. i. q. u. e. r. e. d. h. o. c. u. l. l. a. t. i. o. n. i. s. s. e. u. a. d. u. o. c. a. m.

q. u. o. d. h. u. i. s. i. n. t. e. t. h. e. o. d. o. s. a. d. u. r. a. t. e. s. q. u. o. d. h. u. i. c. i. n. o. t. e. r. e. s. u. l. l. i. s. s. e. i. n. t. e. r. u. o. d. i. c. t. u. m. s. u. i. s. h. e. c. i. t. u. r. s. u. a. d. u. e. t. m. y. s. t. e. r. c. a. p. i. t. a. l. i. t. e. r. e. t.

u. r. i. s. e. c. e. s. i. t. o. n. r. i. s. i. n. t. e. l. l. i. g. i. t. b. a. b. e. r. e. t. u. a. p. r. i. n. t. i. p. a. g. i. n. a. c. a. n. d. e. q. u. o. d. s. i. g. i. l. l. a. n. r. i. s. m. i. n. i. m. i. m. e. s. o. b. o. r. a. n. t. i. s. m. y. s. t. e. r. u. e. n. i. a. b. i. l. i. t. e. p. a. r. t. e. d. e. b. e. r.

t. u. o. d. s. e. p. m. q. u. o. d. p. l. e. n. s. h. u. i. t. u. r. u. t. d. e. b. e. t. i. n. h. o. c. c. o. n. t. e. n. t. i. o. n. i. s. s. i. m. u. n. i. t. e. s. h. u. i. s. h. e. u. r. o. n. e. r. q. d. e. t. e. n. A. l. i. i. h. u. i. t. h. o. l. l. e. m. p. a. t. e. s. s. o. r. n.

n. a. a. n. n. o. s. e. i. c. e. p. e. p. a. n. o. n. i. s. o. c. t. i. d. e. x. x. x. i. i. i. s. i. n. d. i. c. t. u. m. e. r. i. p. r. i. n. t. u. r. d. e. o. r. d. i. n. a. t. u. m. n. r. i. p. r. i. n. t. i. s. m. u. l. t. i. s. t. o. q. u. o. d. n. o. t. a. h. u. i. t.

d. e. l. i. c. i. t. u. r. i. p. o. n. t. s. e. i. t. e. n. a. t. i. o. n. e. C. u. n. q. u. o. d. s. e. l. a. t. i. o. n. e. S. t. e. p. h. a. n. d. e. m. s. a. b. e. h. e. n. r. i. c. s. i. l. i. c. u. i. d. e. m. s. s. i. p. e. i. c. i. d. e. m. u. n. o. s. D. u. x.

L. u. d. u. i. c. h. u. i. s. P. o. l. o. s. t. e. m. u. l. a. u. c. a. s. t. r. l. l. a. m. o. l. o. s. D. u. x. c. o. m. m. u. n. i. s. o. l. o. s. L. a. u. d. e. L. a. b. o. r. W. e. l. y. u. i. d. e. y. o. l. o. s. L. y. n. a. t.

L. e. t. d. e. l. i. c. i. t. u. r. s. i. p. e. u. l. l. i. g. i. t.

Českým králem Přemyslem Otakarem I. vystavená confirmace práv uničovské městské obce z roku 1223. Zdroj: Zapůjčeno z Ústavu pomocných věd historických a archivnictví FF MU.

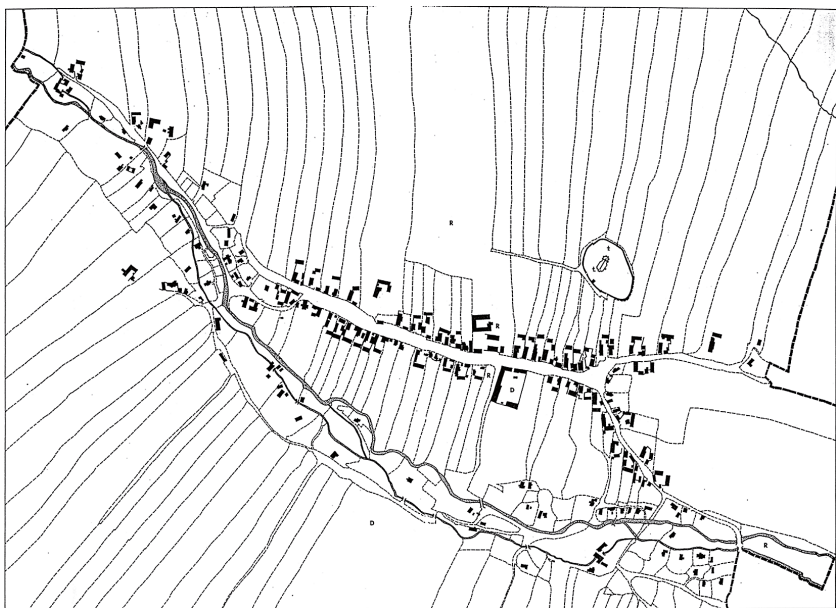

Rozbor vnějších a vnitřních znaků listiny vytváří nezbytné podmínky pro vlastní historickou práci. Ta může začínat třeba u subskripce, jež představuje cennou pomůckou při studiu světa urozených, duchovenstva, od 13. století pak i městského prostředí. Obdobné pozornosti se těší dispozice, intitulace, inskripce a datace, které nám více méně srozumitelně sdělují kdo, kdy, komu, co a proč. Naopak arena vypovídá zejména o literární a stylistické obratnosti diktátora (notáře).

Obrátíme-li naši pozornost k uničovské listině, potom nám „první čtení“ prozrazuje, že král Čechů Přemysl Otakar I. obnovil měšťanům práva, která jim propůjčil jeho bratr, nyní zvěčnělý markraběte Vladislav Jindřich, když osadníkům přenechal zemědělské pozemky, povolil jejich lánové vyměření, určil výši poplatku z orné půdy a městských parcel, schválil nižší soudnictví a taktéž jim povolil, aby se nadále řídili magdeburským právem podle vzoru bruntálských měšťanů. Z dispozice je patrné i to, že v roce 1223 uplynulo deset let ze lhůty, po níž mohli Uničovští svobodně a bez překážek mýtit blízký les, že se Uničovu říkalo také Nová osada (odtud německý název Mährisch Neustadt) a že vlastní lokaci řídil fojt Dětrich, který o deset let později vlastnil dědičnou městskou rychtu. „Druhé čtení“ nás přivádí k závěru, že Uničov byl vysazen moravským markrabětem Vladislavem Jindřichem a že se tak stalo v roce 1213. V obci mělo platit magdeburské právo, které znali v Bruntále, což je zase dokladem, že bruntálská lokace předcházela vzniku Uničova. Ale nejen to. Protože je Bruntál první městskou obcí nejen na Moravě, nýbrž i v českých zemích, můžeme se v rámci „třetího čtení“ tázat, proč se městské právo ujalo právě v zapadlém koutě přemyslovských držav a dále, kde vůbec hledat sídliště z roku 1213, když dnešní Bruntál dělí tři kilometry od lánové osady jménem Staré Město. Místní název by asi nikoho nepřesvědčil, kdyby se ve Starém Městě nenacházel pozdněrománský kostel Panny Marie. Mohutná stavba, datovaná vstupním portálem do

druhé třetiny 13. století, svými rozměry předčila bruntálskou faru, ale ta se začala budovat nejdříve na konci přemyslovského věku a byla dokončena kolem roku 1350. Kvalitní architektura odpovídala církevnímu významu staroměstského chrámu, jehož obvod sahal daleko za hranice katastru. Zdá se proto, že propůjčené svobody nebyly chápány jako pokyn k rychlé urbanizaci sídliště, jež vzniklo v nehostinné horské krajině hlavně proto, že se v okolí nacházely stříbrné žíly. Magdeburské právo tak vlastně chránilo kutající horníky v hranicích jedné míle kolem staroměstského kostela.

Staré město u Bruntálu. Parcelační síť podle stavu z roku 1836 se zakreslením fojtského lánu (R) a vrchnostenského dvora (D). Archiv autora.

Uničovská listina z roku 1223 se dochovala v poměrně slušném stavu, nicméně lze si snadno představit, jak by vypadala po opakovaném čtení. Místem návratů tak dnes nejsou listiny, nýbrž až na výjimky jejich edice. Uznávaným vzorem se již v 19. století staly svazky, které pro řadu MGH Diplomata připravil Theodor von Sickel, a protože zároveň vedl vídeňský Ústav pro rakouský dějezpyt (*Institut für österreichische Geschichtsforschung*), ujaly se shodné nebo blízké ediční zvyklosti vlastně v celé střední a středovýchodní Evropě. Mezi Sickelovy žáky patřil Gustav Friedrich, který byl pověřen vydáváním českého diplomatáře. Františkem Palackým plánovaný a Josefem Emlerem rozpracovaný projekt, který je v knihovnách k nalezení pod názvem *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (CDB), by měl zahrnovat listiny a listy se vztahem k českým vydavatelům a příjemcům do nástupu lucemburské dynastie (805–1310). Dosud se podařilo vydat svazky do roku 1283. Zásluhou Jindřicha Šebánka bylo pracoviště přeneseno do Brna, kde je dnes připravován k vydání materiál diplomatické povahy z období vlády krále Václava II. (1283–1305):

- I. (805–1197). Ed. G. Friedrich, Praha 1904–1907
- II. (1198–1230). Ed. G. Friedrich, Praha 1912
- III/1. (1231–1238). Ed. G. Friedrich, Praha 1943
- III/2. (1238–1240). Edd. G. Friedrich, Z. Kristen, Praha 1962
- III/3. (1231–1240). Acta spuria et additamenta. Edd. G. Friedrich, Z. Kristen, J. Bistřický, Olomouc 2000
- III/4. (1231–1240). Index nominum et glossarium. Ed. J. Bistřický, Olomouc 2002
- IV/1. (1240–1253). Edd. J. Šebánek, S. Dušková, Praha 1962
- IV/2. (1240–1253). Indices. Edd. J. Šebánek, S. Dušková, Praha 1965
- V/1. (1253–1266). Edd. J. Šebánek, S. Dušková, Praha 1974
- V/2. (1253–1278). Edd. J. Šebánek, S. Dušková, Praha 1981

- V/3. (1253–1278). Series regestorum. Edd. J. Šebánek, S. Dušková, Praha 1982
- V/4. (1253–1278). Indices. Edd. S. Dušková, V. Vašků, Praha 1993
- VI/1. (1278–1283). Edd. Z. Sviták, H. Krmíčková, J. Krejčíková, J. Nechutová, Praha 2007
- VII/5. (1283–1306). Scribae. Ed. D. Havel, Brno 2011

Koncepčnímu rozvržení českého diplomatáře se vymyká Katalog listin a listů k VII. dílu českého diplomatáře, který pro prvních patnáct let Václavovy vlády (1283–1297) sestavil Dalibor Havel. Edičním jazykem českého diplomatáře zůstává latina, písemnosti se drží časové osy s výjimkou souboru listin z doby Přemysla Otakara II. (1253–1278), jehož vladaření v alpských državách si vynutilo změnu v podobě zvláštního svazku regest (CDB V/3). Starší díly (CDB I–III) rozlišují pravé listiny a falza (*acta spuria*), od roku 1240 jsou sporné kusy vloženy do chronologické řady a jejich věrohodnost označují křížky (+ ++ +++). Řádná citace odkazuje na příslušný díl a pokud možno i svazek, číslo listiny, nejlépe i stránky, a to ve formátu CDB II, s. 237–239, č. 246.

Kritická historiografie se řídí jednoduchým pravidlem, podle kterého se vědecké práce odvolávají buď na nejnovější, nebo nejlepší edici, což znamená český diplomatář. Studium a výklad poměrů po roce 1283 si však musí vystačit s moravským diplomatářem nebo českým a moravským regestářem. Starší z nich (*Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*) zasáhl do historické práce v roce 1836 a do roku 1903 se editorům podařilo vydat patnáct svazků, jež obsáhly listiny a listy se vztahem k Moravě nebo zemským dějinám mezi léty 396–1411. Pro svůj časný vznik náleží moravský diplomatář spíše k zastaralým edicím. Přijatelnou úroveň tak mají až poslední svazky, které do tisku připravil Vincenc Brandl a hlavně Bertold Bretholz (CDM XIV–

XV). První čtyři díly a z pozůstalosti vydaný pátý (do roku 1306) nadto zaplevelila Bočkova falza, tedy editorem smyšlené listiny, jejichž úplný výčet i s důkladným komentářem publikoval Jindřich Šebánek.

Bočkova falza pronikla také do prvního svazku česko-moravského registáře (*Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*), který z pověření Františka Palackého sestavil Karel Jaromír Erben. Poté se ediční práce chopil odchovanec vídeňského ústavu Josef Emler, jehož zásluhou se podařilo vydat diplomatický materiál z let 1253–1346 (RBM II–IV). Česko-moravský registář je v současnosti doveden k roku 1363. Volně navazující, vládě Václava IV. věnované svazky (*Regesta Bohemiae et Moraviae aetatis Venceslai IV.*) jsou uspořádány do paralelních chronologických řad podle velkých archivních celků. Dosud byly zpracovány fondy pražské metropolitní kapituly, vyšehradské kapituly, dále archivů v Litoměřicích, Třeboni, Opavě (s pobočkou v Olomouci) nebo Brně.

Vlivné místo si v medievistické práci vydobily tematicky zaměřené diplomatáře. Lucemburskou epochu lze zkoumat s pomocí nedokončené, provedením však příkladné edice listin korunního archivu (*Archivum Coronae regni Bohemiae*), již zpracoval Václav Hrubý. Spolehlivou oporu nabízí rovněž kriticky zpřístupňovaná korespondence mezi českými zeměmi a svatopetrským stolcem (*Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia*), která začíná pontifikátem papeže Klimenta VI. (1342–1352). Alespoň krátkou zmínku si zasluhuje poněkud již zastaralá, přesto stále užitečná edice městských výsad (*Codex iuris municipalis regni Bohemiae*) nebo souběžný, obdobně strukturovaný výbor z právních dokumentů zemské povahy (*Codex iuris Bohemiae*). Jazykově české listiny zachycuje registář z dílny Františka Beneše a Karla Beránka (*Soupis česky psaných listin a listů do roku 1526*).

Časnému a vrcholnému středověku kralující listinu začaly ještě před koncem 13. věku vytěšňovat jiné typy úředních písemností. Nejspíše ještě za vlády Přemysla Otakara II. vznikly zemské desky, které byly vedeny u zemského soudu a zprvu zaznamenávaly přesuny (koupě, směny, prodeje, zástavy) alodního, tedy šlechtického majetku. Původně zeměpanský úřad opanovali v průběhu 14. století stavové a vedle majetkoprávních změn začali evidovat také dluhy, žaloby nebo spory urozených. Odtud také rozdělení knih do řady půhonné, kam se zapisovaly žaloby, trhové, jež byly věnovány prodejm a koupím, památné, kde se nalézaly rozsudky a usnesení zemského soudu, a konečně na větší a menší desky podle výše zapsaných dluhů. S rokem 1348 jsou obvykle spojovány počátky moravských zemských desk, jejichž zvláštnost spočívá ve vedení dvou řad, totiž brněnské a olomoucké (ke sloučení došlo v roce 1642). Velký požár Pražského hradu a Malé Strany v roce 1541 sice zničil většinu svazků českých zemských desk, nicméně Josef Emler připravil z náhodně zachovalých opisů, výpisů a zlomků edici *Pozůstatky desk zemských Království českého r. 1541 pohořelých* (Praha 1870–1872). Moravských zemských desk se vydavatelsky ujali Vincenc Brandl, Petr Chlumecký, Josef Chytil, Karl Demuth a Adolf Wolfskron, na jejichž dílo navázali Tomáš Kalina s Františkem Matějkem.

Zemské desky se ve skromnější podobě objevily v opavském, krnovském a niském knížectví a rovněž tyto prameny se zásluhou Jana Kaprase, Dalibora Prixe a Kurta Engelberta dočkaly kritické edice. Starší materiál úřední povahy je dostupný ve slezském diplomatáři, jenž ve své starší podobě *Codex diplomaticus Silesiae* připomíná Monumenta Germaniae Historica, mladší, tentokrát skutečný diplomatář (*Schlesisches Urkundenbuch*) byl zásluhou Heinricha Appelta a Winfrieda Irganga doveden k roku 1300.

Zvláštnímu postavení se v medievistické dílně těší pozdní středověk, neboť narůstající počet právních, písemně jištěných řízení vylučuje, že by tyto mohly být edičně zpřístupněny se stejnou péčí, jaká byla a je věnována pramenům přemyslovského věku. Vedle písemností vzniklých v panovnické či zeměpanské kanceláři se v českých zemích objevily prameny hospodářské a finanční povahy z produkce církevních institucí i šlechtických rodů. Příkladem pars pro toto budiž manské knihy olomouckého biskupství, které vydal Karl Lechner (*Die ältesten Belehnungs- und Lehensgerichtsbücher des Bisthums Olmütz*), konfirmační, erekční a vizitační knihy pražské arcidiecéze, inkviziční protokoly, soudní akta, statuta, urbáře, berní rejstříky, účty, dokonce i celá účetní kniha česko-moravské bailie (provincie) řádu německých rytířů z let 1382-1411, nebo listinář a listář Oldřicha z Rožmberka.

Řada pozdněstředověkých listinářů a vůbec pramenů úřední povahy byla zpřístupněna v *Archivu českém* (AČ), edici, od níž si František Palacký sliboval, že se stane baštou, ze které bude moci hájit odkaz husitství a reformace i vysvětlovat koncept českých národních dějin. To se psal rok 1840, ale po čase národně-obrozené cíle ustoupily do pozadí, takže dnes je edice určena k vydávání pozdněstředověkých pramenů úřední povahy. Husitství však nebylo zapomenuto a ještě za Palackého života byl připraven výbor dokumentů ze života a díla Mistra Jana Husa nebo listinné doklady k dějinám husitských válek (*Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges*). Mladšího data jsou edice ke kostnickému nebo basilejskému koncilu.

V posledních dekádách jsme svědky velkého posunu ve vydávání městských památek. Bez nároku na úplnost si zde připomeňme, že Hana Pátková ve spolupráci s Věrou Smolovou a Alešem Pořízskou edičně zpřístupnili Liber vetustissimus. Že letité úsilí Miroslava Flodra přineslo bohaté plody v podobě edičně zpracovaných nejdůležitějších svodů, sbírek a naučení brněn-

ského městského práva. Že Libuše a Vladimír Spáčilovi připravili důkladnou edici Památné knihy olomoucké a Míšeňské právní knihy a že Gunhild Roth odvedla skvělou práci při kritickém zkoumání hlubčického práva (*Das Leobschützer Rechtsbuch*). Z bohatého a pestrého účetního a evidenčního materiálu, na jehož hodnotu upozornilo dnes již klasické dílo Bedřicha Mendla (*Knihy počtů města Brna z let 1343–1365*), se nověji dočkaly pečlivé edice brněnské berní rejstříky z let 1367, 1387, 1389 a 1432 nebo rejstříky jihlavské sbírky z let 1425–1442 (AČ XL). Jinde, jako třeba ve Znojmě, bohaté městské fondy na své editory stále ještě čekají.

Poněkud odlišné zvyklosti a pravidla rytmezují práci s narativními prameny, neboť ty se sice vyjadřovaly k dobovým mocenským poměrům, na rozdíl od zápisů úřední povahy však neměly žádný (přímý) veřejnoprávní vliv. Často také nepopisovaly současnost takovou, jaká byla, nýbrž takovou, jaká dle glosátora a nezřídka i aktéra soudobého dění měla být. Proto i díla, která dnes pokládáme za „historická“, vznikala nezřídka jen z prosté touhy poučit nebo pobavit kruh přátel, čímž se dostáváme k osobě autora, přesněji k otázkám, kým byl, kdy a kde žil. Namísto dlouhého výkladu stačí upozornit na spor o Kristiána, čili o slavnou a pro výklad českých dějin 10. věku naprosto zásadní legendu *Život a umučení svatého Václava a jeho báby svaté Ludmily* (*Vita et passio sancti Wenceslai et sancte Ludmille ave eius*). Posuneme-li se dále, v pohříchu jen tušeném původu tajemného Dalimila by se mohl skrývat klíč k citlivějšímu čtení jeho rýmované kroniky, která patrně nebyla zatížena primitivním nacionalismem, a není vyloučeno, že spleť osudy Vavřince z Březové nabízejí nápovědu, proč odložil pero předčasně, uprostřed bojů před Kutnou Horou v prosinci roku 1421.

Známe-li „autora“, můžeme se tázat po motivech. Opět si vezměme na pomoc příklad, tentokrát *Kroniku Čechů* svatovítského děkana Kosmy. Ten vyhradil úvod svého díla přemyslov-

ské pověsti, aby čtenáře poučil, že první Čechové žili v prospěšné chudobě. Po čase začali toužit po majetku a tehdy skončil blažený věk a nastala doba soudců, mezi nimiž vynikal jistý Krok, jenž rozhodoval spory a nalézal právo s tak velikou moudrostí, že se lid ochotně svěřil do rukou jeho dcery, věšteckým darem obdařené Libuše. Podle dobových mravů se na Libuši obrátili dva urození mužové, kteří vynikali rodem nad jinými, nicméně po vynesení rozsudku si poražený začal naříkat, že všechny národy mají pána, pouze Čechové naslouchají ženským právům. Zaskočená Libuše slíbila, že si lid může vybrat knížete, kterého pojme za manžela s dovětkem, že se napříště začne soudit „železnou metlou“. Čechové ovšem „nerozumně“ trvali na svém a na druhý den, vedeni Libušiným běloušem, našli u Stadic oráče, jemuž na místě předali odznaky knížecí moci.

Mytickou, volbou nového knížete pravidelně obnovovanou smlouvu mezi „kmenem“ Čechů a Přemyslem Oráčem nevložil Kosmas do záhlaví svého díla náhodou. První kapitoly obhajovaly mocenské uspořádání veřejného prostoru knížecích Čechů a hlavně jedinečnou roli přemyslovské dynastie v domácím dění. Případné pochybnosti pak měla rozptýlit scéna, v níž pisatel ústy kněžny Libuše upozornil, že v časech bájně svobody sami Čechové lehkomyšlně požádali o knížete, a jako by to bylo málo, na stadickém oraništi nechal Kosmas zástupce stále ještě svobodných Čechů přísahat, že se dobrovolně svěřují do rukou Přemysla Oráče a jeho dědiců, jimž proto náleží titul výsostného soudce, správce i ochránce.

Přemyslovský mýtus Kosmas převyprávěl podle Starého zákona, přesněji První knihy královské, nicméně ta panovnickou moc zásadně odmítala. Zdánlivý protimluv lze vysvětlit asi tak, že zde patrně nešlo o knížata obecně, nýbrž pouze o Vratislava II., který roku 1085 přijal korunu a svým královstvím zpochybnil volební právo „starších zemí“. Porušil tak posvátnou dohodu mezi obcí svobodných Čechů a přemyslovskou dynastií

a tento výklad i poučení Kosmas ukryl do závěru druhé knihy, kde probral Vratislavovo tažení k Brnu v létě roku 1091. Nejprve se prvorozený Vratislavův syn Břetislav postaral, aby přišel o život otcův rádce Zderad. Poté král vyslyšel přímlovu brněnské kněžny Virpirk, ze strachu před synem uzavřel mír, veřejně potvrdil Konrádovo nástupnictví a zavázal předáky přísahou, aniž by jediným slovem zmínil korunu a své, s nesmírnými náklady budované, království.

Svatovítský děkan stanul za písařským pultikem mezi léty 1117/1119–1125, tedy v časech, kdy české země strádaly vnitřními nepokoji. Kosmovo poselství se tak obracelo na dvě strany. Nejprve k vládnoucím Přemyslovcům, kteří byli stíženi trestem za porušení charismatické smlouvy, a dále k Čechům, jimž kronika připomínala, že se sami vzdali svých svobod a nemohou si proto nyní stěžovat na dobové pořádky ani na dědičnou, Bohem požehnanou vládu přemyslovské dynastie.

Jak důležitá je znalost autorské dílny, prozrazuje komentář, který vznikl nesprávným výkladem komentáře Petra Žitavského k nástupnickým dohodám na podzim roku 1306 (*Chronicon Aulae regiae I/75*, ed. Josef Emler, FRB IV, Praha 1884, s. 109–110):

Occiso itaque Wenceslao, septimo rege Bohemie, in iuventutis sue flore facta est tam baronum, nobilium, quam civium pro eligendo rege altero ad octavam Assumptionis generalis in Praga convocacio, in quo termino dissencientibus votis et affectibus disparibus impedita fuit concordia eleccionis.

A tak po zavraždění Václava, sedmého krále českého, v květu jeho mládí bylo vykonáno obecné svolání jak urozených baronů, tak měšťanů k oktávu Nanebevzetí do Prahy pro volbu jiného krále, ale v té lhůtě byla neshodou hlasů a růzností náklonnosti znemožněna svorná volba.

Quidam enim inter electores in Rudolfum, duces Austriae, filium Alberti, regis Romanorum, alii Heinricum, duces Chorum, qui tunc personaliter affuit, vota sua dirigunt, maior tamen pars hominum, sed non sanior, Heinricum, duces Chorum eo, quod seniore regni haberet filiam in coniugio, pro rege sibi postulat et eligit, quia nescit gens stulta, quid postulat, et qualis sit, quem eligit, ignorat; instrumenta producuntur pro ipso imperialia:

ut si quis regum Bohemiae sine masculina progenie discederet ex hac vita, filia eodem iure in regno, quo et filius gaudere debeat, ne mortis aliquando rapacitas filium generationis regie interrumpat.

Neboť někteří mezi voliteli obrátili své hlasy na Rudolfa, vévodu rakouského, syna římského krále Albrechta, jiní na Jindřicha, vévodu korutanského, který byl tehdy osobně přítomen, ale větší, i když ne rozumnější část lidí žádala si za krále a vyvolila Jindřicha, vévodu korutanského, proto, že měl za manželku starší královu dceru. Hloupý lid totiž neví, co žádá, a nezná, jaký je ten, koho volí. Jsou předloženy v jeho prospěch císařské listiny: Kdyby některý z českých králů odešel bez mužského potomstva z tohoto života, že se má dcera těšit témuž právem v království jako syn, aby někdy nepřetrhla dravost smrti nit královského pokolení.

Petr Žitavský se vracel k událostem s jistým odstupem a mohl se tedy mýlit. Zároveň jej ale provázela pověst svědomitého glosátora, což nakonec přesvědčilo uznávaného historika Josefa Šustu, který usoudil, že by se mohlo jednat o listiny, jež vydal Richard z Cornwallu Přemyslu Otakarovi II. v době, kdy český král marně čekal na mužského potomka, tedy krátce před rokem 1271. Josef Šusta si ovšem uvědomoval, že výklad není bez slabin, a proto snížil váhu svých sentencí, když je přirovnal k hajitelným domněnkám. Po čase se „hajitelné domněnce“ dostalo podpory Václava Novotného, který byl pověstný svým pedantstvím, a ten posunul dataci Richardova privilegia k roku

1265. O něco později se již historická literatura shodovala, že ona privilegia nechal zničit římsko-německý král Albrecht v zájmu svého syna Rudolfa, neboť jen tak mohla být zamlčena dědická práva pozůstalých Přemysloven.

Josef Šusta byl mistrem pera i historického řemesla, nicméně ono údajné „dědické“ privilegium vlastně nikdy nikdo neviděl. Prvním a zároveň i posledním dokladem existence těchto listin by byl zemský sněm roku 1306, a to je na písemnosti takového významu přece jen málo. Ve vídeňském archivu uložený dokument nadto prozrazuje, že 23. října roku 1306 česká šlechta prohlásila, že po římském králi Albrechtovi nežádala a neobdržela žádnou konfirmaci zemských privilegií s výjimkou dvou zlatých bul, totiž Zlaté buly sicilské z roku 1212 a o čtyři léta mladší Zlaté buly ulmské, jejichž obsah nechala slovo od slova přepsat a ověřit svými pečetěmi. Nikoliv tedy jakési tajemné, římsko-německým králem zničené privilegium Richarda z Cornwallu z roku 1265 (nebo 1271), nýbrž dvě dobře známé listiny Fridricha II. Sicilského, které jsou dnes uloženy v Národním archivu.

První kniha *Zbraslavské kroniky* se dochovala v prvopise a podle mínění editorů by se mohlo jednat o Petrův autograf. Dochovaný archetyp je protkán dílčími vpisky, škrty a obsahovými nebo stylistickými změnami, které nám pootevřívají dvířka do Petrovy dílny. Zbylé dvě knihy známe ze dvou mladších opisů, jejichž vztah k archetypu se opět stává předmětem historikovy pozornosti. Kritická edice tak musí přihlížet nejen k různosti, nýbrž zároveň, je-li to vůbec možné, i k autorské licenci.

Všechny důležité narativní prameny českého původu, jejichž komentovaný výčet podávají přehledné práce Marie Bláhové, Petra Čorneje a Jany Nechutové, jsou přístupné v dílem již zastaralé edici s názvem *Prameny dějin českých (Fontes rerum Bohemicarum)*. Ta byla založena Františkem Palackým, který také zřídil zvláštní fond, z něhož bylo financováno vydávání

prvních svazků. Redakce zprvu přejímala edičně upravené texty z MGH, k nimž nechala zhotovit překlady do češtiny. Od třetího svazku byly převody zrušeny. S šestým dílem byl někdejší Palackého program naplněn, a proto se začalo uvažovat o přepracování svazků, které neodpovídaly pravidlům historické kritiky, a rovněž byl sestaven program pro vydávání pramenů pozdního středověku. K obnovení ediční práce (*Series nova*) však došlo až v 90. letech 20. století.

- FRB I. Ed. J. Emler, Praha 1873 (legendy a životy svatých)
- FRB II/1. Ed. J. Emler, Praha 1874 (Kosmas, Kanovník vyšehradský, Mnich sázavský, Druhé pokračování Kosmovo)
- FRB II/2. Ed. J. Emler, Praha 1875 (Letopisy Pražské, Letopisy České, Letopisy Hradištsko-Opatovické, Letopisy Vincenciův a Jarlochův, Žďárská kronika)
- FRB III. Edd. J. Emler, J. Jireček, Praha 1878–1882 (Dalimilova kronika, Letopisy Jindřicha Heimburského, Vita Caroli IV., Pohřební řeč Jana Očka a Vojtěcha Rankova, Neplach, Kronika Jana Marignoly)
- FRB IV. Ed. J. Emler, Praha 1884 (Zbraslavská kronika, Výpisky z kronik, Kronika Františka Pražského, Kronika Beneše Krabice z Weitmile)
- FRB V. Edd. J. Emler, J. Gebauer, J. Goll, Praha 1893 (Kronika Přibíka z Radenína, Kronika Vavřince z Březové, Výtah z kroniky Vavřince z Březové, Píseň o vítězství u Domažlic, Kronika Univerzity Pražské, Kronika Bartoška z Drahonic, Příkladovek kroniky Bartoška z Drahonic)
- FRB VI. Ed. J. V. Šimák, Praha 1907 (Kronika Bartoše Písaře, Paměti o bouři pražské 1524, Listy a kronika Jiřího Píseckého)

- FRB VII. Ed. J. Emler, již hotová sazba rozmetána za okupace (Kronika vídeňská, Kronika kněze Pražského, Kronika českolipská, Kronika sedlecká, Kronika pražská, Kronika rožmberská, Kronika vídeňská druhá, Kronika kapituly Pražské, Kronika starého kolegia, Kronika Eneáše Sylvia)
- FRB VIII. Ed. V. Novotný, Praha 1932 (Historické spisy Petra z Mladoňovic a jiné zprávy a paměti o M. Janu Husovi a M. Jeronýmovi z Prahy)
- FRB SN I. Ed. J. Zachová, Praha 1997 (Kronika Františka Pražského)
- FRB SN II. Edd. A. M. Černá, P. Čornej, M. Klosová, Praha 2003 (Staré letopisy české)

Narativní prameny vycházely i mimo ediční půdorys FRB a nutno podotknout, že si svou úroveň zajistily stále místo v mediivistických pracovnách. Beze zbytku to platí o *Kosmově kronice*, kterou pro MGH zpracoval Bertold Bretholz (Berlin 1923). Sotva lze něco dodat k práci, již na *Kristiánově legendě* (včetně brilantního překladu) odvedl Jaroslav Ludvíkovský (Praha 1978). Jaroslav Ludvíkovský se podílel rovněž na vydání kroniky žďárského kláštera (Brno 1964) a kritické pozornosti se dostalo i *Staročeské kronice tak řečeného Dalimila*, jejíž českou verzi (Praha 1988) edičně upravili Jiří Daňhelka, Karel Hádek, Bohuslav Havránek a Naděžda Kvítková, německé se věnoval Vlastimil Brom (Brno 2009). V současné době se pro MGH Scriptorum připravuje kritické vydání *Zbraslavské kroniky*.

Pařížský fragment *Dalimilovy kroniky* nám sice připomíná, že pramenná základna není uzavřena, nicméně převratné objevy asi očekávat nelze. Jinými slovy, okruh narativních pramenů více méně známe a rovněž důležité kroniky a letopisy jsou dostupné v překladech, mezi nimiž stále vynikají literárně vytríbené převody Františka Heřmanského. Přesto se histori-

kové opakovaně vracejí k původním textům. Nejprve proto, že překlad je vždy interpretací, a dále proto, že naši zpravodajové zacházeli s latinou, jazykem vzdělavců, a přece ne mateřštinou, poněkud osobitým způsobem. A co tedy plyne z této, pro někoho zbytečné, pro jiného zase příliš letmé návštěvy mediévistické dílny? Snad se podařilo dokázat, že historické poznání není ukryto ve wikipedii, nýbrž v pozorném a citlivém výkladu pramenů v jejich dějinném kontextu. Pro začátek by však docela stačilo otevřít si webové stránky Centra mediévistických studií (www.flu.cas.cz) a navštívit přehledně uspořádané a uznání si zasluhující „*Sources on-line*“.

Středověk dnes

Přestože by se mohlo zdát, že evropská civilizace je pohlcena překotným během věcí přítomných, zůstává zahleděna do své minulosti. Není to však minulost historická, nýbrž pohádková. Vysněnému středověku neodolal ani filmový průmysl a samozřejmě nakladatelé, pro něž každé dílko, nejlépe s templářem na obálce, znamená spolehlivý příjem. Změnilo se jediné. Zatímco dříve si nikdo nelámal hlavu s historickou věrohodností, neboť důležitý byl příběh, dnes všichni předstírají bezmála chorobnou úctu k dobovému kontextu. Stáváme se tak bezmocnými svědky panoptikálního divadla, v němž se historických pramenů dovolává nejen proslulý Ridley Scott (*Kingdom of Heaven*, 2005), nýbrž i na wikipedii závislí malí čeští „objevitelé skrytých tajemství“ přemyslovského nebo lucemburského věku.

Velkolepé podívané hollywoodského střihu nebo roztodivné, ve zbroji zevlující figury na hradních nádvořích mají se středověkem společného zhruba tolik, co z hliníku ražený pražský groš. Především se ale veřejností žádaný a obdivovaný středověk mívá s novátorskými přístupy kritické medievalistiky, která se v průběhu 20. století vzdala představy, že středověk je na svém počátku a konci sevřen zlomy. Nejprve zhroucením skvělé římské civilizace pod nájezdy barbarských hord, a poté skvostným úsvitem renesance. Osudové mezníky před časem nahradil braudelovský koncept pomalé změny, který posouvá dlouhý závěr antiky do 9. století. Následoval velký rozkvět do krizových dekád 14. a 15. věku, z nichž se zrodil podzim středověku, jenž mocensky (politicky) končí Velkou francouzskou revolucí, mentálně však až 19. stoletím.

Model dlouhého trvání vstoupil do vědeckých pracoven v proměnách společenského postavení historie. Ta nejprve vytvářela závazný obraz národa a státu, případně hájila a zdůvodňovala jeho přednosti a poměr k sousedům, aby v katastrofách

20. století vyklidila veřejné pozice a skončila na periferii politického zájmu. Po minulosti jako předmětu víry nám tak zbyli pouze Jiráskovi rekové, kteří vedli odbojně řeči proti cizákům, aby se v půvabném podání Mikoláše Alše s halštatskými meči v pravici, normanskými štíty v levici a v jánošíkovských topánkách vrhali za národ a vlast do nejlítějších půtek.

Ne bez jisté hrdosti však můžeme zdůraznit, že společenské poptávce po dějinách bez sporných kapitol, po romantickém středověku, se vzepřeli sami historikové. V okamžiku, kdy se jim pod rukama rozsypal lineární výklad a s ním i představa, že civilizace zákonitě směřuje od horšího k lepšímu, opustili koncept „přirozené“ národní minulosti. Rytmus vědecké práce začal ve 20. století určovat požadavek široce založené spolupráce s jinými, nejen příbuznými obory. Zásluhou školy Annales si medievistika dokázala osvojit metodické a řemeslné postupy sociálních věd a pečlivou četbou strukturální antropologie Clauda Levi-Strausse si otevřela cestu k dosud nepřístupným nebo přehlíženým tématům. Navíc jsme svědky návratu událostních dějin a velkého vyprávění, jejichž půdorys vyměřily životopisy svatého Ludvíka (*Saint Louis*, 1996) nebo svatého Františka z Assisi (*Saint François d'Assise*, 1999) z dílny Jacquese Le Goffa.

Aby však nedošlo k mýlce. Moderní medievistika i nadále staví do středu svého zájmu společenské struktury, což nakonec dokázal Emmanuel Le Roy Ladurie příběhem okcitánské vesnice Montaignou (*Montaignou, village occitan de 1294-1324*, 1975). Jen si jasněji než kdykoliv v minulosti uvědomuje, že prameny nevypovídají objektivně a že sama historie má blízko k literatuře, což znamená, že výsledek je vždy dán jak nezaujatou, logicky vedenou kritikou pramene, tak stylistickou obratností, intuicí a obrazotvorností svého tvůrce. Otázku, nakolik je historie vědou a nakolik literaturou, si nověji položil Roger Chartier, který dospěl k závěru, že by se vhodný návod k citlivějšímu chápání dějin mohl skrývat v jazyku, neboť sama literární konstrukce

historického textu diktuje stav našeho poznání. Posunul se tak od knih k jejich „čtení“, které by samo o sobě mohlo vysvětlit, proč nelze prohlásit naše poznání za uzavřené, přestože již po celé dekády pracujeme s víceméně shodným okruhem pramenů.

Novátorské přístupy pronikly rovněž do dějin mentalit, jejichž výzkum oživil zejména Pierre Nora. Ten si uvědomil, že nastal rozdíl mezi žitou minulostí (dějinami) a historií jako intelektuální operací. Že paměť a historie nejsou synonyma. Vzniklý prostor zaplnila „místa paměti“ (*lieux de mémoire*), která jsou důkazem, že moderní společnosti postrádá přirozenou, spontánní paměť. Že si musí budovat archivy, stavět pomníky, organizovat výroční oslavy a pronášet smuteční projevy. V místa paměti se mění muzejní sbírky, spolky, svatyně, hřbitovy, knihovny, křivdy nebo smlouvy, zkrátka památné události. Místa paměti však již soustavně neobýváme. Pouze je občas navštěvujeme, můžeme se jich vzdát nebo vyměnit za jiná. Místa paměti nám připomínají, že historické události nemají v naší paměti pevné místo. Že se paměť může změnit, otevřít vzpomínkám i zapomnění, může být zneužita, nebo schopna oživení. Paměť usazuje vzpomínku v posvátnu a každá sociální vrstva se stává vlastníkem zvláštní paměti. Proto je paměť mnohočetná, stále zmnožovaná, skupinová, vícenásobná, a zároveň individualizovaná.

Proměna památného v historické, proměna světa předků ve svět nahodilých vztahů a sociálních sítí je vlastně přechodem od totemové historie k historii kritické. Národ se již neslaví, ale studují se jeho oslavy kupříkladu tak, jako to na bitvě u Bouvines skvěle ukázal Georges Duby (*Le dimanche de Bouvines*, 1973). Ještě dále postoupil Johannes Fried, který se nechal poučit neurologií, že prožitek není uložen do paměti neutrálně, nýbrž strukturovaně, k řetězci příbuzných vzpomínek. Paměť se proto stává komunikačním prostředkem, a pokud je uložena v písemných pramenech, ani tyto nevypovídají o tom, co se stalo, nýbrž o tom, co se podle pamětníků stát mělo.

A jaká tedy je kritická medievistika na počátku třetího tisíciletí? Přísně vzato, českými historiky konečně objevená škola Annales již sice má vrcholné období za sebou, nicméně její metodické přístupy se stále nevyčerpaly. Významné místo v seminářích a pracovnách tak i dnes zaujímají sociální vztahy a dějiny sociálních skupin v širokém pojetí, jež zahrnuje pestré souvrství problémů počínajících zvyklostí dnů všedních i svátečních, přes bolest, stáří, smrt, smutek, radost, milostný život, až po svět dětí, žen nebo lidí na okraji. Soustavnému zájmu se těší rovněž mentality, v nichž medievistika našla klíč k dlouho přehlíženému souvrství gest, rituálů a obecně symboliky, která byla pilířem i svorníkem středověké společnosti. To vše se pak děje v souřadnicích dlouhé vlny, na základě citlivého čtení a výkladu pramenné základny, jež dalece přesahuje obzor zápisků, a v půdoryse dříve pranýřovaného velkého vyprávění.

K dalšímu čtení:

- Balard, Michel (ed.): *L'histoire médiévale en France. Bilan et perspectives*. Paris 1991.
- Bláhová, Marie: *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila 3. Staročeská kronika tak řečeného Dalimila v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota. Historický komentář. Rejstřík*. Praha 1995.
- Boockmann, Hartmut: *Einführung in die Geschichte des Mittelalters*. München 2001 (více vydání).
- Borst, Arno: *Lebensformen im Mittelalter*. Berlin 1993 (více vydání).
- Čornej, Petr: *Tajemství českých kronik. Cesty ke kořenům husitské tradice*. Praha 1987 (více vydání).
- Fried, Johannes: *Der Schleier der Erinnerungen. Grundzüge einer historischen Memorik*. München 2004.
- Fuhrmann, Horst: *Einladung ins Mittelalter*. München 2000 (více vydání).
- Fuhrmann, Horst: *Středověk je kolem nás*. Jinočany 2006.
- Goetz, Hans-Werner: *Moderne Mediävistik. Stand und Perspektiven der Mittelalterforschung*. Darmstadt 1999 (více vydání).
- Goetz, Hans-Werner: *Proseminar Geschichte: Mittelalter*. Stuttgart 2000 (více vydání).

- Guerreau, Alain: *L'Avenir d'un passé incertain. Quelle histoire du moyen âge au XXIe siècle?* Paris 2001.
- Gurevič, Aaron J.: *Kategorie středověké kultury.* Praha 1978.
- Hartmann, Martina: *Mittelalterliche Geschichte studieren.* Konstanz 2004.
- Heimann, Heinz-Dieter: *Einführung in die Geschichte des Mittelalters.* Stuttgart 2003 (více vydání).
- Huizinga, Johann: *Podzim středověku.* Jinočany 1999.
- Chartier, Roger: *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitudes et inquiétude.* Paris 1998.
- Le Goff, Jacques: *Kultura středověké Evropy.* Praha 1991 (více vydání).
- Le Goff, Jacques: *Paměť a dějiny.* Praha 2007.
- Le Goff, Jacques: *Středověká imaginace.* Praha 1998.
- Le Goff, Jacques: *Za jiný středověk. Čas, práce a kultura na středověkém Západě: 18 esejů.* Praha 2005.
- Le Goff, Jacques – Lobrichon, Guy (edd.): *Le Moyen Âge aujourd'hui. Trois regards contemporains sur le Moyen Âge: histoire, théologie, cinéma.* Paris 1991.
- Le Goff, Jacques – Nora, Pierre (edd.): *Faire de l'histoire. 1. Nouveaux problèmes. 2. Nouvelles approches. 3. Nouveaux objets.* Paris 1986 (více vydání).

Mitterauer, Michael: *Warum Europa? Mittelalterliche Grundlagen eines Sonderwegs*. München 2003 (více vydání).

Nechutová, Jana: *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*. Praha 2000.

Powell, James M.: *Medieval studies. An introduction*. Syracuse – New York 1992 (více vydání).

Quirin, Heinz: *Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte*. Stuttgart 1990 (více vydání).

Seibt, Ferdinand: *Lesk a bída středověku*. Praha 2000.

Spunar, Pavel (ed.): *Kultura středověku*. Praha 1995 (více vydání).

Theuerkauf, Gerhard: *Die Interpretation historischer Quellen. Schwerpunkt: Mittelalter*. Paderborn – München – Wien – Zürich 1997 (více vydání).

Vincent, Catherine: *Introduction à l'histoire de l'Occident médiéval*. Paris 1995.

Úkoly k zamyšlení:

1. Co to je medievistika, které obory zahrnuje a proč?
2. Jak moderní medievistika definuje středověk?
3. Jaké jsou základní edice pramenů k dějinám evropského středověku?
4. Jak středověký člověk vnímal čas a prostor?
5. Prostudujte si Zlatou bulu sicilskou a proveďte její rozbor.

2. SPECIFIKA VÝZKUMU OBDOBÍ RANÉHO NOVOVĚKU

Podobně jako řada dalších termínů v historické vědě je i „raný novověk“ historicky vytvořeným souslovím, odpovídajícím spíše než historické skutečnosti současnému náhledu na určitou část dějin. Pojem samotný se sice vyskytoval již v jazykovědě 19. století, nicméně do historického diskursu byl pevně zaveden a „institucionalizován“ teprve po druhé světové válce, a sice vznikem specializovaných univerzitních pracovišť, kurzů i periodik. Důležitou úlohu sehrál sjezd historiků v Paříži v roce 1950, na němž švýcarský historik Werner Näf vystoupil s referátem o „raných formách moderního státu“ a podnítil tak diskusi, jež vedla k přijetí termínu raný novověk jako označení svébytné epochy. Epochy, jejíž odlišení původně vycházelo právě z aspektů vzniku předchůdců moderního státu a formování státní moci. Na rozdíl od pojmu *Mittelalter/Middle Ages*, jenž je spojen takřka výlučně s evropskými dějinami, má sousloví *Frühe Neuzeit/early modern times* globální dimenzi, přesahující evropský kontinent. Je odrazem snahy hledat společné momenty období 16.–18. století na obecnější úrovni, než jakou nabízely tradičně užívané termíny *renaissance*, *reformace*, *absolutismus* nebo *osvícenství*. Dnes je však tento pojem vnímán zároveň jako odraz měnícího se zájmu historiků, kteří svůj výzkum přestali orientovat jen na mezníky dějin idejí, jak bylo typické třeba pro koncept osvícenství, zohledňující především myšlení elit. Přesun zájmu k dějinám nižších sociálních vrstev, žen, menšin i dalších nejenom sociálních kategorií zproblematizoval dříve uplatňovanou chronologii.

Pojem *raný novověk* nakonec naznačuje také komplexnost různých procesů, které mohou být přetrváváním tradičního (středověkého) i nástupem nového (moderního), zpravidla jsou však prolínáním obojího: tedy již ne středověkým, ale ještě ne zcela moderním. Příkladem mohou být významné vědecké poznatky v oblasti astronomie, fyziky, matematiky i lékařství v 17. století na straně jedné a ve stejné době probíhající hysterie s upalováním čarodějnic na straně druhé.

Pro historiografii raného novověku je typické užívání mnoha pojmů, které vyžadují jistou opatrnost, neboť – stejně jako pojmenování epochy samotné – neodpovídají historické skutečnosti, ale současné reprezentaci této skutečnosti neboli aktuálnímu historiografickému diskursu. Předně jde o termíny zkonstruované s odstupem času za účelem lepšího porozumění určitému jevu či souboru událostí, jakým byla například „reformace“. Pod tímto slovem si dnes představíme celou řadu momentů a procesů (Lutherovo vystoupení, papežské odpustky, vznik nových konfesí atd.), nicméně současníci tak dané období neoznačovali: pojem se objevil zhruba kolem roku 1700 a teprve slavný německý historik Leopold von Ranke jej v 19. století ztotožnil s celou epochou 16. století. Dále může jít o výrazy, jejichž významu rozumíme za normálních okolností jinak, než jim rozuměli vlastní aktéři dějin. Pro raný novověk stěžejní pojem „stát“, jehož postupné formování je považováno za jeden z nejdůležitějších aspektů tohoto období, má v dnešní společnosti zcela jiný význam a raněnovověký stát by nespĺňoval ani jednu ze tří podmínek moderního státu (vlastní teritorium, vlastní státní obyvatelstvo, vlastní státní správa). Anebo v pramenech 16. století stále se častěji vyskytující slovo „policie“ nemělo v raném novověku nic společného s organizovanou složkou státní správy, ale znamenalo v obecném smyslu dobrý řád, pořádek. Podobným způsobem bychom mohli pokračovat dále.

Prameny

Pramenná základna k dějinám raného novověku je ve srovnání se středověkem bohatší a rozsáhlejší, a to nejen z hlediska množství zachovaného materiálu v různých paměťových institucích (archivech, knihovnách, muzeích apod.), ale i z hlediska vzniku nových druhů pramenů. Je fascinující, jak v historicky krátkém období několika prvních desetiletí 16. století dochází k výraznému nárůstu produkce písemných pramenů. Je otázkou, zdali to bylo důsledkem rostoucího počtu obyvatelstva, zhuštěním životního prostoru, jenž by se stával jinak nepřehledným, nebo to byl jen prostý výsledek způsobený cenovou dostupností psacích potřeb, zejména papíru, popřípadě vzájemným působením obou těchto faktorů. Ať je příčina rozsáhlého nárůstu písemnosti v raném novověku jakákoliv, badatel se většinou dostává do pozice podobné archiváři při skartačním řízení. Musí rozhodnout, které prameny jsou pro něho relevantní a které nikoliv. V případě (proto)statistického pramene musí stanovit na základě jednoznačně vymezených metodických kritérií také množství zkoumaných jednotek.

Jeden z důvodů osvětlujících obecný nárůst písemnosti v raném novověku je spojován se vzestupem byrokracie. Tj. vznikem nových úřadů, rozšiřováním starých o další agendy a úředníky, snahami, byť mnohdy s nulovým či minimálním výsledkem, o zlepšení správy na všech úrovních, zaváděním písemné agendy do oblastí, v níž dosud chyběla. Zde lze jako příklad uvést evidenci výsledků vrchnostenského hospodaření: na některých panstvích ještě v polovině 16. století používali pro tento účel místo účtů dřevěných holí (rabuší). Uvedené skutečnosti, a jistě by se mnohé mohly dále rozšiřovat, dávaly předpoklady nebo přímo vedly ke zbytnění písarských agend prakticky na všech úrovních správ. Nelze na tomto místě postihnout veškerou pramennou základnu, a v následujícím textu je tak pro-

veden pouze výběr nejvýznamnějších druhů pramenů ke studiu dějin českých zemí v raném novověku, a to zejména těch, které měly v tomto období svůj počátek. V následujícím textu tedy nejsou zmíněny například zemské a dvorské desky, urbáře, kroniky a řada dalších pramenů majících své kořeny ve středověku, a to i přesto, že mají pro studium některých badatelských témat z dějin raného novověku českých zemí klíčový význam.

Rostoucí potřeba státu, církve, vrchnostenské a městské (okrajově i vesnické) správy zaznamenat počty všech obyvatel nebo některých sociálních skupin, udělených svátostí, hospodářů na gruntech apod. vedla ke vzniku mnoha evidenčních pramenů. Fiskálnímu zájmu státu po třicetileté válce už nestačily dosavadní formy výběru berní, a proto vznikly katastry. Obecně je slovem katastr označován přehledný soustavný popis zvláštních vlastností, osob, věcí nebo práv, zejména pak soupis pozemků nebo i výtěžků z obchodů a živností, pořizovaný k účelům daňovým. Nejstarším katastrem byla pro Čechy (bez Chebska, ale včetně Kladska) *berní rula* (1653–1656, opravy údajů byly prováděny v rámci revize z let 1667–1682), pro Moravu to byly *lánové rejstříky* (první vizitace proběhla v letech 1656 a 1657, z ní se zachovaly pouze celozemské sumáře; druhá podrobnější se konala v letech 1669–1679 a až na výjimky se rejstříky zachovaly pro všechna panství a lokality). Ve Slezsku vznikl první *katastr*, zvaný *karolinský*, až za vlády Karla VI. v letech 1721–1729 (revize v letech 1733–1739) a tvořil základ pro rozvržení daně až do roku 1820. V Čechách a na Moravě byly v průběhu 18. století ještě vydány podrobnější a přesnější katastry, a to *tereziánský* a především *josefínský*.

S prvními katastry vznikaly z iniciativy státu i první celozemské soupisy obyvatelstva. Zpočátku bylo motivací rekatolizační úsilí a fiskální důvody, od poloviny 18. století i obecnější vědomí důležitosti populace pro hospodářskou a vojenskou sílu státu. V Čechách tak vznikl z příkazu místodržících jedinečný

pramen – *Soupis obyvatel podle víry* z roku 1651 (obecně je nepřesně označován jako soupis poddaných podle víry). Soupis měl evidovat všechno obyvatelstvo měst a vesnic, včetně vrchností a svobodníků, s výjimkou duchovenstva a vojáků. U každé osoby uváděl jméno, sociální postavení a rodinný stav, povolání, věk a náboženskou charakteristiku. I přes nepřesnosti, způsobené především v evidenci malých dětí (na některých panstvích byly evidovány od narození, na jiných až od věku, v němž přicházely k první zpovědi) a migrujícího obyvatelstva, je soupis považován za jeden z nejvýznamnějších pramenů svého druhu v Evropě. V Českém království vznikl počátkem 18. století ještě jeden celozemský soupis obyvatel – *Sčítání konzumentů soli (solní seznam)* z roku 1702. Na základě dotazníku vypracovaného komisí měla být zjištěna celková spotřeba soli v Čechách. Mimo informace hospodářského charakteru (stav řemesel, dobytka apod.), které musely být uváděny během prováděné soupisové akce, obsahoval dotazník navíc i rubriky týkající se dětí starších deseti let a otázky křesťanského či židovského vyznání. Získané údaje posloužily k zavedení císařského solního monopolu od roku 1706.

Až v souvislosti s jednotnou evidencí počtu obyvatelstva v habsburské říši vznikl první celozemský *soupis obyvatelstva pro Moravu*. První soupis byl prováděn roku 1754 jednak vrchnostmi, jednak církevními úřady a zachycoval u osob věk, pohlaví a manželský stav. Nepečlivost při vypracování soupisu a zřejmě i obavy ze zdanění byly příčinou toho, že údaje konskripce byly velmi nepřesné, což platilo i u dalších soupisů v 60. letech 18. století. V následujícím desetiletí bylo hlavním cílem konskripce zjištění branné schopnosti obyvatelstva, proto bylo v letech 1771–1776 evidováno křesťanské mužské obyvatelstvo, rozdělené podle věku a stavu. Až konskripce realizované po roce 1780 zachycovaly veškeré obyvatelstvo, zprvu od jednoho

roku, od roku 1805 od narození. Podrobnější rozpis podle věku a skupin povolání však byl prováděn jen u mužů.

V posledních dvaceti třiceti letech jsou díky genealogům nejvíce využívaným raněnovověkým pramenem *matriky*. Nejstarší církevní matriky v Čechách jsou zachovány z oblasti luterského Krušnohoří z první poloviny 16. století, jmenovitě z Jáchymova (1531), Horní Blatné (1541) a Abertam (1544); na Moravě a ve Slezsku je to protestantská matrika z Razové u Bruntálu (1571). Přestože vedení matrik (katolických) nařizoval tridentský koncil (1545–1563), u nás jej až více než čtvrtstoletí poté přikazovala olomoucká synoda (1591) a ještě později pražská synoda (1605), k rozšíření matrik do většiny farností však došlo až v prvních desetiletích po konci třicetileté války.

Cenným pramenem zejména pro historické demografy jsou *zповědní seznamy*, které své počátky mají pravděpodobně ve Španělsku 15. století. Byly sestavovány o Velikonocích jako pomůcka ke kontrole vykonané zповědi. V pražské arcidiecézi se první zповědní seznamy objevují těsně před vypuknutím třicetileté války, ve větší míře jsou zachovány až po roce 1627, v souvislosti s prováděním rekatolizace.

Jinými seznamy farníků, majícími původ v Itálii 16. století, byly *soupisy duší* (*tabella animarum*). Předepsal je již v roce 1614 římský rituál, ale v katolické Evropě zdomácněly až poté, když papež Benedikt XIV. podřídil vedení církevních evidenčních pomůcek biskupské kontrole (1744). Ze 17. století jsou u nás soupisy duší zachovány jen sporadicky, o století později jejich počet narůstá a nejvíce jich pochází z 19. století.

Podrobné *popisy farností* z let 1676/1677 (tzv. *relationes*) a 1700/1701 (tzv. *responsa*), které vyhotovovali faráři, obsahovaly údaje například o počtu vsí náležejících k jednotlivým kostelům, o počtu duší v jednotlivých lokalitách apod. Na Moravě nahrazovaly úlohu farářských relací děkanské matriky olomoucké

diecéze, většinou z období let 1672–1691 a 1771–1772, výjimečně i starší.

Z evidenčních pramenů vznikajících z činnosti vrchnostenské správy je možné připomenout *poddanské seznamy*, které jsou zvláštností českých zemí. Jejich původ je možné hledat v 16. století v soupisech sirotků, jež vedly vrchnosti z titulu své poručnické správy nad osiřelými dětmi svých poddaných. Registra „stavění sirotků“ byla nejdříve vedena na velkých dominiích s kvalitní administrativou. Na rožmberských panstvích byli již v roce 1540 kromě sirotků evidováni všichni muži starší 15 let s udáním místa služby, popřípadě úmrtí. V mladších seznamech byly již zapisovány všechny děti, často i s údaji o jejich rodičích. Údaje o věku, zaměstnání, místě pobytu, mzdě, čeledi aj. byly zaznamenávány především u dětí. Rozšiřováním okruhu zapisovaných osob se soupisy sirotků postupně měnily v přehledy všech dědičných poddaných. Po třicetileté válce se vedení poddanských soupisů stalo běžným na větších panstvích a zároveň začaly být tyto soupisy pořizovány každoročně.

Na pomezí mezi evidenčními (pokud byly vedeny vrchnostmi) a pojišťovacími (pokud byly vedeny obcí) prameny stojí *pozemkové knihy*. První zcela výjimečně pocházejí z poslední třetiny 15. století, obecněji se rozšiřují až ve druhé polovině 16. století. Zaznamenávaly se do nich zápisy týkající se majetkoprávních změn poddanských usedlostí (především zakoupených). Od 80. let 18. století pozemkové knihy postupně zachycovaly jakékoliv nemovitosti a změny v jejich majetkoprávním držení.

Ke kvantitativně nejpočetnějším a nejrozsáhlejším pramenům v našich archivních fondech a sbírkách náleží *účetní materiál*. S rozvojem velkostatků jsou to zejména různé účty vrchnostenské správy (důchodní, purkrabské, obroční, domácí pokladny, kuchyňské apod.), dále pak účetní materiál měst a městeček, duchovních institucí, popř. dvorských a zemských úřadů (česká

komora). Velmi sporadický je účetní materiál z vesnického prostředí.

V prvním století raného novověku došlo k obecnému rozšíření a větší specializaci *městských knih*. V 70. až 90. letech minulého století patřily k hojně zkoumaným písemnosti městských soudů, zejména knihy hrdelního soudnictví (označované též jako smolné, černé nebo krevní knihy). Mladší bádání věnované dobové kriminalitě a delikvenci rozšířilo pramenný záběr svých výzkumů o další typy pramenů, jakými byly například *rychtářské knihy*, *výslechové protokoly* aj. Svůj nezpochybnitelný význam taktéž mají prameny z činnosti nově vzniklého apelačního soudu (1548), který byl odvolacím orgánem městských soudů v Čechách a od konce 17. století i na Moravě. V kanceláři apelačního soudu byly vedeny rozsudky ve dvou prakticky kontinuálních řadách úředních knih: česky v *manuálech ortelních* a německy v *knihách protokolů*.

Nejenom úřední prameny zaznamenaly v raném novověku ve srovnání s obdobím středověku vzestup, podobně tomu bylo i u *pramenů osobní povahy* (ego-dokumenty, Selbstzeugnisse). Výskyt a kvantitativní nárůst soukromé korespondence souvisí se zvyšující se gramotností ve společnosti a laicizací vzdělání, tj. v našich zemích zejména od 15. století. V následujících stoletích raného novověku dochází k jejímu rozvoji a postupnému šíření do všech sociálních vrstev. Předpokladem většího rozšíření korespondence byl rozvoj pošty (od 30. let 16. století), která zejména po třicetileté válce běžně doručovala soukromé dopisy. V 16. století se u nás objevují první deníky. Nejdříve si je vedli šlechtici a duchovní, později měšťané a venkovani. Obsahem deníků mohou být záznamy o počasí, politických událostech, veřejné a profesní činnosti pisatele, jeho soukromém a rodinném životě, společenských stycích, finančních a obchodních záležitostech apod.

Zvláštní typ pramenů osobní povahy představují již ze středověku známé *cestovní deníky*, do nichž byly pravidelně uváděny záznamy z průběhu (kavalírské) cesty. Autorem deníku býval hofmistr nebo cestující šlechtic, přepsané deníkové zprávy byly posílány spolu s korespondencí rodičům a poručníkům (ke kontrole průběhu cesty).

Památníky (štambuchy, alba amicorum) vznikaly v prostředí německých nekatolických univerzit (zejména ve Wittenbergu) od 40. let 16. století, u nás se první památníky objevily o dvacet let později. Nejvíce štambuchů bylo v protestantských zemích přibližně v letech 1575–1650, u nás přibližně do roku 1630. Jejich majiteli byli univerzitní studenti, tovaryši na vandru, vzácněji duchovní, úředníci aj. Tyto osoby si památníky vedly za účelem osobní reprezentace, zachování paměti na přátele (kult přátelství), učitele, významné osobnosti, s nimiž se setkaly apod. V období sentimentalismu koncem 18. století se pak objevil nový typ památníku.

Paměti, memoáry a autobiografie jsou v raném novověku na pomezí soukromé a veřejné sféry, mají narativní strukturu, mnohdy literární ambice a většinou jsou psány s úmyslem zveřejnit, vydat (subjektivní) svědectví pro budoucí generace; u politických osobností motivovaným snahou zdůvodnit své jednání.

Svou kolébku mají v raném novověku *tištěné noviny*. První takové noviny v českých zemích začaly vycházet v roce 1658 v Praze. Nesly název *Ordinari Wochentliche Postzeitungen* (později *Prager Post-Zeitungen*) a byly vydávány dvakrát týdně. První tištěné noviny na Moravě a ve Slezsku vznikly až v 18. století. *Český Posty lion neboližto noviny české*, publikovaný od roku 1719 v Praze, má primát mezi novinami vydávanými v českém jazyce.

K hojně využívaným pramenům, zejména ze strany literárních vědců, náleží *kázání (homiletika)*, která se rozvíjela již od 14. století, v barokní době však zaznamenala výrazný vzestup.

Základním smyslem kázání bylo zpřístupnit bibli a další náboženské texty negramotnému širšímu publiku. Kázání nemusela být omezena jen na nedělní a sváteční mše, ale byla pronášena i při jiných příležitostech, jakými byly svatby, pohřby, korunovace, vojenská vítězství, historická jubilea (města, kláštera, poutního místa, místního světce, patrona apod.).

Integrální součástí pramenné základny raného novověku českých zemí dnes tvoří také *ikonografické doklady*. Obrazové prameny poskytují informace o stavitelství, zemědělství, řemeslech, oděvu, o obsahu a formách reprezentace, o zbožnosti, o dobovém vnímání prostoru apod. Už na jiném místě publikace byl připomínán vznik prvních map jednotlivých zemí Koruny české v 16. století a jejich zdokonalování v následujících staletích (zobrazení viz www.staremapy.cz/antos/index.html a oldmaps.gelab.cz/). Z obrazových pramenů je možné zmínit například veduty, tedy prostorová vyobrazení krajiny, města, obce, případně městských částí (včetně náměstí, ulic, fronty budov apod.) a budov v krajině (např. zámku, kaple aj.). První zachované veduty našich měst jsou ze 16. století, nepoměrně větší je jejich výskyt ve dvou následujících stoletích raného novověku (veduty.bach.cz/veduty/). Výčet obrazových pramenů by mohl dále pokračovat výtvarnými díly: závěsnými obrazy, nástěnnými malbami, kresbami a řadou dalších, které v raném novověku prodělaly nejen výrazné formální a významové změny, ale také značný kvantitativní nárůst.

Na závěr, nikoliv však na posledním místě, si připomenutí zaslouží i *hmotné prameny*. Průzkumy a analýzy zachovaných nemovitostí nebo jejich torz archeology, památkáři a historiky umění poskytují cenné informace nejen o historii staveb, stavební technologii, každodenním životě obyvatel, obsahu a formách reprezentace vlastníků nemovitostí a mnoho dalších poznatků. Badatelskou pozornost si zaslouží taktéž zachovaný mobiliář nebo jeho zbytky z různých typů sídel (skleněné výrobky,

kachle, nábytek apod.), pozůstatky městských a obecních zařízení (hradby, studně, vodovody, podzemní prostory aj.), náhrobky a mnohé další.

Čas a prostor

Epochu raného novověku nahlízejí historikové často perspektivou dramatických změn, které lidstvo v oné době prodělalo: setkání s původními obyvateli obou Amerik, vynález knihtisku, významné rozšíření užívání střelného prachu; rapidní proměnu myšlení, nové pojetí Boha, člověka a přírody; období velkých válek, ale i značné kreativity. Intenzivní výměna zboží mezi kontinenty, velké přesuny obyvatelstva, kolonizace a globální války dovolují hovořit o první „globalizaci“, která proměnila charakter evropské ekonomiky a dala vzniknout některým z jejích typických prvků. Výjimečnost této éry ostatně spočívá v tom, že mnoho z jejího myšlenkového odkazu přežívá i v současném myšlení – i proto si zaslouží označení raně *moderní*.

Raný novověk je nicméně pojímán především jako fáze přechodu mezi dvěma modernizačními vlnami, resp. mezi dvěma krizemi, které jsou spojeny s utrpením mnoha lidí na straně jedné a s výraznými inovacemi na straně druhé. Hraniční data nelze přesně vymezit: počátek je obvykle ohraničován léty 1450–1550, do nichž spadá krize církve, ničivé války, morové epidemie i technologická revoluce (knihtisk, navigace aj.), konfesi-onalizace, sociální disciplinace a počátky moderního státu. Konec bývá umísťován mezi léta 1750–1850, spojovaná s politickou krizí, jež se odrazila v revolucích v USA a Francii, se sekularizací, racionalizací i industrializací. Data typu dobytí Konstantinopole Osmany roku 1453, objevení Ameriky roku 1492 či Luthe-rovo vystoupení ve Wittenbergu roku 1517 mají v tomto ohledu jen symbolický charakter. Přesná datace není možná zejména z toho důvodu, že vždy záleží na zvolené perspektivě i metodologii: mezníky politických dějin nemusí kopírovat důležitá data procesů hospodářských, sociálních či kulturních.

Bylo by možné jmenovat řadu změn, které se odehrály v průběhu 16.–18. století s ohledem na vnímání času: jistá pro-

měna času eschatologického, postupná privatizace měření času nebo nové způsoby reprezentace času v ikonografii. Jednu z nejzávažnějších, historiky často zmiňovaných změn představovala *reforma kalendáře*. Kalendář juliánský, přejatý z římského datování oficiálně v roce 325 na prvním všeobecném koncilu v Niceji, vykazoval v porovnání s astronomickým rokem odchylku, která roku 1500 činila již deset dní (jarní rovnodennost spadala na 11. 3. místo 21. 3.). To přinášelo problémy především katolické církvi, resp. jejímu výpočtu Velikonoc jako centru církevního roku. Z otázky přijetí nového kalendáře se nakonec stala výsostně konfesijní záležitost: výpočty Mikuláše Koperníka (*De revolutionibus orbium caelestium*, 1543) byly odmítnuty vzhledem k autorovým názorům na sluneční soustavu (prohlášeny za heretické) a o kalendáři se rozhodlo až na tridentském koncilu. Reforma, vyhlášená bulou papeže Řehoře XIII. v roce 1582, spočívala v jednorázovém vypuštění oněch deseti dní v měsíci říjnu a v zavedení každého čtvrtého roku jako přestupného. Sporná otázka papežské autority však vedla k tomu, že k rychlému přijetí kalendáře došlo jen v katolických zemích, zatímco většina protestantské Evropy si ještě zhruba jedno století i více podržela starší systém – mezi lety 1583–1700 tak byly katolické země v měření času o deset dní napřed.

Závažné proměny se dotkly rovněž oblasti vnímání prostoru, což se odráželo například v inovovaných koncepcích budování měst, v privatizaci prostoru měšťanských domácností, zejména však v *kartografii a geografii*. Objevení a recepce starověkých spisů o geografii v 15. století výrazně pozměnily náhled na tuto látku. Jestliže ve středověkém pojetí chyběly jasné standardy, které by zohlednily skutečné rozměry a poměry jednotlivých částí planety, renesanční mapy prezentovaly nově svět jako propojenou síť prostorů, rozdělenou do dvou matematicky měřitelných a proporčních polokoulí, jak to ostatně navrhl již ve 2. století řecký geograf Ptolemaios. Prostor byl nyní definován

pomocí abstraktní mřížky, označující zeměpisnou šířku a délku. Tištěné mapy zvýraznily geometrické uspořádání světa, což se nadále odráželo mj. i v politických jednáních o rozdělení mocenského vlivu – kupříkladu jeden z poledníků vytvořil hranici mezi španělskou a portugalskou sférou zájmů dle dohody v Tordesillas z roku 1494. Pokračující zámořské výpravy samozřejmě přispívaly k dalšímu zpřesňování a doplňování informací, zároveň se vyvíjely techniky měření a projekce, například v použití triangulace (Gemma Frisius, 1533), která umožňovala zasazení map jednotlivých regionů do průběžné projekce prostřednictvím zeměměřičství (přesné stanovení hranic zemí, panství, opevnění apod.). To vedlo k rozmachu vytváření detailních map regionů a měst, jak ukazuje oblíbená *Cosmographia* Sebastiana Münstera (1544). Vznik specializovaných kartografických dílen spolu s rozvojem matematiky, fyziky a astronomie v 17. století uvedené změny ještě zvýraznily. Neznamenalo to však, že by bylo zmapováno veškeré území, ba naopak mnohé oblasti zůstávaly dlouho nepoznány, třeba vnitrozemí severní i jižní Ameriky nebo Austrálie.

Populace

Přestože soubor raněnovověkých pramenů v Evropě využitelných k demografickému bádání je ve srovnání se středověkem výrazně početnější a obsahově kvalitnější, neposkytuje možnost stanovit přesný počet evropského obyvatelstva. Po celou sledovanou dobu jsme nadále odkázáni na více či méně přesné odhady, a to jak pro celý kontinent, tak i pro jednotlivé státy. Pro přelom 15. a 16. století oscilují odhady demografů kolem počtu 90 milionů obyvatel, o tři sta let později kolem 210 milionů. V této době byl podíl evropské populace na celosvětovém obyvatelstvu přibližně pětinový (v roce 2000 jen 12%). Na pomyslné špičce demografického žebříčku států stála Francie, která měla na počátku raného novověku přibližně 14 milionů, na jeho konci asi 25 milionů obyvatel. Pro srovnání – v Českém království žilo asi milion obyvatel a v Moravském markrabství o polovinu méně (na přelomu 15. a 16. století), koncem 18. století již téměř 3,2 milionu v Čechách a 1,4 milionu na Moravě.

Většina evropského obyvatelstva (až na výjimky, jakými byla například nizozemská provincie Holland na počátku 20. let 17. století s 54 % obyvatel ve městech) žila na venkově, a to i přesto, že města, především v atlantské oblasti, do níž se v průběhu 16. století přesunulo centrum evropské ekonomiky, prožila v raném novověku období velkého rozvoje a demografického růstu, který byl ovšem regionálně velmi diferencovaný. V tomto období vzrůstal v Evropě nejen celkový počet městského obyvatelstva, ale zvětšoval se také jeho podíl na populaci jako celku. Ve skupině měst nad 5 000 obyvatel měl tento podíl stoupnout z 10,7 na 12,2 % (podle P. Bairocha), resp. z 8,6 na 11,0 % (podle J. de Vriese). Na zvyšujícím se počtu městského obyvatelstva se nejvíce podílela velká města. Počet obyvatel evropských velkoměst (nad 100 000 obyvatel) včetně Ruska se v raném novověku téměř ztrojnásobil. Na konci 18. století byl nejlidnatějším měs-

tem Londýn, kde se počet obyvatel od roku 1500 zvýšil téměř patnáctkrát – na 861 000. Za ním s odstupem následoval Istanbul – asi 570 000 obyvatel, Paříž – 547 000 a Neapol – 430 000. Vídeň měla přibližně 240 000 obyvatel, podobně jako Moskva a Lisabon, a předstihla tak Amsterdam – 201 000, Madrid – 169 000 a Řím – 153 000 obyvatel.

Z českých, moravských a slezských měst se k velkoměstům přibližovala jen Praha se 77 000 obyvateli, ostatní sídla se s nimi nemohla vůbec rovnat. V průběhu 16. až 18. století došlo ve městech v českých zemích podobně jako v západní Evropě k růstu počtu obyvatelstva (včetně výkyvů způsobených vnějšími faktory, jakými byla například třicetiletá válka), tento vzestup byl však výrazně pomalejší. Pro poměry v českých zemích bylo charakteristické, že zde absentovala velkoměstská síť, typická pro mnohé regiony západní Evropy, a naopak zde byla poměrně hustá pavučina malých měst a městeček. O jejich velikosti svědčí skutečnost, že jen asi desítka českých a moravských měst svým počtem obyvatelstva na přelomu 16. a 17. století, tj. v době končícího demografického růstu, překročila hodnotu 5 000 obyvatel (Kutná Hora, Jihlava, Olomouc, Brno, Hradec Králové, Žatec, Klatovy, Tábor, z poddanských měst Strážnice, Prostějov a Chomutov; největší z nich mělo maximálně 8 000 osob).

Podíl venkovského obyvatelstva na celkovém počtu obyvatel Čech a Moravy v průběhu tří raněnovověkých století sice poklesl, ale jeho populační převaha při vstupu do století modernizace byla stále zřejmá. Díky osvícenské statistice můžeme alespoň pro Moravu konce 18. století jeho hodnotu poměrně přesně zjistit. Pokud k výpočtu zvolíme pouze městské lokality s počtem obyvatel vyšším než 2 000 osob, bude podíl obyvatel ve městech na celkovém počtu obyvatel v zemi jen 10,4 %, pokud zahrneme všechna města a městečka bez rozdílu, vzroste na téměř 30 %.

Komunikace

Značné pokroky v námořní *dopravě* (především v navigaci) usnadnily interkontinentální výměnu zboží, lidí i informací, a ačkoli tato výměna probíhala po celé období raného novověku relativně pomalu, zpravidla rychlostí koně či člověka, došlo k jejímu viditelnému zintenzivnění. Komunikace, odehrávající se mluveným slovem, psaním (hlavně dopisů) a nově i tiskem, zůstala dlouho sociálně podmíněná: pro většinu obyvatelstva, navzdory postupující alfabizaci zpravidla negramotného, byla myslitelná pouze orální komunikace, zatímco písemné formy byly vyhrazeny prvořadě diplomatům a vzdělavcům. Zcela revolučním prvkem se ukázal být *knihtisk*, vedoucí k ohromnému nárůstu vydávání literatury – knihy se staly běžně dostupnými a postupně se specializovaly dle zájmů různých skupin obyvatel. Knihtisk přinesl rychlejší kulturní výměnu – příkladem budiž nové formy potridentské zbožnosti, šířené antverpskými tisky francouzských a belgických jezuitů a kapucínů – i hlubší změnu komunikačních principů, v nichž text nahrazoval dosud výsostně obraz a slovo. Knižní expanze zároveň měnila vztah obrazu a textu i celkové pojetí vizuality, o čemž nás zpravuje zejména rozsáhlá emblematická produkce. Jedním z důsledků rozmachu knihy a šíření nejrůznějších představ i názorů byla též církevní reakce v podobě *cenzury*: V. lateránský koncil (1515) pro ni stanovil jasnější pravidla, v reakci na reformaci pak nově aktivovaná římská inkvizice rozšířila roku 1542 své pravomoci na heretickou literaturu a v roce 1559 vznikl římský index zakázaných knih. Ten byl postupně obnovován a jeho definitivní verze (1596) zakazovala 2 200 knih, především heresiarchů, heretiků, lascivní spisy, astrologii, prorocství a okultní vědy. Na indexu se ocitly nejenom náboženské spisy, ale i knihy filosofů a dalších vědců, jakými byli například Montaigne, Castiglione,

Bodin, Machiavelli, Tasso, Rabelais, Koperník, Galileo, Pascal, Descartes, Lipsius a další.

Výsostně raně moderní inovaci představoval vznik prvních *novin*. Nejstarší týdenní tištěné noviny známe z Německa z roku 1605, v průběhu 17. století se však dočkaly velkého rozšíření a koncem století již vycházely v každé významnější zemi (Nizozemí 1618, Anglii 1622, Francii 1631, Španělsku 1641). V roce 1650 vyšel v Brémách první deník a od konce 17. století patřily noviny nerozlučně k nově se formující kultuře kaváren a čtenářských společností. Nejúspěšnější listy typu *Gazette de France*, *Hamburgische Unparteyische Correspondent* či jansenistické *Nouvelles ecclésiastiques* měly množství čtenářů, jejichž názory silně ovlivňovaly. Ačkoli zprvu přinášely noviny zejména zprávy o podstatných událostech u dvora, později se staly rovněž prostředkem inzerce a brzy i nástrojem politické agitace, nejvýrazněji zřejmě v anglické občanské válce ve 40. letech 17. století a v době Velké francouzské revoluce, kdy bychom již mohli zaznamenat počínající vliv novin na formování veřejného mínění.

V souvislosti s komunikací v raném novověku lze jen stěží pominout fenomén tzv. „republiky vzdělanců“ (*respublica literarum*), učenecké komunity, resp. síť učenců spojených v zásadě ve virtuální „evropské univerzitě“. Intelektuálové, vědci, představitelé řady evropských univerzit se v průběhu 15. a 16. století sdružili v jakési neoficiální platformě, jež přinášela zintenzivnění výměny informací a názorů prostřednictvím knihtisku i korespondence. Byl to jeden z nezbytných předpokladů tzv. vědecké revoluce, k níž v této době došlo.

Myšlení a krize

Raný novověk byl nepochybně dobou velkých kulturních změn: knihtisk umožnil mj. demokratizaci poznání, když pomohl zpřístupnit množství myšlenek a názorů širším sociálním vrstvám včetně žen; reformace znamenala narušení primátu jedné církve a vyvolala další vlnu debat o podstatě lidské existence a vztahu člověka k Bohu; počátky moderní, profesionalizující se vědy se pojily s kritikou tradičních myšlenkových postupů a s opouštěním starých dogmat. Skutečnost, že se k období raného novověku obvykle váže termín *vědecká revoluce*, naznačuje, že nešlo jen o jednotlivé poznatky, ale o hlubší konceptuální změny v myšlení, které v průběhu 16. a 17. století vedly ke vzniku moderní vědy. Především v oblasti filosofie přírody a přírodních věd (matematiky, astronomie, optiky, geografie, alchymie) došlo k redefinování dosavadních metod, zvláště poté, co do doposud neotřesitelné aristotelské tradice zasáhly alternativní proudy, objevené humanisty (Platón, Epikuros, stoikové, pythagorejci). Soubor názorů a představ, který označujeme slovem *novoplatonismus*, revidoval antické myšlení, když spojil Platónovy názory, zejména ty z jeho pozdějších dialogů o metafyzice, se starověkou teologií. A přestože nemohl konkurovat aristotelismu, vyučovanému na univerzitách, byl novoplatonismus působivým myšlenkovým proudem, jenž ovlivnil mj. učení o nesmrtelnosti duše, magické a okultní vědy, démonologii, mystiku a alchymii, astrologii či teorii lásky. Lze jej považovat také za jeden z podnětů rozmachu a nárůstu prestiže matematiky, jejímž důsledkem bylo postupné „matematizování“ obrazu světa, vrcholící v díle Isaaca Newtona (*Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*, 1687). Můžeme v této souvislosti hovořit o posunu od aristotelské přírodní filosofie, v níž matematika nehrála velkou roli, k raněnovověké fyzice, založené naopak právě na matematice.

Myšlení raného novověku má nicméně i odlišnou tvář, odhalující se ve snaze – nejenom církve – o disciplinaci, perzekuci a eliminaci jistých druhů představ. Kvintesencí těchto strategií se stala *inkvizice*, jejíž „moderní“ počátky sahají k roku 1478, kdy ve Španělsku dosáhl Ferdinand Aragonský papežského svolení k založení církevních tribunálů v Kastilii. Na rozdíl od papežské inkvizice středověku šlo o hybridní nábožensko-světskou instanci pod pravomocí krále. V letech 1540–1700 vedlo 21 španělských inkvizičních tribunálů zhruba 50 000 procesů proti židům, alumbados, protestantům, moriskům, hlavně však proti křesťanskému obyvatelstvu provinivšímu se sexuálními a jinými delikty, heretickými názory i pověrami. Je příznačné, že největší intenzity dosahovala tato represe v letech 1560–1630, kdy v Evropě – primárně v Německu, severní Itálii a severozápadní Francii – probíhala nejrozsáhlejší vlna procesů s čarodějnicemi, jež se však neodehrávaly pouze u inkvizičních soudů, ale rovněž u světských instancí. Čarodějnická hysterie měla nakonec mezi léty 1400–1800 na svědomí asi 70 000 obětí, pocházejících z valné části z oblastí Svaté říše.

Pakliže historikové uvažovali o tom, zda v historii dominovaly pozitivní, nebo negativní momenty, upírali pozornost především k 17. století, v němž mělo podle jejich názoru dojít k nakupení negativních aspektů. Tzv. *krize 17. století* v sobě zahrnuje především ekonomickou nestabilitu, která našla svůj odraz v bankrotech Španělska za vlády Filipa II. a postupném primátu Atlantiku na úkor Středomoří, a jistou myšlenkovou krizi neboli krizi vztahů mezi společností a státem, jež později vyústila v osvícenství. Dostupné prameny naznačují všeobecný pocit ohrožení a nejistoty, stejně jako snahu vyrovnat se s ním prostřednictvím spojení eschatologie a politiky, milenarismu, astrologie i rosenkruciánského hnutí, zrcadlících touhu po obnovení řádu světa. Barokní kultura se proto opět vracela k (často

středověké) tradici a hledala stabilitu, nikoli změnu a už vůbec ne pokrok.

Identita

Zejména v 16. a 17. století se v Evropě odehrálo několik momentů, jež vedly k jistému „přeskupení identit“. Tím prvním byla reformace, jejímž průvodním jevem byla zhruba v letech 1555–1650 tzv. *konfesionalizace*, tj. formování a ustálení několika oficiálních konfesí (augsburské, galikánské, belgické, skotské, helvétské) a budování konfesijní identity v rámci těchto jednotlivých vyznání. Z hlediska náboženského se tedy evropská identita rozdělila. Současně zde však působily faktory, které evropské křesťanstvo naopak sjednocovaly, kupříkladu *osmanská hrozba*: dvě staletí trvající války proti osmanským Turkům měly nejenom citelné ekonomické dopady (hlavně ve středovýchodní Evropě), ale také kulturní důsledky, včetně vyhranění evropské kultury, zdůraznění jinakosti a obrany křesťanství.

Zdaleka největší výzvou pro Evropu raného novověku však bylo setkání s původními obyvateli jižní a severní Ameriky. Obchodníci, různí oportunisté i misionáři – kolem roku 1600 působilo v obou Amerikách asi 5 500 řádových členů, především františkánů a dominikánů – čelili nutnosti komunikovat s představiteli zcela jiných kultur, vůči nimž se, nutno říci, stavěli zpravidla negativně. Především v jižní Americe vedlo přivážení afrických otroků a četné kontakty s indiány ke vzniku multietnické a polyglotní společnosti tzv. „mulattos“ a „mesticos“. Její příslušníci měli nicméně těžké podmínky ve španělských državách, kde byli vlivem rasových zákonů o „čistotě krve“, *limpieza de sangre*, odsouzeni k chudobě, jelikož úřady a majetky mohli získávat pouze lidé „evropské“ krve, resp. obyvatelstvo, které

mělo již po více generací křesťanský původ. Španělé zde uplatnili normy zavedené již dříve ve Španělsku a namířené proti tzv. „conversos“ – židům, moriskům i „novým křesťanům“. Jedním z mnoha důsledků kontaktů s jinými civilizacemi bylo posílení přesvědčení Evropanů o nadřazenosti jejich kultury, upevnění náboženství a socioekonomických modelů, což kontrastovalo s rozsáhlou depopulací a demoralizací domorodého obyvatelstva: nemoci zavlečené mezi ně především Španěly měly za následek devastaci mnoha indiánských kmenů a jen po prvním století působení Evropanů v Americe klesla populace tamních indiánů z 80 na 8 milionů.

Nebylo by však zcela objektivní nahlížet na kolonizování Amerik pouze z perspektivy negativních důsledků evropské expanze. Mnozí Evropané byli přesvědčeni o užitečnosti své mise, jež měla domorodcům přinést naději na spásu prostřednictvím přijetí křesťanství. Historikové se dnes shodují v tom, že tato *christianizační mise* se částečně zdařila, neboť kolem poloviny 18. století již většina indiánů a míšenců vykazovala křesťanskou identitu a opustila řadu starších kmenových představ. Zároveň je však zřejmé, že šlo spíše o „konverzaci“ než „konverzi“, neboli že zájmem misionářů byl častěji dialog a nikoli nucená konverze, což vedlo k typické synkrezí křesťanské náboženské praxe s představami a vírou původního obyvatelstva. Nejenom v oblasti víry se Evropané museli vypořádat také s problémem (*ne*) *porozumění*, jenž vyvstával z důvodu naprosto odlišných principů komunikace v Evropě a u domorodců. Jiné významy řeči, gest a rituálů představovaly pro obě strany zajímavou výzvu a přinášely občas značné potíže, jak dokládá známý příběh o posádce Kryštofa Kolumba, která se vlivem nedorozumění ocitla pod palbou indiánů poté, co na důkaz mírových úmyslů předvedla evropskou hudební produkci.

Dějiny evropské expanze do Ameriky jsou spjaty s oběma způsoby zacházení s evropskou identitou, tedy s jejím upev-

něním vůči „nekřesťanskému“ obyvatelstvu na straně jedné a s jejím „narušením“ vlivem nutnosti vést dialog s identitami jinými. Zámořské dobrodružství se pojí s velmi rychle se měnícími způsoby donucování, rezistence, oportunismu, kolaborace, kooperace i konkurence mezi mnohými evropskými a mimoevropskými skupinami.

K dalšímu studiu:

Behringer, Wolfgang: *Kulturní dějiny klimatu. Od doby ledové po globální oteplování*. Praha – Litomyšl 2010.

Burke, Peter: *The European Renaissance. Centres and Peripheries*. Oxford 1998.

Týž: *Společnost a vědění: od Gutenberga k Diderotovi*. Praha 2007.

Van Dülmen, Richard: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století)*. I.–III. Praha 1999 a 2006.

Enzyklopädie der Neuzeit. 16 Bde. Ed. Friedrich Jaeger. Stuttgart – Weimar 2005–2012.

Europe 1450 to 1789. Encyclopedia of the Early Modern World. 6 Vols. Ed. Dewald, Jonathan et al. New York 2004.

Horská, Pavla – Maur, Eduard – Musil, Jiří: *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha – Litomyšl 2002.

Maur, Eduard: *Základy historické demografie*. Praha 1983².

Pauser, Josef – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas: *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*. Ein exemplarisches Handbuch. Wien – München 2004.

Úkoly k zamyšlení:

- 1) Prostřednictvím edice se podrobněji seznamte s vybraným raněnovověkým pramenem.
- 2) Charakterizujte nejvýznamnější evidenční prameny k dějinám raného novověku českých zemí.
- 3) Jaké byly populační poměry v Evropě raného novověku?
- 4) Co vše přispělo k šíření vzdělanosti v raném novověku?
- 5) Jaké další regiony kromě amerického kontinentu jsou spojeny s evropskou christianizační, resp. kolonizační misí raného novověku?

3. SPECIFIKA VÝZKUMU DĚJIN 19. STOLETÍ

Vztah poučené a laické veřejnosti k dějinám 19. století je ambivalentní. V minulosti se od této epochy mnozí štítivě odtahovali znechucení nucenou redukcí bádání na výzkum dějin dělnického hnutí. V současnosti je již slyšet od studentů středních či vysokých škol spíše jisté rozladění nad komplikovaností politických dějin 19. století, nad všelijakými přeskupeními politických stran a diplomatickými kličkami, nadšenci vojenských dějin se o epoše vyjadřují s despektem prý proto, že během ní od napoleonských časů neproběhla na kontinentě „žádná pořádná válka“, jiní jsou disgustováni nutností zaobírat se národním obrozením, které se jim jako téma zdá pro současnost málo nosné a v českém bádání nepřiměřeně zdůrazňované. Ovšem dějiny 19. století mají pro více poučené badatele svůj nenápadný půvab se špetkou nostalgie, která se v posledních dvaceti letech projevovala mírně se zvyšujícím zájmem o kořeny současných společenských problémů a otázek a jistým steskem po „padlé říši na Dunaji“. Dějiny 19. století nenabízejí tolik tajemna a (quasi) romantiky jako středověk v podání skupin historického šermu a režisérů hradních performancí pro turisty, nejsou pochopitelně ani tak aktuální a politicky exponované jako soudobé dějiny, přesto pro motivaci k prvnímu zájmu platí:

- a) Francouzská revoluce, jako obvykle přijímaný počátek této epochy, nastolila klíčové otázky moderní éry a formulovala víceméně portfolio problémů, kterými se (nejen) histori-

kové zabývají dodnes – vznik moderní politiky a ideologie, sekularizace, nacionalismus, teror. S odstupem lze v tomto čase konstatovat: jako kdyby Francouzská revoluce byla pravzorem a „matkou“ všech revolucí následujících.

- b) Jde o epochu jednak rámovanou velkolepými sny a utopiemi, revolucemi a první světovou válkou s prudkými celospolečenskými turbulencemi (a následným nepřijemným vystřízlivěním), jednak typickou množstvím subtilních, ba nenápadných, ale často o to trvalejších hospodářských, společenských a kulturních změn, jejichž sledování je nesmírně zajímavou a v pravdě detektivní činností. Za příklad si můžeme vzít téma sjednocení Itálie – na jedné straně velkolepá gesta a étos risorgimenta, Garibaldiho mýtus, série válek, „uvěznění“ papeže a mnoho dalších výrazných historických událostí, na druhé straně pomalé, tiché, někdy téměř nezatelné sblížování ekonomiky, kultury atd. severu a jihu Apeninského poloostrova, s řadou problémů a regresů, které je dodnes vážným tématem debat a které stále podněcuje mnohé k relativizaci vzniku a existence italského státu, koneckonců jednoho z nejvýznačnějších počínů 19. století.
- c) Epochu lze v rámci evropských a českých dějin považovat za velmi úspěšnou, a to díky mimořádnému vzepětí valné části obyvatelstva Evropy i českých zemí, jehož projevy jsou dodnes výrazně patrné ve veřejném prostoru v podobě městské i venkovské infrastruktury i reprezentačních staveb, v právním řádu, ve školské tradici, v emancipaci žen, v národní identitě atd.
- d) Devatenácté století přineslo rozšíření moderních ideologií, které mají i v současnosti obrovský význam (liberalismus, socialismus, feminismus), zakladatelským ideovým textům autorů tohoto století (Marx, Darwin, Nietzsche atd.) stále patří v příručních knihovnách intelektuálů nejpřednější

místa. Znovu a znovu se vrací do módy literatura 19. století, někteří autoři jsou v současnosti populárnější, než byli za svého života (Austenová, Dickens, Stendhal, Hugo, Puškin ad.).

- e) Je to století plné mýtů a rozporů, nesmírně přitažlivých pro badatele. Mnozí mají za to, že je to století sekularizace, ale počet kostelů na českém venkově i na předměstí velkoměst signalizuje, že tu máme co do činění také s velikým náboženským probuzením; z volání po svobodě a demokracii se zrodil nejprve teror jakobínů a později zapustily kořeny totalitní ideologie následujícího věku atd.

Fenomén modernizace

K badatelskému uchopení dějin 19. století je v současnosti považováno za nezbytné zabývat se tzv. konceptem modernizace, samozřejmě včetně dlouhé řady námitek a kritik, které tuto koncepci provázely a provázejí. Co je to modernizace? Společným základem četných definic je vztah pojmu k posledním 250 letům evropských, severoamerických a japonských dějin a k proměně tzv. tradiční společnosti ve společnost tzv. moderní. Podstata této proměny je definována s různými důrazy, obvykle se hovoří o třech hlavních segmentech změn:

- a) způsobu hospodářské produkce
- b) způsobu mocenské reprodukce
- c) způsobu ideologické reprezentace

Ve snaze definovat užší okruh projevů modernizace historikové a sociologové nejčastěji akceptují tezi amerického sociologa Talcotta Parsonse (1902–1979) o nárůstu racionálních rolí na úkor rolí citových, současně o nárůstu univerzalizmu proti partikularismu a také o růstu významu rolí specifických (speciálních) vůči nespécifickým. Velmi často rezonuje historickou vědou dichotomické pojetí modernizace z pera německého historika Hanse-Ulricha Wehlera (nar. 1931):

indikátor	tradiční společnost	moderní společnost
alfabetismus	nepatrný	vysoký
povolání	jednoduchá, stabilní	diferencovaná, proměnlivá

indikátor	tradiční společnost	moderní společnost
sociální hnutí	stabilní	mobilní
empatie	nízká	vysoká
rodina	dominance „velké“ rodiny	malá „nukleární“ rodina
funkce	nejasné	specifické
vláda, moc	lokální, personální	centralistická, anonymní
komunikace	osobní	masová
konflikty	otevřené	institucionalizované
sociální kontrola	přímá, personální	nepřímá, byrokratická
délka života	nízká	vysoká
mobilita	nízká	vysoká
normy (chování)	konzistentní	nestálé
organizační stupeň	nízký, neformální	vysoký, formální
politická participace	nízká	vysoká
rekrutace (sociálních) pozic	uzavřená, připsaná	otevřená, nabytá
produktivita (práce)	nízká	vysoká
právo	náboženské, osobní	abstraktní, formální smlouvy
náboženství	dogmatické, s podporou státu	sekularizované, odluky církve a státu
role	všeobecné	specializované
osídlení	venkovské	městské

indikátor	tradiční společnost	moderní společnost
sociální struktura	homogenní sociální skupiny	heterogenní sociální skupiny s vysokou mobilitou
stratifikace	stavy	egalitarismus, dělba profesních pozic
technika	zaostalá	rozvinutá
jednání	autoregulace	vnější regulace
hodnoty	partikulární	univerzální
Hospodářství	agrární	průmyslová, průmyslově agrární

Wehlerova dichotomická koncepce pracuje s tzv. ideálními typy, přičemž právě v nich spatřují kritici největší slabinu modernizační teorie. Z pestré vědecké diskuse o fenoménu modernizace je třeba upozornit hlavně na argument, že modernizační teorie vlastně pracuje s představou tradice jako „počátku dějin“ a dosažení stavu modernity jako jejich „konce“. Dějiny jsou tedy v tomto smyslu odstraňováním, překonáváním, transformací tradice a zaostalosti – v univerzální modernu, přičemž vše, co označujeme jako „moderní“, nebere v potaz odlišný význam tradice v různých zemích a u různých společenství a národů. Wehler si prý představuje tradiční společnost jednak jako příliš stabilní, tj. bez potenciálu změny, jednak podceňuje vzestupy, pády, oklidy a slepé uličky procesu modernizace, pro něž je v dějinách mnoho příkladů. Moderní systém hodnot nutně nelikviduje systém tradiční, spíše dochází k syntéze obou, a v neposlední řadě – moderna se snaží odstranit symptomy krize v tradiční společnosti, ale současně produkuje krize nové. Tady je myšlena např. otázka nahrazení tradiční náboženské identity

člověka identitou občanskou nebo národní, otázka legitimizace vládnoucích elit v demokracii, otázka vztahu tradiční elity k dosud politicky neparticipujícím složkám společnosti, otázka životních šancí, otázka autonomního postavení menšin atd.

Z pohledu ze zámoří je 19. století „britským stoletím“. Exotické delegace – japonská, perská nebo siamská – se obracely ve snaze o hledání inspirace pro reformy do samého centra tehdejšího vyspělého světa, tedy do Londýna. Obyvatelé habsburské říše si mimoevropské tendence vnímat Londýn jako střed civilizace patrně ani příliš nevšimli, ovšem zmíněné delegace Vídní prostě v lepším případě jen projely, Praha zůstávala zcela opominutá. Pro střední Evropu bylo 19. století spíše „německým stoletím“. Vliv německé ekonomiky, politiky, ale také kultury, vynálezů atd. byl v celém světě v poslední třetině 19. století veliký a ve střední Evropě dominantní. Platilo zde, že téměř vše moderní a vyspělé bylo současně také německé. A tak v českém intelektuálním prostředí zaznívaly provokativní otázky, zda má vůbec smysl investovat do projektu obrození malého národa v srdci „německého“ prostoru, zda by nebylo výhodnější raději s Němci jejich modernitu a vyspělost sdílet, než se stavět proti ní. Němci však kromě své síly a vyspělosti do střední Evropy a českých dějin přenášeli svoji frustraci z faktu, že „přišli pozdě“ k dělení světa a z hlediska držby kolonií se nemohou měřit s mocí Britů nebo Francouzů. Německý boj „o místo na slunci“, tj. preferování konfrontace před politikou sdílení moci, se dramaticky podepsal na dějinách českých zemí 19. století.

Obecně lze říci, že teorie modernizace má své kořeny ve víře v pokrok, typické pro 19. století, konkrétnější obrysy jí vtisklo intelektuální prostředí USA po druhé světové válce, které kladlo důraz na roli amerického typu demokracie, kapitalismu, a vůbec „bílé“ a „mužské“ euroamerické civilizace ve světě. Tehdy byla teorie modernizace intelektuály vítána jako pro Západ nutná a konečně plnohodnotná alternativa staršího

marxisticko-leninského výkladu dějin, tzv. historického materialismu. S růstem významu třetího světa v 60. letech 20. století a vystoupením autonomních či alternativních hnutí v rámci euroamerické civilizace a také s generační obměnou doznala teorie modernizace řadu změn, redefinic a nastalo jisté vystřízlivění a zvýšení úcty k historickým skutečnostem, jak v teoretických úvahách, tak v jejich aplikaci na konkrétní výzkum. Tento trend bude patrně v kontextu přesouvání moci z euroatlantického prostoru do dalších částí světa signifikantní i pro následující roky.

Modernizační teorii tento vývoj neublížil, spíše se stala světovým fenoménem diskusí a doznala v detailech i celkovém vyznění řadu revizí. K nejvýznamnějším osobnostem, které do debaty zasáhly, patřili např. německo-britský sociolog Ralph Dahrendorf (1929–2009), americký historik Alexander Gerschenkorn (1904–1978), polský historik Bronisław Geremek (1932–2008) – s excelentní analýzou příčin projevů chudoby, rakouský filosof Karl Raimund Popper (1902–1994) – se snahou v rámci modernizace uchopit fenomén občanské společnosti nebo Immanuel Wallerstein (nar. 1930) – s kontroverzní teorií centra a periferie.

Přes všechny výhrady platí, že modernizační teorie je stále základním stavebním kamenem výkladu dějin 19. století a znalost její původní podoby i navazujících modifikací patří k výchozím nástrojům historického bádání. Historikové 19. století jsou sice z modernizační teorie zpravidla neklidní, snaží se s ní polemizovat, nacházet nové cesty, upřesnění atd., což je nakonec už samo o sobě vlastně velkým přínosem této teorie pro intelektuální klima v historické obci.

Periodizace

Pokud přistoupíme na interpretaci ztotožňující 19. století s počátkem projevů modernity, nutně se dostáváme k otázce geografické podmíněnosti modernizačních procesů, tedy k otázce počátků moderny v jednotlivých zemích, regionech či lokalitách. Česká historická škola, společně se školou rakouskou a maďarskou, si éru 19. století tradiční hýčká a věnuje jí značnou pozornost, z toho také plyne poměrně hojná existence badatelských pracovišť a projektů s těžištěm zájmu v 19. století, které obtížně hledají např. ve Francii nebo USA protějšek. Vnímání významu epochy, a tedy poptávka po nutnosti zvláštního periodického mezníku se pochopitelně v čase mění v závislosti na časovém odstupu, poptávce po tématech s danou dobou spojovaných nebo s generačními postoji. V německy mluvících zemích se postupně stále více prosazuje pojem novější a nejnovější dějiny, označující přibližně epochu od vyhlášení slavných Lutherových tezí po konec druhé světové války – což by ovšem při aplikaci na české dějiny znamenalo pominutí takových mezníků, jakými jsou pro národní emancipaci rok 1848 nebo vznik Československa v roce 1918, a to by bylo patrně veřejností vnímáno krajně negativně. I když jsme zatím na rozdíl od Němců, Francouzů nebo Britů dosti vzdáleni podobné zásadní reorganizaci naší periodizace dějin, důraz na kontinuitu pozdního 19. století s dobou první Československé republiky se ovšem postupně zvyšuje i u nás, právě v souvislosti s tím, jak se současným generacím mezník roku 1918 vzdaluje a jak je postupně demytizován meziválečný režim.

Dějiny 19. století jsou nicméně ve světovém měřítku hlavně evropskými dějinami, chceme-li, tak jde o epochu evropské dominance. Pokud má naše periodizace odpovídat tomuto důrazu, je obtížné při hledání počátku epochy ignorovat Francouzskou revoluci roku 1789 jako počátek prudkých změn na evropském

kontinentě. Američtí nebo japonští historikové, jinak vcelku sdílející interpretační rámec teorie modernizace, se ovšem spíše hlásí k počátkům moderny spjatým s vlastními dějinami, tedy americkou revolucí či tzv. érou Meidži. A ani v Evropě nejsme ve vztahu k významu Francouzské revoluce pro celý kontinent prosti pochybností – střeoevropští hospodářští historikové např. při studiu fenoménu industrializace jako jednoho z hlavních projevů moderny nacházejí společnou řeč s Japonci, neboť v obou prostorech se moderna projevuje oproti západoevropským zemím se zpožděním a poněkud odlišně. Také v politické nebo kulturní rovině je s významem Francouzské revoluce spojena skepse. Ve střední Evropě se vliv francouzských vzorů politického uspořádání projevuje do roku 1848 přinejmenším nasměle, pro české země je relevantní mluvit o skutečném prosazení moderny v oblasti občanských svobod – a hlavně o osvojení si těchto svobod občany – až někdy po začátku tzv. éry ústavnosti v roce 1861.

Ještě komplikovanější je práce s tezí o tzv. dlouhém devatenáctém století, které začíná Francouzskou revolucí a končí až první světovou válkou. První světový válečný konflikt sice nepochybně znamenal zásadní restrukturalizaci politiky, ekonomiky, společnosti i kultury, ale je na místě otázka jeho významu s ohledem na problémy, které byly v rámci konfliktu řešeny. Kontinuita první a druhé světové války se tu jeví být významným tématem úvah, stejně tak otázka změn v roli Evropy v rámci světového dění. Stále většího vlivu tak mezi americkými, západoevropskými i německými historiky požívá periodizační mezník roku 1917, který signalizuje přesun moci v rámci světového dění mimo Evropu, začátek tzv. amerického století i zrod totalitních ideologií. Ovšem k roku 1917 se u nás při periodizaci v minulosti upínali hlavně dogmatictí marxisté-leninisté, s obnovením demokracie u nás tento mezník ztratil na vážnosti ve

prospěch událostí roku 1918 a revize tohoto postoje je proto pro českou historickou obec krajně komplikovaná.

V souhrnu lze říci, že pro periodizaci 19. století se jeví nosným pracovat s koncepcí „dlouhého“ století, ale při značné míře ostražitosti vůči oběma hlavním mezníkům, tj. Francouzské revoluci i první světové válce, a s nutností přesnější periodizace při využití dalších mezníků. Tyto více reflektují jednak regionální rozdíly, jednak problém poněkud odlišného tempa vývoje střední Evropy v oblasti politické, hospodářské, kulturní atd. V úvahu tu připadají např. rok 1815, společenské změny související s reflexí událostí v Polsku roku 1830, samozřejmě revoluce roku 1848, počátek ústavnosti v roce 1861, hospodářská krize roku 1873 nebo hluboká strukturální změna ekonomiky, politiky, kultury i mentality na počátku 90. let 19. století. Historik kultury, politiky, hospodářství, všedního dne – každý z nich bude preferovat poněkud jiné mezníky.

Prameny

Které jevy ovlivnily podobu pramenné základny, s níž pracuje historik 19. století? V případě portfolia pramenů, z nichž vychází historik českých zemí a střední Evropy, připadají v úvahu následující fenomény:

1) Industrializace a urbanizace

Historik je konfrontován s prudkým nárůstem počtu pramenů bezprostředně hospodářské povahy. Jde tu zvláště o prameny souvisejícími se snahou státu, veřejných korporací i dobrovolných asociací sledovat oba v titulku zmíněné fenomény s cílem co nejlépe podepřít obhajobu vlastních zájmů. V praxi se jedná o široké spektrum archiválií z bývalých i současných podnikových archivů, převzatých v současnosti zpravidla do státních oblastních archivů. Prameny vzešlé z úsilí státu a různých společenských sil se v rychle se měnící společenské situaci zorientovat jsou ještě pestřejší. Jsou jimi jednak prameny úřední povahy z provenience úřadů pověřených dohledem nad fungováním ekonomiky (Komerční konces, Gubernium, Místodržitelství, ministerské fondy ve vídeňském Státním archivu aj.), jednak úřední státní či zemská statistika, publikovaná zpravidla v rozsáhlých edicích (*Amtliche Nachrichten*, *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, *Österreichische Statistik*, *Österreichisches Städtebuch*, *Schriften der historisch-statistischen Section der k. k. m. schl. Gesellschaft* aj.), nebo statisticky zaměřené publikace podchyčující větší města (např. *Die Gemeindeverwaltung und Gemeindestatistik der Landeshauptstadt Brünn*, *Zpráva obce král. města Plzně* aj.). Protože byly ze strany různých zájmových skupin uvedené statistiky vnímány jako účelově i bezděčně zkreslené, objevovaly se pokusy o vytváření alternativních statistických šetření, intenzivní zvláště v případě socialistického hnutí, ale

také v agrárním nebo liberálněnacionálním prostředí. Výsledky těchto (často neméně zkreslených) šetření byly obvykle publikovány na stránkách příslušných stranických tiskových orgánů.

2) Byrokratizace

Zvyšující se koncentrace počtu obyvatelstva ve městech, související s industrializací a urbanizací, a z toho plynoucí bezpečnostní rizika pro stát, který nadto usiloval o efektivizaci fungování celé společnosti s ohledem na výběr daní a jejich účelné vynakládání, to všechno byly faktory, jež se promítaly do prudce se zvyšujícího počtu pramenů úřední povahy. Velmi markantní nárůst zaznamenala habsburská byrokracie v josefínské éře, další výrazný posun je možno položit do 50. let 19. století a třetí do doby po roce 1890. Z pohledu pramenů jde v případě prvního období o snahu státu odstranit řadu přežilých rozhodovacích procedur stavovského státu a přenést tyto pravomoci na vzdělané, kompetentní a bezvýhradně věrné úřednictvo. Josefínská epocha nasadila z hlediska pramenů úřední povahy poměrně vysoko pomyslnou laťku a přinesla mj. i zásady vedení úředních akt, které byly respektovány až do meziválečných časů a z části jsou respektovány dodnes. I přes proměny úřednického stavu ve druhé polovině 19. století, především navzdory postupující nacionalizaci úřednictva, si rakouská byrokracie udržela poměrně vysokou kvalitu až do konce existence mocnářství a úroveň jejího úřadování byla do značné míry převzata i první Československou republikou. Rakouský úředník této éry nebyl sice příliš rychlý a odvážný ve svém rozhodování, v každém případě však je agenda rakouských úřadů od josefínských časů vedena velmi přesně a důkladně a kompetentní historik či archivář se dokáže dobře zorientovat. Éra tzv. Bachova neoabsolutismu je s ohledem na byrokracii pokračováním josefinismu, rozšířeného o celou řadu sektorů společenského dění, do kterého se stát

rozhodl intervenovat s ohledem na prudký rozvoj ekonomiky a společenské změny té doby. Symbolem utužení státního dohledu i na venkově a expanze státu i do sfér života vnímaných do té doby jako výsostně soukromá záležitost bylo četnictvo. Jeho dohled nad stavem požárního zabezpečení, úpravou komínů, způsobem ochrany sena na půdách před samovznícením nebo intervence ve věci zásobování vesnic pitnou vodou byla sice současníky pocíťována jako nehorázný zásah do soukromí, toto posilování moci státu však přináší historikovi neocenitelné informace o počátcích moderního státu a jeho vnímání občany, jejichž život začal být stále více spoutáván různými předpisy. Markantním novým jevem úředních pramenů poslední čtvrtiny 19. století a začátku 20. století je stále razantnější vstup státu do sociální oblasti a národnostních a jazykových poměrů, v době první světové války se rakouský stát posunul do podoby otevřené vojensko-byrokratické diktatury a výrazně pokročil k realizaci vize řízené společnosti. Mírou byrokratické kontroly veškerého dění ve společnosti v letech 1915–1917 vlastně postavil základy pozdějším totalitním režimům 20. století. Pro historika z uvedeného vývoje vyplývá jednak velké množství demografických, sociálněpolitických, národnostních aj. statistik, jednak stále palčivější otázka po míře jejich věrohodnosti, tj. způsobu jejich vzniku, jejich objednatelích a politických vazbách.

3) Alfabetizace

Výzkumy pro německý jazykový prostor hovoří o rychle postupující alfabetizaci. V roce 1800 bylo gramotných 25 % obyvatelstva, v roce 1840 asi 40 %, 1870 75 % a v roce 1900 přibližně 90 % populace. I pokud pomineme rozdíly mezi česky a německy hovořícím obyvatelstvem, rozdíly teritoriální či genderové, je z uvedeného patrné, že alfabetizace aspiruje na označení nejvýznamnější společenské změny 19. století. Ke kulturní činnosti

byl nebo se cítil povolán daleko širší okruh osob než dříve, tok informací se do té doby nevídaným způsobem proměnil, zrychlil a také roztránil. Hovoří se zpravidla o dvou vlnách alfabetizace. V první se rozšířilo na sklonku 18. a začátku 19. století intenzivní, mnohokrát opakované čtení zpravidla náboženské literatury (bible, nábožensky pojaté kalendáře pro venkovany apod.), ve druhé etapě alfabetizace došlo k širokému zpřístupnění knih a periodik prostřednictvím knihoven, spolkových čítáren a také díky zvýšení životní úrovně části obyvatelstva, které si mohlo dovolit knihy a časopisy kupovat.

Pro historika z výše uvedeného plyne nutnost pozorně sledovat tento prudce rostoucí segment pramenů literární povahy a naučit se pracovat s periodickými médii jako jedním z klíčových pramenů pro 19. století. Nezbytná je schopnost analyzovat tyto prameny pomocí diskursivních metod, nelze zapomínat na skutečnost, že kniha nebo časopis je z grafického hlediska uměleckým dílem, a je tedy často třeba pracovat uměleckohistorickou metodou.

S vyšší mírou alfabetizace souvisí také intenzivnější interpersonální komunikace v podobě korespondence a také mnohem častější intrapersonální komunikace ve formě deníkových zápisů nebo memoárů.

4) Demokratizace, politizace, pluralizace, emancipace
Devatenácté století představuje výrazný kvalitativní posun od tzv. tradiční k tzv. občanské společnosti a tato změna se pochopitelně odráží v podobě pramenné základny. Historik proto musí k pochopení historické skutečnosti sledovat hned několik úrovní veřejného dění, přičemž každá z nich se profiluje specifickými prameny. Nelze se obejít bez znalosti správního systému říše a z toho plynoucích kompetencí jednotlivých složek veřejné správy a tzv. občanské společnosti (stát, země, municí-

palita, spolek, politická strana atd.). Vysoká míra plurality dění a plurality pramenů pro 19. století klade na historika mimořádné nároky z hlediska aplikace přímé a nepřímé metody. Badatel často vybírá z velmi početného a pestrého portfolia pramenů a měl by počítat s faktorem politické manipulace, subjektivity při volbě klíčových a méně významných pramenů, s deformací interpretace danou vlastním světovým názorem atd. Předminulé století bylo a mnohdy stále je považováno za období, ve kterém se odehrály historické procesy a jevy dodnes promlouvající do aktuální politické, socioekonomické či kulturní situace, a badatel tak stojí před rizikem ingerence aktuálních držitelů moci do vlastního výzkumu, ať už se jedná o politické strany, spolky, církevní představitele apod. I když je míra těchto ingerencí podstatně nižší, než je-li cílem badatelského zájmu 20. století, je jistě mnohem menší než v případě starších dějin.

Zatímco v intenzitě politických tlaků se moderní dějiny od starších dějin odlišují, jen málo rozdílů v práci historika vidíme v požadavku na pečlivou a bohatou kontextualizaci sledovaného problému. Od práce historiků starších dějin se bádání nad problémy 19. století v tomto segmentu vlastně odlišuje zejména tak, že s mírou aktuálnosti sledovaných badatelských témat a vyšším počtem dochovaných pramenů je poptávka po kulturní kontextualizaci a pluralitním pohledu na problém vyšší. Prameny úřední povahy je tedy třeba srovnávat s prameny vzešlými z činnosti institucí, které se stavěly do role alternativy existujícího režimu, a navíc je ještě nutno porovnávat zmíněné alternativní interpretace navzájem. Pro 19. století je typickým znakem, že vedle náboženského, v našich zemích především konzervativněkatolického univerzálního výkladu světa se tu stále zřetelněji prosazuje také liberálněnacionální výklad skutečnosti a o slovo se postupně hlásí rovněž ideologie, jejichž význam prudce vzroste ve století dvacátém, zvláště různé formy socialismu a fašismu, ale také třeba feminismus. Každý ze

zmíněných myšlenkových proudů či politických táborů měl svůj specifický způsob diskursu, své postavení „*permanentní opozice*“ (J. Habermas) či přesněji důvěryhodné alternativy, které utvzoval publicistikou, uměleckým vyjádřením atd. Sféra politického se v 19. století nebývale rozšířila a s volbami podle zásad všeobecného a rovného volebního práva pro muže v roce 1907 překryla prakticky veškeré veřejné dění. V 19. století se poprvé stává pro jedince krajně obtížným, ne-li nemožným stát mimo politiku, tato vstoupila i do nezapadlejší vesnice – a podepsala se na podobě pramenů. Ani začínající historik by se neměl nechat zmást údajnou a často hlasitě deklarovanou nepolitičností mnoha spolků, je třeba vycházet z premisy, že spolkový funkcionář byl *homo politicus* a více či méně směřoval spolek do sféry toho či onoho politického proudu.

K dalšímu čtení:

- Bösch, Frank: *Mediengeschichte. Vom asiatischen Buchdruck zum Fernsehen*. Frankfurt am Main 2001.
- Braudel, Fernand: *Dynamika kapitalismu*. Praha 1999.
- Dahrendorf, Ralph: *Úvahy o revoluci v Evropě*. Praha 1991.
- Furet, Francois: *Promýšlet Francouzskou revoluci*. Brno 1994.
- Furet, Francois (ed.): *Člověk romantismu a jeho svět*. Praha 2010.
- Hlavačka, Milan: *Co je modernizace?* In: Kladiwa, Pavel – Zářícký, Aleš (eds.): *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918*. Ostrava 2009, s. 13–19.
- Křen, Jan: *Dvě století střední Evropy*. Praha 2005.
- Lužný, Dušan: *Náboženství a moderní společnost. Sociologické teorie modernizace a sekularizace*. Brno 1999.
- Rapport, Michael: *Evropa devatenáctého století*. Praha 2011.
- Schorske, Carl E.: *Vídeň na přelomu století*. Brno 2000.
- Wittlich, Filip: *Fotografie – přímý svědek? Fotografický obraz a jeho význam pro historické poznání*. Praha 2012.

Úkoly k zamyšlení:

- 1) Proč je z jednoho pohledu nazýváno 19. století „britským“ a z jiného zase „německým“?
- 2) Jak jsou pro historika využitelné romány Jane Austenové?
- 3) Jsou reformy éry Meidži v Japonsku slučitelné s evropskou modernizační teorií?
- 4) Zjistěte, ve kterých českých archivech jsou uloženy následující archivní fondy: českého a moravského místodržitelství; pražského, brněnského a ostravského policejního ředitelství; českého a moravského zemského výboru a archiválie brněnského, českobudějovického a hradeckého biskupství.

4. SPECIFIKA VÝZKUMU DĚJIN 20. STOLETÍ (SOUDOBÝCH DĚJIN)

Když britský historik Eric Hobsbawm (1917-2012) publikoval v roce 1994 knihu *Věk extrémů*, byla mnohými považována nejen za autorovo mistrovské dílo, ale za mistrovskou interpretaci 20. století vůbec. Hobsbawmovo 20. století bylo „krátkým 20. stoletím“, neboť ani zdaleka nepokrývalo celé století, ale odehrávalo se mezi počátkem první světové války a rozpadem Sovětského svazu v roce 1991. Hobsbawm touto knihou navázal na svou trilogii o „dlouhém 19. století“, které rozdělil do věku revoluce, věku kapitálu a věku imperialismu, vrcholícím v první světové válce. V „dlouhém 19. století“, vymezeném léty 1789–1914, se Hobsbawm snažil v marxistickém konceptu popsat příběh proměny společnosti aristokratické v historicky nový typ společnosti „buržoazní“. Tento příběh probíhá pod tlakem a ve znamení triumfu kapitalistické ekonomiky, zrozené v závěru 18. století v průmyslové revoluci v Británii a politické revoluci ve Francii a rozšiřující se během 19. století až do vzdálených koutů Evropou kolonizovaného světa.

Přirozeně, že „krátké 20. století“ následuje po tomto „dlouhém 19. století“. Má však úplně odlišný charakter, protože „buržoazní“ společnost se nejprve ocitla ve zlomové krizi a nakonec úplně zanikla. Hobsbawm tak 20. století interpretoval jako epochu formování globálního kapitalismu a hledání nové společnosti na troskách společnosti buržoazní ve velkém střetu mezi liberálním kapitalismem a komunismem. Období mezi rokem 1914 a rokem 1991 rozdělil do tří celků, z nichž počáteč-

nímu a závěrečnému dominují léta krize, přerušena nedlouhou prosperitou v epoše prostřední. Krátké 20. století začíná třicetiletým katastrofickým obdobím zhroucení společnosti politického a ekonomického liberalismu ve dvou světových válkách a velké hospodářské krizi, jež zplodily extrémní fašismu a bolševického komunismu jako důsledky hledání nové a alternativní společnosti. Liberální demokracie přežila věk katastrof paradoxně jen díky „bizarní“ kooperaci západních demokracií s komunistickým režimem SSSR. Po roce 1945 ale následovalo „zlaté období“ pětadvaceti až třiceti let mimořádné prosperity a sociální proměny evropské společnosti. Růst evropského blahobytu se odvíjel na pozadí vzájemné politické, vojenské, hospodářské a především ideologické konkurence mezi západním liberálnědemokratickým, kapitalistickým světem a východním světem socialistického experimentu států komunistické ideologie. Navzdory hrozbě nukleární války a přes dekolonizaci, v níž se zhroutily otřesené zbytky impérií 19. století, se kapitalismus společně se západoevropskou prosperitou dále šířil a proměňoval celý svět. Ale i toto období prosperity podle Hobsbawma končí v nové hospodářské krizi počátku 70. let 20. století. Poslední část „krátkého století“ je proto érou nové nejistoty, jež je pro mnoho oblastí světa érou politického chaosu a krize (například v Africe nebo krize „reálně existujícího socialismu“ ve východní Evropě). Se zhroucením komunistického experimentu se dějiny 20. století uzavírají. To, co podle Hobsbawma přijde, povede vývoj globalizované lidské společnosti k nové, neznámé, avšak ne nutně apokalyptické nebo dokonce bez-dějinné budoucnosti.

V této koncepci a zvláště v jejím závěru se odráží i Hobsbawmova odpověď jiné slavné tezi z počátku 90. let 20. století – tezi o konci dějin. Tato teze byla dějinně filosofickou prognózou amerického politologa Francise Fukuyamy, který v euforii po zhroucení sovětských režimů a ekonomik východního bloku s úlevou naznačoval, že dějiny jako zápas ideologií skončily, pro-

tože ze střetů jako jediná vítězná ideologie vyšla natrvalo ideologie západního liberalismu. S tím marxistický historik Hobsbawm pochopitelně nemohl souhlasit. Podle Hobsbawmových kritiků se v koncepci „krátkého 20. století“ ale nejvíce odráží právě autorova biografie poučeného a osvíceného britského marxisty, dlouhá léta aktivního člena Britské komunistické strany, který již v mládí spojil dějiny 20. století s epochou uskutečňování socialistické společnosti. Jeho příběh 20. století tedy – zdá se – ani nemohl být jiný než příběh vzestupu a pádu jednoho komunistického experimentu. Nakonec autor si byl sám dobře vědom, že psát dějiny, které člověk žil a od nichž nemůže mít větší odstup, je problematické. V úvodu své slavné knihy přiznával, že jeho interpretace není a nemohla být výsledkem přemýšlení nestranného učenice, ale naopak participujícího pozorovatele a mnohdy i aktivního účastníka událostí, který až do rozpadu SSSR věřil v reformu „reálného socialismu“ a v možnost uskutečnění ideálu lepší – socialistické – společnosti.

Periodizace

Jakkoliv lze kriticky nesouhlasit s Hobsbawmovou marxistickou dějinnou filosofií, je třeba přiznat, že členění moderních dějin na „dlouhé 19. století“ a „krátké 20. století“ získalo na jisté oblibě i v kruzích nemarxistických historiků moderních dějin. Zvláště pojem „dlouhého 19. století“ se poměrně prosadil a obecně přijímaná je také představa, že dějiny 20. století začínají až s počátkem první světové války. Nestalo se tak však zásluhou Hobsbawmovou. Hobsbawm navazoval na starší interpretace. Pokud se totiž 20. století pokoušíme uchopit jako zvláštní epochu, brzy zjistíme, že rok 1900 není rozhodně rokem, který by vyhovoval jako historický mezník v chronologii moderních dějin. V určité perspektivě musíme zajít mnohem hlouběji do minulosti, když budeme hledat kořeny významných jevů a událostí 20. století. Německý historik Karl Dietrich Bracher chtěl třeba popsát 20. století jako dějiny politických ideologií a nezbylo mu než sestoupit až do 18. a raného 19. století. A britský historik Geoffrey Barraclough viděl z perspektivy 60. let 20. století počátek doby přechodu k nové epoše v době kolem roku 1890, kdy se prvně začaly ohlašovat vývojové tendence, jež se plně rozvinuly až po dlouhých letech krize, válek, vyhroceného imperialismu, revolucí, vzniku masové společnosti a marginalizací Evropy ve druhé polovině 20. století. Existuje pochopitelně mnoho letopočtů (1905, 1914, 1917, 1919, 1933, 1939, 1945, 1956, 1957, 1961, 1968, 1985, 1991), které by mohly sloužit jako význačné chronologické mezníky v periodizaci 20. století. Ale historikové se obvykle shodují na roku 1914 nebo ještě lépe na roku 1917 (rok prvního vystoupení USA z izolace a jejich vstup do války, rok ruské bolševické revoluce) jako letech, které stojí na konci jedné a počátku nové fáze moderních dějin.

Válečný konflikt dosud nevídaných rozměrů, kterým byla první světová válka, je vůbec považován za základní mezník

mezi 19. a 20. stoletím. Velká válka, jak je první světová válka obvykle označována v anglosaském prostředí, se někdy interpretuje dokonce jako „základní katastrofa“ nebo „prakatastrofa“ celého století. Právě během ní byl rozbit stávající politický a v mnohém ohledu i hospodářský, sociální a kulturní řád evropských společností a tradičních světových velmocí. Na obzoru se objevily Spojené státy americké a Sovětský svaz jako mocnosti, jež měly určovat budoucí světový řád. Od této „prakatastrofy“ se tedy odvíjí vše, co se v řetězové souvislosti v Evropě i ve světě poté odehrávalo po celý zbytek století.

Niall Ferguson považuje dokonce válku obecně za charakteristický rys 20. století. Dokládá to nejen oběma světovými válkami, ale i válečnými konflikty různého charakteru, které se téměř každý rok, zvláště mezi lety 1904 až 1953, odehrávaly na různých místech světa. Nejednalo se přitom pouze o tradiční válečné konflikty mezi státy. Ferguson započítává do svého konceptu také války občanské, genocidní, a dokonce „policidní“. Tímto neologismem označuje nový typ války, která je vedena vládami zemí proti svým vlastním obyvatelům, např. mladoturckým režimem za první světové války, sovětským režimem od 20. do 50. let, německým nacionálněsocialistickým režimem v letech 1933–1945, který v racionalizovaném, průmyslovém vraždění hrůzného systému vyhlazovacích koncentračních táborů usiloval o genocidu evropských Židů a dalších národů (viz šoa neboli holokaust), nebo Pol Potem v revoluční tyranii v Kambodži v 70. letech 20. století. „*Sto let po roce 1900 je bezpochyby tím nejkrvavějším stoletím moderních dějin, v absolutních číslech mnohem násilnějším než kterákoli předchozí epocha.*“ (Ferguson, Niall: *Válka světa. Dějiny věku nenávisti*. Praha 2008, s. 12.) Není proto divu, že Ferguson svou nedávno vydanou interpretaci 20. století označil za „válku světa“ a 20. století za „dějiny věku nenávisti“.

Světová válka nicméně nevyvolala v život pouze bolševický státní a společenský systém, ale umožnila vznik také no-

vému typu politických hnutí a státních režimů založených na fašistické a nacionálněsocialistické ideologii. Jejich revoluční, násilnická a současně modernistická dynamika je stejně jako široká popularita v pauperizované italské a německé masové společnosti, znejistěné pádem zavedených předválečných vlád-ců, hodnot a státních režimů, sblížovala s úhlavními ideologic-kými „nepřáteli“, komunistickými systémy. Úvahy nad jejich důležitostí pro historický vývoj daly vzniknout teorii totalita-rismu i teorii „světové občanské války“, které výrazným způ-sobem ovlivnily interpretace celého 20. století. Obě teorie stojí do značné míry ve vzájemném protikladu, a to především proto, že každá na mesianistické režimy a ideologie fašismu, nacismu a komunismu nahlíží z jiného úhlu. Teorie totalitarismu staví na strukturní shodě politických režimů bolševického, fašistic-kého a nacionálněsocialistického charakteru (jediná masová strana v čele s vůdcem, jediná mesianistická ideologie, úplná kontrola prostředků masové komunikace, absolutní kontrola všech ozbrojených a policejních složek státu, včetně vlastních stranických paramilitárních jednotek, rozsáhlý systém fyzické-ho a psychologického násilí a teroru, centrální a plánované ří-zení ekonomiky). Teorie vyrostla z liberální kritiky evropských diktátorských režimů 30.–50. let 20. století v pracích H. Arendto-vé, R. Arona, C. J. Friedricha, Z. Brzezinského ad. Protože však i „totalitární“ systémy procházely historickou proměnou, s níž teorie totalitarismu nedokáže příliš dobře pracovat, považují se za nejčistší podobu totalitarismu především nejvypjatější fáze těchto diktátorských režimů – hitlerovské Německo a stalini-stický Sovětský svaz. Teorie totalitarismu ale naprosto odhlíží od obsahu konkrétní ideologie, od odlišnosti politických cílů, a jak již bylo řečeno, obtížně se vyrovnává s dynamickým vý-vojem uvnitř těchto diktátorských režimů. V posledních letech se také ocitla pod silnou kritikou nejmladší badatelské genera-ce. V konfrontaci s důkladným studiem archivních pramenů se

mnohdy jeví jako nepřiměřeně schematická, ba dokonce přímo odtržená od konkrétních historických reálií. Naopak teorie světové nebo evropské občanské války (E. Nolte) staví do popředí ideologické prvky těchto systémů, když světové dějiny 20. století interpretuje jako velký ideologický střet liberalismu, komunismu a fašismu (resp. nacismu). Na druhou stranu se jí ale nedaří se vypořádat s obdobími ideologicky sporné vzájemné kooperace (1939–1941 pakt Hitlera se Stalinem, 1941–1945 Velká aliance SSSR a západních demokracií).

Jedna z výkladových linií koncepce „krátkého století“ pod tímto vlivem pojímala dějiny 20. století jako střet států a ideologií liberálnědemokratických a komunistických. Ani to pochopitelně nebyla nová myšlenka. Podobné úvahy nalezneme třeba už u zmiňovaného K. B. Brachera v knize *Krise Evropy* z roku 1976. Po roce 1989 se „ideologický“ výklad široce rozšířil jako jakási „výkladová osa“ nebo „souřadnice“ dějin 20. století, která minulé století popisují jako „globální zápas mezi demokraciemi a totalitními režimy“.

Středoevropští historikové jsou velmi ovlivněni evropským „dramatem“ let 1914–1945, jež „dodává mnohému, co o nich bylo napsáno, zvláštní příděch“. A pozornost vůči tomuto „dramatu“ bez ohledu na chronologii osvětluje výklad o letech a událostech, které období rámované roky 1914 a 1945 předcházely a nebo po nich následovaly. (Vinen, Richard: *Evropa dvacátého století*. Praha 2007, s. 16.) Odhlédneme-li ale od dějiště kontinentální Evropy, nabízí se nám jako nosná „výkladová osa“ obecných dějin 20. století spíše proces dekolonizace a nacionální emancipace kolonizovaného mimoevropského světa. Jak Bracher v *Krizi Evropy*, tak Hobsbawm ve *Věků extrému* naznačují současně i druhou událostní „souřadnici“ 20. století: proces dekolonizace a emancipace Asie a Afriky na evropské nadvládě. Nikoliv tedy komunismus, ale spíše stále dlouhotrvající životnost ideologie nacionalismu a národního státu představuje základní vývojo-

vou linii dějin posledního století, zvláště v oblastech upadajících a rozpadajících se evropských nadnárodních říší a světových koloniálních impérií. Z anglosaského pohledu je proces dekolonizace světa a idea přenášení mocenského centra světové politiky (*translatio imperii*) z hlediska středně dlouhého trvání důležitější než studená válka, velký střet dvou ideologických bloků, který výkladu obecných dějin dominuje v historických knihách a učebnicích dějepisu druhé poloviny 20. století na obou stranách bipolárně rozděleného světa. Konflikt mezi Východem a Západem je zvláště ve Spojených státech amerických vnímán spíše jako faktor, který vyvolal a urychlil dekolonizaci a současně globalizaci světa. Dá se proto očekávat, že s tím, jak se vzdalujeme od konce studené války, bude v interpretacích obecných dějin 20. století klesat důležitost zápasu západních demokracií a totalitárních systémů.

S narůstající vzdáleností od událostí 20. století lze také očekávat odklon od primátu politických dějin a příklon ke kulturním a sociálním analýzám 20. století. Již dnes nelze pominout historický význam kulturního a mentálního přelomu, který s sebou přinesla „zlatá šedesátá léta“, naplněná optimismem úspěchů technologického a vědeckého vývoje (transplantace srdce, let člověka do kosmu a přistání na Měsíci), boomem masové zábavní kultury, fenoménem rokenrolu, Beatles, ale i nespoutaných beatníků, květinových dětí, drog, volné lásky a psychedelických a náboženských experimentů, která v roce 1968 vyústila do politické a celkově životní revolty mladé generace proti stávajícímu establishmentu a vzdálený ohlas našla třeba v ekologickém hnutí následujících let.

Typické znaky soudobých dějin

Nejasnost a nejistota kolem obecné interpretace dějin nedávné minulosti souvisí s charakteristickým rysem „soudobých dějin“ (něm. Zeitgeschichte, ang. contemporary history, fr. Histoire Contemporaine). Soudobými dějinami si historikové zvykli označovat dějiny minulosti, u nichž nelze rozlišit žádný zřetelný mezník na jejich konci, protože dění plynule přechází do otevřené přítomnosti. Zatímco historik starších epoch svá témata může přesně chronologicky vymezit a zkoumá je z dostatečného odstupu desítek let a staletí, historik soudobých dějin takovou perspektivu nemá a nemůže mít. Soudobé dějiny jsou ze své podstaty neukončené a historik je současně pozorovatelem i aktérem dějin, neboť sám žije uprostřed historických procesů a nikdy opravdu neví, kterým směrem se další vývoj bude ubírat a nakolik se bude vyvíjet v souladu s jím zastávanými hodnotami a osobními názory.

Úzká provázanost soudobých dějin se současností vytlačila v 19. století dokonce tuto historickou disciplínu na samý okraj právě se formující a profesionalizující historické vědy, která proklamovala přísnou nezávislost na jiných než vědeckých zájmech a zakládala si na vědecké objektivitě kritickofilologické metody. Zatímco od antických praotců dějepisectví Herodota a Thukydida sepisovali historikové často dějiny nedávných válek, prožitých katastrof a panování soudobých vládců, distancovala se vědecká historie od soudobých dějin jako od nevědecké, politickopropagandistické publicistiky. Nic na tom neměnil fakt, že mnozí univerzitní profesori, píšící jinak „seriózní“ vědecké práce o Karlu Velikém, reformaci nebo třicetileté válce, nezřídka ve svých univerzitních přednáškách nebo publicistice zabrousili i do oblasti nedávné minulosti. Ještě v první polovině 20. století převládaly při psaní dějin nedávné minulosti především politické a apologetické tendence. Na příklad ve Výmarském Ně-

mecku získaly soudobé dějiny velký vliv a prostor jako nástroj vyrovnávání se s válečnou porážkou a Versailleskou mírovou smlouvou. V podobě zkoumání tzv. otázky „válečné viny“ byly tak soudobé dějiny více výrazem ublíženého německví a rozvířených protizápadních nálad německé společnosti než úsilím o kritické studium posledních let druhého císařství. V prvorepublikovém Československu se naopak pěstovaly soudobé dějiny hlavně jako oslavné dějiny československé národní revoluce a vítězného boje za samostatné Československo.

Zásadní odklon od tohoto apologetického a legitimizačního přístupu soudobých historiků se odehrál v Německu až pod vlivem otřesu, který způsobila druhá světová válka, německá porážka a odhalená zločinná zrudnost nacionálněsocialistického režimu. Tradiční německé konzervativní dějepisectví, které bylo orientováno na stát a velmocenské ambice Německa, se ale zdiskreditovalo podílem na legitimizaci hitlerovského režimu a neschopností kriticky se s ním vyrovnat. Hrozná odhalení z bezprecedentních Norimberských procesů a obecná touha veřejnosti odhalit svůdnou podstatu nacionálněsocialistického systému, podpořená také okupačními úřady usilujícími odpoutat německou společnost od antidemokratických resentimentů minulosti, vedla k intenzivnímu kritickému studiu nacionálněsocialistické diktatury. Příznivá společenská atmosféra umožnila soudobým dějinám postavit se na roveň kritického vědeckého dějepisectví. Archivy úřadů výmarské republiky a institucí Třetí říše byly otevřeny bez ohledu na zákonnou ochrannou lhůtu. Tím padla první metodologická námitka proti vědeckosti soudobého dějepisectví. I historikové soudobých dějin mohli konečně pracovat tradičními historickými postupy. Neexistující nebo minimální distance od zkoumané doby totiž opravdu nemile ovlivňuje dostupnost archivních písemných pramenů, které jsou pro historiky starších epoch samozřejmým a základním zřídlem informací. Historik soudobých dějin musí za normálních okol-

ností počítat se zákonnou lhůtou třiceti let, během nichž nejsou archivní prameny z důvodu ochrany citlivých dat k dispozici badatelské veřejnosti. Pád diktátorských režimů situaci změnil. Vítězné demokratické revoluce na přelomu 80. a 90. let 20. století otevřely státní a stranické archivy v mnoha zemích bez ohledu na třicetiletou lhůtu. Nejen v Německu se tak mohli historikové vyrovnávat s dějinami nedávných let. Avšak množství dochovaného archivního materiálu z nedávné minulosti dosahuje mnohdy až neuvěřitelného rozsahu. Často i u poměrně jednoduchého tématu přesahuje množství dochovaného materiálu možnosti jedince prostudovat všechny dokumenty v úplnosti. Problémem soudobých dějin se pak stává i badatelská strategie, jak kvalifikovaně zvládnout a vyhodnotit velkou masu pramenového materiálu.

Časová blízkost k událostem má však i svou kladnou stránku, která umožnila historikům soudobých dějin vypracovat vlastní specifické postupy. Na rozdíl od historiků starších dějin mají výjimečnou možnost promlouvat s přímými aktéry či svědky minulé doby a událostí, a této možnosti také hojně využívají pomocí tzv. metody orální historie.

Nosnou definici soudobých dějin pak podal Hans Rothfels (1891–1976) v roce 1955 v článku „Soudobé dějiny jako úkol“ („Zeitgeschichte als Aufgabe“). Soudobé dějiny jsou podle této definice takové dějiny, které historik sám prožil a jejichž událostí byl sám součástí. Jsou to dějiny „jedné generace současníků“ a doba, kterou historik zkoumá, je tedy epochou „dějin spoluzijících“ (Epoche der Mitlebenden). Jejich hlavním cílem je kriticky se „vyrovnat“ a „vyrovnávat“ s nedávnou minulostí, nikoliv adoratovat výsledek minulosti jako cosi nutného a dobrého. Ale protože generace stárnou a starší generace jsou nahrazovány mladšími, je přirozené, že se takto uchopené soudobé dějiny neustále posouvají v čase. V samotném Německu tak lze podle této definice sledovat již tři generace historiků soudobých dě-

jin (první generace studovala nacismus a jeho vzestup, druhá generace se věnuje dějinám Spolkové republiky Německo v 50. a 60. letech, třetí generace zkoumá dějiny NDR od jejího vzniku až k zániku a opětovnému sjednocení Německa). V českém prostředí je možné hledat kritické průkopníky soudobých dějin již v 50. a 60. letech 20. století, kdy se ve světlech i stínech komunistické antifašistické propagandy vyrovnávali s dobou okupace a kolaborace. V současné době dominuje generace soudobých historiků, která obor v Česku po roce 1989 konstituovala a která se zabývá převážně komunistickým režimem a jeho pádem. Ale na obzoru se jistě brzy objeví nejmladší generace historiků, kteří obrátí kritickou pozornost také do postkomunistického období.

Prameny

Za dvě nejdůležitější specifika pramenů pro dějiny 20. století je obvykle považováno z jedné strany zúžení standardní pramenové základny archivním zákonem a zákonem o ochraně osobních údajů, z druhé strany možnost využití pamětníků a pamětnic jako svědků minulých událostí. V jiných ohledech je pramenová základna dějin 20. století dosti podobná století předchozímu, přičemž ovšem musíme vzít v potaz jisté, a často nikoliv nevýznamné proměny žurnalistiky, fotografie a samozřejmě obrovský boom filmu ve všech jeho podobách. Rozvoj nových, nepísemných forem komunikace (rádia, telefonu) nicméně významně ovlivnil výpovědní limity písemných pramenů. Řada sdělení, včetně klíčových rozhodnutí, se mohla odehrát a odehrála telefonicky mimo písemný záznam. Držitelé moci ve 20. století rádi využívali telefonu k předávání zásadních rozhodnutí, a to nejen z důvodu operativnosti tohoto způsobu komunikace. Patrně ještě větší roli hrála, zvláště v totalitárních režimech, obava z pozdějších zneužití písemných rozhodnutí mocenskými konkurenty. Prameny vzniklé v prostředí totalitárních režimů vůbec kladou specifické nároky na způsob jejich čtení a kritiky. Výzkum „totality“ byl vlastně základajícím impulzem studia soudobých dějin ve středoevropském pojetí. Výpovědní hodnotu pramenů zde limitují fenomény jako propaganda, cenzura, autocenzura, formalizace, obsahové vyprazdňování a deformace jazyka.

Archivní zákon č. 499/2004 Sb. ve znění pozdějších předpisů paušálně zpřístupňuje pro studium ve veřejné archivní síti archiválie mladší třiceti let. Tj. původce těchto spisů je ve svých spisovných ještě před uplynutím zmíněné lhůty a ještě před předáním písemností do veřejné archivní sítě teoreticky může badateli poskytnout, v praxi se tak děje zřídka. Aktuální trend v oblasti nakládání s úředními spisy ukazuje např. instrukce

Ministerstva spravedlnosti z 4. 2. 2013, kterou bylo stanoveno pro některé druhy soudních spisů období pro předání do veřejné archivní sítě až na padesát či dokonce sedmdesát pět let, což se ovšem týká spisů vzniklých po datu vydání instrukce. Méně významné soudní spisy jsou zpřístupněny po 10–20 letech, naopak některé spisy notářských kanceláří se do veřejné archivní sítě předávají až po sto letech. Eminently politickým spisům byla archivními předpisy udělena výjimka pro jejich zpřístupnění, která se týká např. silových složek komunistického režimu, justice s vazbou k politickým kauzám, spisů politických stran a složek Národní fronty, podobně se postupuje v případě protektorátní a nacistické správy.

Dalšími předpisy, které patrně ještě více komplikují práci badatele nad dějinami 20. století, je existence zákona č. 101/2000 Sb. o ochraně osobních údajů. České archivy tento předpis obvykle interpretují tak, že badateli zneprístupní veškeré materiály vzniklé po roce 1910, v nichž se objevují tzv. citlivé osobní údaje. Vychází se z toho, že by dotčené osoby hypoteticky mohly být ještě naživu, a v takovém případě lze jejich soukromí chránit pouze tak, že si badatel opatří svolení všech osob dotčených údaji v archiválii. V naléhavých případech lze ještě uvažovat o variantě, že badatel obdrží ke studiu pouze kopii archiválie s anonymizovanými citlivými osobními údaji, např. u soudních spisů pouze text obžaloby a rozsudku. U rozsáhlejších spisů je však tato možnost spíše teoretická a velmi záleží na konkrétní dohodě s archiváři. Státy EU přistupují ke zveřejnění archiválií podobným způsobem, se striktnějšími předpisy se setkávají badatelé např. v Rusku.

Druhým specifickým pramenem k dějinám 20. století je možnost využít vzpomínek pamětníků, tedy osob, které byly svědky určité události, měly spojitost se zkoumaným tématem nebo žily v době, jejíž struktury, problémy, diskurzy apod. jsou předmětem výzkumu.

Tento pramen nám poskytuje individuální dimenzi zkoumaného problému. Základem je subjektivní (pamětníková) interpretace dobových událostí a jevů, jeho způsob „vidění světa“. Tedy to, jakým způsobem pamětník o daném problému hovoří, co považuje za důležité, čemu naopak nevěnuje pozornost, jak jednotlivé události/jevy hodnotí apod. Tento pramen můžeme využít jako jiný pohled na události/jevy, doplňující především písemné prameny institucionální povahy, či jako jádro výzkumu věnovaného zkoumání dobových reflexí, mentalit, kolektivní paměti apod. Na druhou stranu nemůžeme od pamětníka, resp. jeho výpovědi čekat „objektivní“ informace, srovnávání sdělených informací s vybádanými informacemi stojí na okraji historikova zájmu. Také možnost kvantifikace či rozsáhlých zobecnění je při práci s tímto pramenem poměrně mizivá.

Pamětníkovu výpověď do značné míry ovlivňuje jeho paměť, a to ve dvojnásobném slova smyslu. Za prvé je nutné reflektovat osobní paměť, tedy to, co si pamětník pro budoucnost uchoval. Zde se můžeme často setkat s nepřesným časovým zařazením dějů, se záměnou jednotlivých na sebe navazujících událostí apod. Zároveň je také možné, že pamětník záměrně některé aspekty svého vyprávění nezmínil, „nepamatuje si“ na ně. Druhým typem paměti, který ovlivňuje výpověď, je kolektivní paměť. V nejobecnějším slova smyslu se jedná o události a myšlenky, které jsou pro společnost či určitou její část důležité a reprodukují se. Kolektivní paměť není komplexní, ale skládá se většinou z úzkého výběru událostí a idejí, který často slouží k vytváření společné identity. Ve společnosti existuje více kolektivních pamětí, každá sociální vrstva – národní, generační, genderová, „třídní“ apod. – má většinou vlastní, vzájemně mohou stát v opozici. Pamětník také často přijímá kolektivní paměť jako „samozřejmou“ a nereflektuje ji. V tomto kontextu je proto důležité zjistit, s jakou sociální vrstvou/skupinou pamětník cítí sounáležitost, s jakou se identifikuje. Pamětníkovo vyprávění

o minulosti tak ovlivňuje i současnost, aktuální reflexe určitých událostí a idejí.

Pamětníkova osobnost specifickým způsobem ovlivňuje práci s metodou orální historie. V jejím rámci se pamětník stává narátorem, historik tazatelem. Pro úspěšný rozhovor je ideální navodit pocit důvěry mezi tazatelem a narátorem, podpořit autenticitu a otevřenost. Mizivé výsledky naopak přináší konfrontační styl vedení rozhovoru. Kritická práce s výpovědí narátora se dělí na dvě základní složky: analýzu a interpretaci. V analýze se nejčastěji zaměřujeme na formální a obsahovou stránku výpovědi. U formální stránky výpovědi sledujeme nejčastěji jazykové obraty užívané narátorem. Důležité je např. zjistit, zda a v jakých částech narátor při vyprávění používá singulár „já“ či plurál „my“ nebo „oni“. Tato zdánlivá drobnost vypovídá o míře ztotožnění se narátora s danou událostí či myšlenkou. Jistou vypovídací hodnotu má také užívání pasivu, např. „se udělalo“, „byl organizován“, kdy je distanc narátora největší. Mnohé nám může říci také terminologie, s níž narátor pracuje, např. zda tkví v komunistickém, liberálním, nacionálním „slovníku“. Při obsahové analýze sledujeme, jakým tématům se narátor při svém vyprávění věnoval, která naopak nechal stranou. Důležité je rovněž zjistit, jaký typ vysvětlení narátor nejčastěji/nejméně používal, zda např. preferoval argumenty ekonomické, politické, kulturní, sociální apod. Podoby obsahové a formální analýzy však mohou být širší a pestřejší.

Takto zanalyzovaný rozhovor či rozhovory se pak nabízí jako snadnější základ pro další fázi historikovy práce – interpretaci. Zde je na místě opět zdůraznit, že cílem je získat subjektivní pohled narátora, nikoli „objektivní“ informace, což by na druhou stranu ale tazatele nemělo výrazně limitovat v jeho interpretaci a neměl by se uchylovat k pouhému „glosování“ narátorovy výpovědi. Tazatel se v této fázi pokouší vysvětlit smysl narátorova vyprávění jako celku i jeho jednotlivých částí. Může

např. srovnávat konzistentnost jednotlivých částí výpovědi jednoho narátora či vybrané okruhy témat rozhovorů s více narátory. Zde tazatel plynule navazuje zejména na obsahovou analýzu rozhovoru. Zároveň při interpretaci může např. sledovat, co narátoři považují za správné v souvislosti s vlastním konáním, co je podle nich správné v souladu s jejich přesvědčením, co je správné „automaticky“ bez další reflexe apod.

K dalšímu čtení:

- Balík, Stanislav – Kubát, Michal: *Teorie a praxe nedemokratických režimů*. Praha 2012.
- Diner, Dan: *Porozumět dvacátému století*. Brno 2010.
- Ferguson, Niall: *Válka světa. Dějiny věku nenávisti*. Praha 2008.
- Hobsbawm, Eric: *Věk extrémů. Krátké dějiny dvacátého století 1914–1991*. Praha 1998.
- Schwarz, Hans-Peter: *Otázky nad dvacátým stoletím*. Soudobé dějiny 9, 2002, s. 259–287.
- Schild, Axel: *Zeitgeschichte*. In: Goertz, Hans-Jürgen (ed.): *Geschichte. Ein Grundkurs*. Hamburg 2007³, s. 370–382.
- Metzler, Gabriele: *Einführung in das Studium der Zeitgeschichte*. Paderborn – Mnichov – Wien – Zürich 2004.
- Möller, Horst: *Was ist Zeitgeschichte*. In: Möller, Horst – Wengst, Udo (eds): *Einführung in die Zeitgeschichte*. München 2003, s. 13–51.
- Vinen, Richard: *Evropa dvacátého století*. Praha 2007.

Úkoly k zamyšlení:

- 1) Zjistěte více o Francisi Fukuyamovi a jeho teorii „konce dějin“.
- 2) Proveďte kritiku teorie totalitarismu a uveďte strukturní srovnání shod a rozdílů fašistického režimu v Itálii, nacistického v Německu a stalinistického v SSSR.
- 3) Vysvětlete pořekadlo: *Očitý svědek je přirozeným nepřítelem historika.*

5. DĚJINY DĚJEPISECTVÍ

Nač dějiny dějepisectví? Na tuto otázku by zdánlivě stačilo odpovědět slovy T. G. Masaryka (*Versuch einer concreten Logik*, 1887): „Každý opravdu vědecky vzdělaný odborník chce znát dějiny své speciální vědy.“ V případě dějin dějepisectví ale podobná vysvětlení nepostačují. Pro lékaře, matematiky či geology představuje znalost dějin vlastního oboru součást obecnějšího souboru vědění, která však není nezbytně nutná k výkonu jejich profese – talentovaný chirurg může snadno operovat, i kdyby vůbec netušil, že autorem jednoho z prvních tištěných anatomických atlasů je Andrea Vesalius. Historik oproti tomu při své práci udržuje neustálý dialog s minulostí oboru, a to nejen proto, že s výjimkou historiků soudobých dějin zpravidla pracuje s dokumenty, které již před ním rozebírali jiní historici, případně rozšiřuje a opravuje výsledky práce svých předchůdců nebo s nimi polemizuje. Důvodů, kvůli kterým by se měl každý historik orientovat v dějinách svého oboru a číst práce starších autorů, je vícero. Zastavme se u nich postupně od nejjednodušších k abstraktnějším.

Dějínám dějepisectví se v průběhu práce na nějakém problému nemůže vyhnout žádný historik, neboť stojí před nutností shrnout a zhodnotit starší práce k danému tématu. První kontakt s dějinami dějepisectví tak vlastně vzniká již při prvním kroku historikovy práce, a sice při zpracování základní bibliografické rešerše. Již před sestavováním bibliografie potřebuje badatel základní orientaci v dějinách oboru – ne proto, aby „z hlavy“ věděl o každém autorovi, jenž se kdy dotkl jím zvoleného problému, nýbrž aby znal ty historiky, kteří např. řešili podobné otázky na širším pramenném materiálu, uvedli do historie nové metody a interpretace pramenů, jež bude používat, či psali o širším společenském kontextu dané doby, do kterého bude výsledky svého

výzkumu zasazovat. Znalost starších prací je samozřejmě nutná již kvůli tomu, aby autor „neobjevoval Ameriku“ nebo neplýtvал silami při práci na již dostatečně objasněném problému. Při jejich hodnocení bere historik v úvahu dobu vzniku a tehdejší společenské podmínky – bylo by kupříkladu ahistorické vytýkat autorům konce 19. století, že si kladli přednostně otázky politických a správních dějin, a nikoli třeba dějin sociálních nebo dějin mentalit.

Nutnost hodnocení starších prací zároveň vede badatele k přemýšlení nad metodami, jež jeho předchůdci použili. Promýšlení cest, kterými starší autoři dospěli ke svým závěrům, jejich kritická reflexe a úvahy o adekvátnosti užitých metod vzhledem k zvolenému tématu představují důležitý krok na vlastní cestě k samostatnému uchopení problému. K tomu, aby se historik mohl vypořádat s postupy předchozího bádání, je opětovně nezbytná znalost širších okolností, tentokrát metodicko-teoretických. Postup bádání nepředstavuje toliko prostou kumulaci poznatků, nýbrž – a hlavně – vývoj vědeckých metod a teorií, který nelze nahlížet izolovaně od hlavních myšlenkových proudů dané doby. Např. již více než sto let patří k základní výbavě historika statistické metody, které jsou však užívány v rozdílných dobových kontextech, jež se promítají do způsobů, jakými historici statisticky pracují. Zatímco na přelomu 19. a 20. století byly kvantitativní analýzy bez větších námitek aplikovány i na středověké prameny a jejich hlavním cílem bylo zjištění velikosti populace, resp. zvolených společenských skupin, v současnosti přistupují badatelé zabývající se (nejen) staršími dějinami ke kvantitativním zpracováním ostražitě, se znalostí hlavních zásad statistické analýzy a zjištěné výsledky berou jako orientační, nikoli jako absolutní. Je-li tedy historik schopen posoudit starší práce ve vztahu k dobové úrovni myšlení, dokáže kriticky přemýšlet také o postupech, jež si pro své téma sám volí, a mít na zřeteli jejich vypovídací hranice.

Poznáním minulosti oboru si historik dále osvojuje a rozšiřuje schopnost zvolit si téma, které se ukáže badatelsky nosné a jehož zpracování přinese vědecky relevantní výsledky. Ve volbě tématu samozřejmě hraje velkou roli i intuice, jíž se naučit nelze, avšak lze podpořit její rozvoj právě intenzivním studiem odborných prací, jejichž autory jsou klasici oboru nebo které obstály ve zkoušce času a ještě po řadě desetiletí od doby, kdy byly sepsány, mají historici potřebu se vyrovnávat s jejich závěry (jako příklad mohou být zmíněny Šustovy *Dvě knihy českých dějin*). Nelze opomenout ještě jeden důvod, který získává kvůli proměnám ve vzdělávání na stále větší aktuálnosti, a sice že četbou prací klasicky vzdělaných autorů se historik zároveň učí kultivovanému vyjadřování vlastních myšlenek a závěrů, jejich zpřístupnění formou čtenářsky atraktivního a současně myšlenkově přesného textu. Syntézy vzniklé v 19. století dnes čte ke škodě věci málokdo dokonce i mezi profesionálními historiky, přestože jde o práce, které představují po jazykové a kompoziční stránce mistrovsky zvládnuté fresky minulosti – od hlavního tématu až po detaily a jejich vzájemné vztahy.

Četba děl historiků z více či méně vzdálené minulosti uvádí badatele nejen do dob, o kterých tito autoři psali, ale též do doby, ve které psali. Čtenář historického textu tak přistupuje současně ke dvěma vrstvám minulosti, jedné kriticky zpracované na stránkách čtené knihy, druhé skryté v jejím jazyce, volbě témat a metod, souhrnně dobovém *diskursu*. I na sklonku 19. století, v dobách rozmachu pozitivismu přesvědčeného o objektivitě a hodnotové neutralitě historické vědy, vstupovaly do textů historiků hodnoty jejich přítomnosti. Projevovaly se ve výběru témat, jimž dominovaly dějiny států a národů, významné osobnosti a události, ve formách pramenné kritiky, koncentrující se na odlišení pravých a falešných, resp. méně hodnověrných pramenů, v hodnocení dopadů konkrétních dějinných událostí. Četba knih, jež byly v této době sepsány, nám prozrazuje mnoho

o způsobech myšlení tehdejších historiků a hodnotách, k nimž se upínali. Nejde však jen o to, že historická díla minulých epoch jsou nám zároveň pramenem pro poznání těchto dob. Jestliže je historik schopen vnímat ve studovaném textu tuto „druhou“ vrstvu minulosti a analyzovat ji, zvyšuje se rovněž jeho citlivost při formulaci vlastních závěrů a jeho autorská sebereflexe.

Uvědoměním si závislosti historického výzkumu na ideových, myšlenkových a teoretických souřadnicích dané doby vstupuje badatel na abstraktnější úroveň přemýšlení o dějinách. Proměnlivost historického poznání sváděla (a občas stále svádí) k historickému relativismu, neodůvodněným představám, že historie jako zobrazení minulosti je libovolným výtvozem historika. Právě hlubší promýšlení otázek o vztazích mezi historickým poznáním, dějinami, přítomností a minulostí v různých epochách je nejlepší obranou proti historickému nihilismu. Historik v těchto úvahách mimo jiné přesouvá svou pozornost od metod a zastřešujících teorií k metahistorii – či chceme-li obvyklejším termínem filosofii dějin. Jsem ranním historikem a večerním filosofem, napsal v jednom z deníkových záznamů Marc Bloch, historik ústrojně propojující řemeslnou erudici s myšlením o dějinách. Sekularizace a „odkouzlení světa“, jak proces proměny od předmoderní k současné společnosti nazval Max Weber, sice znamenala konec jednotících metafyzických konceptů dějinného vývoje, nikoliv ale konec pokusů o postížení skrytých sil dějin a hledání jejich smyslu či konečného cíle. Historici se staví k filosofiím dějin zpravidla nedůvěřivě, vyhnout se jim však nemohou a znalost proměn historického diskursu ve vztahu k dobovým poznávacím teoriím a společenskému kontextu jim poskytuje důležitý nástroj pro posouzení filosofickodějinných konceptů a jejich kritiku.

Dějiny dějepiscectví tedy nepředstavují neměnný „telefonní seznam“ autorů a děl, který by si měl každý historik mechanicky osvojit, nýbrž způsob přemýšlení o vlastní práci, refle-

xi metodických východisek a diskursivních hranic, které jsou postaveny na pozorném studiu prací předcházejících generací historiků. Při studiu dějin dějepisectví by měl historik vystoupit nad standardní zpracování tématu přijímanými metodami, měl by se zamýšlet nad poznávacími schopnostmi historiografie a vztahem historického poznání k (re)konstruované a v úplnosti nikdy nepoznatelné minulosti. Vědami, které mají k dějinám dějepisectví nejbližší a jejichž postupy se dějiny dějepisectví ne- zřídka inspirují, jsou proto filosofie a sociologie, v posledních letech nemůžeme opomenout ani význam literární teorie a pravděpodobně lze brzy očekávat též recipování výsledků kognitivní vědy.

Témata a přístupy

První pokusy o zmapování dějin dějepisectví se objevují současně s institucionalizací historie v 19. století. Již Bernheimův *Lehrbuch der historischen Methode* obsahuje stručný přehled, koncipovaný podle převládající víry v pokrok, jež se v dějepisectví vyznačovala představou o poznání jako sumarizaci bezpečně zjištěných poznatků. Protože historie byla v druhé polovině 19. století zejména ve francouzském a německojazyčném okruhu ztotožňována s politickými dějinami, byly podobné konstativní přehledy přijímány bez námitek. V souvislosti s metodickými spory, které v obou prostředích proběhly na sklonku 19. a počátku 20. století, se začal komplikovat i pohled na minulost dějepisectví. V krátkém časovém rozestupu mezi sebou tehdy publikovali svá díla tři autoři, kteří ukázali vícero možných přístupů k dějinám dějepisectví.

Prvým bychom mohli označit jako bibliografický. Jeho autor, významný francouzský medievista Charles-Victor Langlois, který o něco dříve vydal s Charlesem Seignobosem základní pozitivistickou příručku *Introduction aux études historiques* (1898), se pokoušel v Bernheimově duchu udržet klasické dědictví pozitivismu a představil dějiny oboru jako prostou kumulaci tematicky roztríděného poznání. Vývoj oboru se podle něho odbýval v chronologickém a kauzálním řetězci přiřazováním nových poznatků k souboru stávajícího vědění, zjištěného přijímanou pozitivistickou metodou, a tudíž objektivního. Oproti tomu Eduard Fueter ve vlivných *Geschichte der neueren Historiographie* (1911), které se dočkaly mnoha dalších vydání a v německojazyčné oblasti značně ovlivnily vnímání minulosti oboru, věnoval velkou pozornost také myšlenkovému ukotvení významných autorů a učinil jeden z prvních pokusů o pohled na dějiny dějepisectví jako následnost, resp. souslednost historiografických škol a směrů, lišících se ideovými východisky. Historik a liberální

novinář a politik George Peabody Gooch se v knize *History and Historians in the Nineteenth Century* (1913) s oběma předešlými autory v lecčems shodl, alespoň pokud jde o vnitřní členění oboru nebo o intelektuální zázemí historiků. Podstatně větší důraz však Gooch kladl na vnější podmínky, v nichž historici pracovali, a na politické okolnosti, přičemž před školami upřednostňoval individuality, významné autory, kteří podle něj rozhodovali o směřování oboru.

Uvedené tři přístupy podstatně ovlivnily další směřování dějin dějepisectví, každý z nich však má své přednosti i nedostatky. Stejně jako ostatní historikové, také historici dějepisectví formulují témata svého výzkumu podle aktuálních potřeb přítomnosti. Jiné otázky si kladli mezi dvěma světovými válkami, jiné se před historiky staví nyní. Protože dějiny dějepisectví jsou již velmi rozvinutým badatelským směrem s nepřeborným množstvím publikačních výstupů, setkáváme se s pokusy o stanovení základní typologie problémů, které historici dějepisectví zkoumají. Např. Horst Walter Blanke před dvěma desetiletími (v prvním svazku řady *Geschichtsdiskurs*) rozlišil dokonce deset hlavních témat: životopisné monografie o jednotlivých historících, dějiny, resp. přehledy významných dějepisných prací, přehledy současného bádání (např. o dějinách Německa), dějiny institucí, dějiny metod, rozbory struktur historického myšlení atd. Blankeho dělení je bezesporu oprávněné, kombinuje ale přístup tematický (čím se historici dějepisectví zabývají) a funkční (jak se jím zabývají). Této podvojnosti se nelze v dějinách dějepisectví zcela vyhnout, můžeme ji ale pracovně zjednodušit na dva hlavní směry, jež v sobě obsahují jak volbu tématu, tak metody.

Prvý označujeme jako *sociologický*, případně *habituální*, a to v návaznosti na dílo francouzského sociologa Pierra Bourdieu (1930–2002) a jím rozvíjený termín habitus, jež poskytuje řadu podnětů i pro historický výzkum (habitus označuje soubor soustavně obnovovaných vnitřních dispozic, které každého člo-

věka spoluutvářejí v návaznosti na působení rodiny a společnosti a které jej vřazují na určité místo ve společnosti, přičemž lze hovořit jak o habitu jedinců, tak i sociálních skupin). Tématy takto zaměřeného výzkumu jsou v dějinách dějepisectví osoby historiků a vztahy mezi nimi, kolektivní (prosopografické) biografie historiků působících v určité době či zemi, dějiny institucí, časopisů apod., zjednodušeně řečeno společenské souřadnice historikovy práce. Tyto výzkumy nám umožňují poznat, jak se utváří „kolektivní identita“ historiků, jejich vztahy ke společnosti, jaké postavení v ní zaujímají, a tím také, jakou roli hraje historie a minulost v daném systému společenských hodnot. Jen pro zajímavost zde uveďme, že sám Bourdieu představil ve vzpomínkové knize výzkum habitu na sobě samém a své profesní kariéře.

Druhý směr se inspiruje myšlenkami francouzského filozofa a historika Michela Foucaulta (1926–1984) a nazýváme jej *diskursivní*. Svou pozornost soustřeďuje především na texty a souhrn praktit, které produkci textů (či obecněji diskursu) umožňují, rozšiřují a regulují. Nejde v něm tedy jen o samotné psané texty a myšlenky v nich obsažené, ale také o roli autora, (auto)cenzury, o vztahy mezi vědeckými obory a klasifikaci poznání. Výzkum se logicky zaměřuje též na noetické problémy – nakolik je minulost poznatelná a její poznání zprostředkovatelné dále, na konstruování minulosti a roli vědeckých teorií, souhrnně řečeno na teorii poznání minulosti. Foucaultův přínos pro dějiny dějepisectví je ovšem mnohem širší. Díky jeho knize *Slova a věci* (1966) a o něco starší práci Thomase Samuela Kuhna *Struktura vědeckých revolucí* (1962) přestalo platit pojetí dějin vědeckých oborů jako kontinuálního pokroku, spočívajícího ve shromažďování nových poznatků, a prosadila se koncepce sledu *paradigmat* (ve Foucaultově obecnějším pojetí celku lidského vědění, *épistémé*), tj. souhrnu vědeckých témat, metod a teorií, jež jsou v určité době brány jako závazné a produkují obecně přijí-

mané poznatky, dokud nejsou vystřídány jiným paradigmatem, jako např. Newtonovo pojetí vesmíru paradigmatem vyplývajícím z Einsteinovy obecné teorie relativity.

Práce o dějinách dějepisectví, jež vycházejí v posledních letech, využívají podněty a myšlenky obou směrů, neboť jsou zaměřeny na poslední třičtvrtěstoletí dějin našeho oboru, během kterého byl obohacen o množství teoretických a metodických podnětů a rozvinul se do nebývalé šíře, ale také zažil rozpad „starého světa“ a vznik nových center bádání či totalitní režimy, jimiž byla historie silně zasažena a s jejichž dědictvím se obtížně vyrovnává dodnes. Největší pozornost je proto na jedné straně věnována vztahu historiků a politických režimů, na straně druhé pak teorii poznání a problémům s ní spojeným.

Syntézy a časopisy

Přestože přehledová díla, která podávají dějiny dějepisectví ve formě chronologického sledu epoch, směrů, škol, autorů a jejich děl, jsou v posledních letech na ústupu, pro orientaci v problematice stále představují první důležitý záchytný bod. Tyto syntézy ale obvykle předkládají kanonickou verzi oboru, obecně přijímaný model vývoje. Také proto byly dějiny dějepisectví až do relativně nedávné doby dějinami „mrtvých bílých mužů“: od svých počátků v antickém Řecku se dějiny dějepisectví rozvíjely jako spirála souběžně s vývojem evropské, od 19. století euroamerické civilizace, jejímiž hlavními nositeli a průkopníky byli evropští a američtí bílí muži. V tomto pohledu na dějiny dějepisectví nebylo místo pro slepé uličky, pochybnosti či návraty zpět proti proudu vzývaného pokroku. Současné myšlení o dějinách objevuje mnohá zapomenutá díla, opomíjené postavy či myšlenky, jež ve své době zůstaly nepochopeny (příkladem za všechny budiž pozornost věnovaná v posledních letech Giambattistu Viovovi a jeho *Nové vědě* z roku 1730), či dává velký prostor dříve upozadovaným a opomíjeným tématům, jakými jsou např. ženy-historičky a jejich pohledy na dějiny, nebo vytváření národních historiografií v dekolonizovaných zemích tzv. třetího světa apod., a uvědomuje si neoddělitelnost odborného dějepisectví od kolektivně sdílených představ o minulosti (historického vědomí společnosti).

Rozšíření záběru o nová témata má však též svou odvrácenou stranu v podobě ohromné a jedním badatelem synteticky nezvládnutelné masy materiálu. Protože v současné době není v silách jedince přečíst všechna díla, jež určovala vývoj oboru, natožpak ještě další práce, které o nich byly později sepsány, zůstávají pokusy o syntézy odkázány na přebírání informací a hodnotících soudů ze starších děl. Tím však často jen zpětně potvrzují a dále uchovávají v širším povědomí poněkud schema-

tický obraz vývoje oboru, jak byl vytvořen v předešlých dobách. Nové a provokativní myšlenky, jež se v přehledových pracích někdy objevují, zase občas nebývají ani tak výsledkem vlastního badatelského úsilí jako přemýšlení nad staršími zpracováními dějin dějepisectví, a teprve je čeká kritické ověření na dobových textech. Tato tvrzení nijak neumenšují invenci, erudici ani píli historiků dějepisectví, pouze upozorňují na nezbytnou opatrnost a kritičnost, s níž velké syntetické pokusy musí být čteny.

Český čtenář byl v oblasti evropského dějepisectví dlouho odkázán na přehledovou práci Josefa Šusty, jež vznikla z jeho univerzitních přednášek (*Dějepisectví*, 1933). Okolnosti vzniku knihy příznivě ovlivnily výsledný text, který s ohledem na původní přednášenou podobu vyváženě kombinuje shrnující soudy o celých epochách s portréty jednotlivých historiků. Teprve v 70. letech ji částečně nahradila syntéza Františka Kutnara a Jaroslava Marka (který mohl být jako její autor uveden až v druhém vydání z roku 1997), zaměřená na české a slovenské dějepisectví do poloviny 20. století (*Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*). V širší materiálu bude stěžejí kdy překonána, její převahou encyklopedický charakter však klade na začínající historiky velké nároky při ujasnění si hlavních rysů jednotlivých historiografických epoch a směrů, byť Jaroslav Marek sepsal pro každou z kapitol zahrnujících širší časový úsek výstižná shrnutí vývoje evropského, potažmo světového dějepisectví. Druhé vydání této knihy bylo vedeno nejen snahou o zpřístupnění autorského textu bez cenzurních zásahů, jimž první vydání neuniklo, ale též vědomím, že obdobná původní práce bude jen sotva v českém dějepisectví v nejbližších letech znovu sepsána. Z úžeji zaměřených prací, jež v našem prostředí vznikly, je třeba zmínit ještě knihu Jiřího Štaifa *Historici, dějiny a společnost* z roku 1997, představující vývoj českého dějepisectví od osvícenství po Gollovu školu se zřetelem ke vztahu historie a společnosti a s přihlédnutím k hlavním trendům v evropském děje-

pisectví. Vedle těchto prací vyšla v posledních dvou desetiletích také řada knih o významných osobnostech oboru, monografií zabývajících se vybranými problémy a sborníkových prací.

Rozsáhlé syntézy celých dějin dějepisectví nebo širších epoch z per jedinců, kteří se je pokusili pojednat s vlastním autorským vkladem, jsou v posledních letech na ústupu. Jednu z posledních představuje monumentální a nedokončená kniha Andrzeje F. Grabského *Dzieje historiografii* (2003). Již před dvěma desetiletími ale zvolili editoři pětidílné řady *Geschichtsdiskurs* místo snahy o úplnost jiný model: prostřednictvím tematicky zaměřených studií v jednotlivých dílech této řady nabídnout čtenáři orientaci v základních strukturách historického myšlení v jednotlivých epochách. Upřednostněním problémového přístupu a tím, že ponechali autorům větší volnost, sice otevřeli množství problémových okruhů, jiné však zůstaly opomenuty, a jednotlivé díly tak mají spíše sborníkový charakter. Pro podobnou cestu se rozhodli také vydavatelé oxfordských dějin dějepisectví, rovněž dělených do pěti svazků v chronologickém sledu, vedených ale systematickou snahou o postižení historiografií v jednotlivých částech světa (včetně mimoevropských zemí). V důsledku takového přístupu ovšem zůstávají skryty obecnější struktury a problémy vývoje dějepisectví. Historici dějepisectví by se samozřejmě měli orientovat v celých dějinách oboru, větší pozornost k sobě ale logicky poutají poslední dvě staletí institucionalizované vědy. Z řady přehledů dějin moderního dějepisectví si zaslouží zmínku alespoň dva, textově výstižné a nevelkým rozsahem též sympatické pro studenty: *Dějepisectví ve 20. století* Georga G. Iggerse a *Modern Historiography*, jejímž autorem je Michael Bentley. Vedle těchto shrnujících děl slouží k hlubší orientaci rovněž sborníky věnované vybraným skupinám autorů, ať již nedávný slovníkově pojatý přehled významných francouzských historiků 20. století nebo dvoudílná

kniha o rakouských historících v politicky a metodicky přelomové první polovině 20. století.

Stejně jako dějiny dějepisectví reflektují postupy historiků, je třeba reflektovat též postupy dějin dějepisectví. Historici dějepisectví se pokoušejí o rozbor diskursu a diskursivních praktik ve zvolené epoše dějin oboru, zároveň však jsou i oni sami součástí diskursu ve své době. Dějiny dějin dějepisectví zatím nepředstavují příliš rozšířený badatelský směr (nepochybně i kvůli náročnosti a abstraktnosti takto vymezeného tématu), postupně se ale stávají nezbytnou součástí oboru. Nejčastěji se můžeme setkat s pracemi zahrnujícími dějiny dějepisectví do širší oblasti historického myšlení (tak postupoval např. H. W. Blanke v podnětné knize *Historiographiegeschichte als Historik*, ne tak systematicky, ale stejně nápaditě se touto problematikou zabývají J. Rüsen nebo R. Koselleck, z českých autorů to byl nedávno zesnulý J. Marek), případně nově s knihami vřazujícími dějiny dějepisectví do dějin vědy a jejich konceptů (přehledně D. Špelda a jeho *Proměny historiografie vědy*, 2009).

Pokusy o formulaci nových témat, řešení úžeji stanovených problémů a koncepční práce jsou zveřejňovány na stránkách specializovaných periodik. Studie k dějinám dějepisectví jsou samozřejmě tištěny i v hlavních odborných časopisech, jakými jsou např. *Historische Zeitschrift* s cennými přehledy bádání k vybranému tématu v každém čísle, *Annales* nebo u nás *Český časopis historický* či *Časopis Matice moravské*, historici ale mají k dispozici také řadu časopisů zaměřených výhradně na problémy teorie a dějin dějepisectví. Jedním z prvních je *History and Theory*, jež vychází od roku 1960 s frekvencí čtyř zpravidla tematicky zaměřených čísel ročně (z témat posledních let můžeme jako příklady zmínit *Tradition and History* či *Historical Representation and Historical Truth*). O něco později vznikl mezinárodní časopis *Storia della Storiografia* (založen 1982), vycházející dvakrát do roka a přinášející příspěvky v hlavních evropských

jazycích, rovněž zde je v posledních letech upřednostňováno tematické zaměření jednotlivých čísel. V českém prostředí je třeba zmínit především periodikum *Dějiny – teorie – kritika*, které vychází dvakrát ročně a věnuje významný prostor také recenzní části.

Problémy s periodizací

O periodizačních úskalích se v této publikaci hovoří v samostatné kapitole a mnohé z napsaného bychom zde mohli jen zopakovat. Byť by se mohlo zdát, že dějiny dějepisectví jsou lemovány zřetelnými mezníky v podobě významných děl a autorů, platí pro ně vše, co je na jiném místě řečeno o dlouhém trvání: proměny historického diskursu neprobíhají v ostrých řezech mezi epochami a počítají se na desetiletí (v předmoderní době na staletí). To platí i pro dnešní informačně přehlacený čas. Když v roce 1949 vyšla poprvé klasická práce Fernanda Braudela *Středomoří a středomořský svět v epoše Filipa II.*, zaznamenala ohlas takřka bezvýhradně jen mezi francouzskými historiky. Teprve o necelá dvě desetiletí později, po překladech do dalších jazyků a zejména do angličtiny, vzbudila ohromný světový zájem o autora a o školu Annales a stala se jedním ze základních historických děl 20. století. Stejně tak můžeme zmínit již uvedené dílo G. Vica *Nová věda*, jež zůstalo v době vydání (1730) prakticky nepovšimnuto a mezi kanonická díla jej zařadili až moderní historiografové.

Syntetické práce zpravidla zachovávají ustálený periodizační úzus starověké – středověké – raněnovověké – romantické a osvěcenské dějepisectví – 19. a 20. století a v rámci těchto epoch dále podrobněji strukturují výklad podle témat, škol či národních kritérií. Přidržela se jej též výše zmiňovaná shrnující díla.

Pro pochopení vývoje oboru v rámci takřka tří tisíciletí je takové dělení nezbytné, nelze však nezmínit důležitý rozdíl v přístupu k historickým dílům od starověku do novověku na straně jedné a od počátku 19. století do přítomnosti na straně druhé. V prvním případě představují narativní texty antických, středověkých a raněnovověkých autorů prameny k výzkumu těchto epoch, v druhém případě historici na práce svých předchůdců 19. a 20. století navazují a vymezují se vůči nim. Historiografické práce moderní doby, tj. od přelomu 18. a 19. století, jsou stále „živé“, neboť vznikly v době, kdy se historie institucionalizovala jako samostatný vědecký obor, zatímco na díla předešlé doby pohlížíme jako na památky a studujeme je jako prameny. Nelze ovšem přehlédnout, že hranice dělící „živou“ historii oboru od „zakonzervované“ se stále více posouvá směrem k přítomnosti a práce historiků 19. století přestávají být (ke škodě věci) čteny, takže se také pomalu stávají jen pramenem pro výzkum této doby. S přelomem od předmoderní k moderní historiografii souvisí další periodizační obtíž, a to poměrně dlouhé přechodové období, jež začíná s prvními rozsáhlými edičními podniky v polovině 17. století (bollandisté ad.) a končí na počátku 19. století.

Následující stručný nárys se tradovaným periodizačním a vývojovým schématům nemůže vyhnout a nebylo by to s ohledem na cíle této knihy ani účelné. Pouze je třeba mít na zřeteli, že jako u každé periodizace jde pouze o pracovní nástroj, a nikoli o absolutní členění vyplývající přirozeně z povahy minulých dob. Vzhledem k omezenému rozsahu textu jsou zmiňováni pouze ilustrativně toliko vybraní významní autoři a díla jednotlivých epoch, byť okruh těch, které by měl každý absolvent studia historie znát, je podstatně širší, a to zejména z dějepisectví 20. století.

K dalšímu čtení:

a) syntézy

Bentley, Michael: *Modern Historiography. An Introduction*. London 1999.

Bourdé, Guy – Martin, Hervé: *Les écoles historiques*. Paris 1997.

Dobiáš, Josef: *Dějepisectví starověké*. Praha 1948.

Geschichtsdiskurs. 1–5. Grundlagen und Methoden der Historiographieggeschichte. Hgg. W. Küttler – J. Rüsen – E. Schulin. Frankfurt am Main 1993–1999.

Grabski, Andrzej F.: *Dzieje historiografii*. Poznań 2003.

Iggers, Georg G.: *Dějepisectví ve 20. století*. Praha 2002.

Kutnar, František – Marek, Jaroslav: *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*. Praha 1997.

Macůrek, Josef: *Dějepisectví evropského východu*. Praha 1946.

The Oxford History of Historical Writing. 1–5. Oxford 2011–2012.

Šusta, Josef: *Dějepisectví. Jeho vývoj v oblasti vzdělanosti západní ve středověku a době nové*. Praha 1933.

b) tematické práce

Blanke, Horst Walter: *Historiographieggeschichte als Historik*. Stuttgart 1991.

Burke, Peter: *Francouzská revoluce v dějepisectví*. Praha 2004.

Burke, Peter: *Co je kulturní historie?* Praha 2011.

French Historians 1900–2000. New Historical Writing in Twentieth-Century France. Eds. Ph. Daileader, Ph. Walen. Chichester 2010.

Havelka, Miloš: *Ideje – dějiny – společnost. Studie k historické sociologii vědění*. Brno 2010.

Klassiker der Geschichtswissenschaft. I–II. Hg. L. Raphael. München 2006.

Le Goff, Jacques: *Paměť a dějiny*. Praha 2007.

Marek, Jaroslav: *O historismu a dějepisectví*. Praha 1992.

Österreichische Historiker 1900–1945. I–II. Hg. K. Hruza. Wien – Köln – Weimar 2008, 2012.

Řepa, Milan: *Poetika českého dějepisectví*. Brno 2006.

Špelda, Daniel: *Proměny historiografie vědy*. Praha 2009.

Štaif, Jiří: *Historici, dějiny a společnost. I–II*. Praha 1997.

6. STRUČNÝ NÁRYS DĚJIN DĚJEPISECTVÍ

Starověk a křesťanský středověk

Marc Bloch v *Obraně historie* kritizuje mýtus počátků, snahu historiků hledat příčiny zkoumaných jevů až k nějaké prapříčině, a začínat tak vyprávění vsutku „od Adama“. Neexistují universální příčiny a minulost nelze vtěsnat do přehledné kauzální řady příčin a následků. Neznamená to, že by historici měli na stanovování východisek dějinných procesů zcela rezignovat, Bloch pouze upozorňuje na pochybenost představ ztotožňujících zvolený výchozí bod s příčinou následujících jevů. Kdy jindy si připomínat jeho slova než u samotných počátků dějepisectví? Význam Hérodotových Dějin, jež začínají tradiční řadu historických prací, nelze popřít, neměli bychom však kvůli tomu přehlížet jejich pozadí.

Nezbytnými podmínkami vzniku dějepisectví jako samostatného oboru lidského myšlení jsou uvědomění si historicity lidské existence a hláskové (alfabetické) písmo, jež oproti ostatním systémům písma umožňovalo odpovídající zachycení řeči a myšlenek, a tedy i přesnější grafickou fixaci uplynulých dějů. Hláskové písmo se rozvíjí v řeckém prostředí 9.–8. století př. n. l. a po několik následujících staletí krystalizuje do formy monumentálního písma, které se již blíží dnešní abecedě. Kritickou reflexi rozvoje písma, jež údajně znevažovalo právě vědění uchovávané v paměti, zanechal ještě v první půli 4. století př. n. l. Pla-

tón v dialogu *Faidros*. „Tato nauka zanedbáváním paměti způsobí zapomínání v duších těch, kteří se jí naučí, protože spoléhající na písmo budou se rozpomínat na věci zevně, z popudu cizích znaků, a ne zevnitř sami od sebe, nevynalezl jsi lék pro paměť, nýbrž pro upamatování. A co se týče moudrosti, poskytuješ svým žákům její zdání, ne skutečnost; neboť stanou se sčertými bez ústních výkladů, budou působit zdání, že jsou mnohoznační, ačkoli budou většinou neznalí,“ vkládá řecký filosof svou kritiku do úst krále Thamuse.

Pokud je u písma nejstarší vývoj relativně zřetelný, počátky historického vědomí u archaických společností představují podstatně náročnější téma. Díky výzkumům antropologů a etnologů víme o pojímání minulosti u společností považovaných za „bezdějinné“, díky pracím Jana Assmanna pak o přístupu k minulosti u společností, jež například český filosof Jan Patočka označil za „předdějinné“. Kulturní paměť se však vzpírá filosofickým spekulacím a také Chetitě, Egyptané či Izraelité si byli vědomi svých předešlých dějin, jen jejich přístup k nim se lišil od pozdějšího „historického“ a minulost byla ztvárňována odlišným způsobem, ať již ve formě zákoníku, kánonu egyptského chrámu nebo posvátných knih. Tento stav se ale začíná na přelomu 8. a 7. století př. n. l. měnit.

Jedním z příznaků změny je nepochybně Hésiodův výklad dějů od zlatého věku k železnému, který je právem označován za jednu z prvních filosofii dějin. Pokusy o kritické uchopení minulosti ale zřejmě vycházejí ze zážitku setkání s jinými kulturami. Nové řecké obce, zakládáné na maloasijském pobřeží, nevyrůstaly jako domovské osady z tradic udržovaných zakladatelských mýtů, nýbrž musely hledat smysl své existence během setkávání s odlišnou perskou kulturou. Z půdy setkávání a střetů vyrůstají též *Dějiny (Historiés apodexis)* Hérodota z Halikarnássu (kolem 484 – po 430 př. n. l.), kterého později Cicero nazval *pater historiae*, otec dějepiscectví. Svým rozsahem a v úvodu formulovaným záměrem nalézt objektivně doložitel-

ný základ nepřátelství Peršanů vůči Řekům, a to bez ohledu na tradovaná vyprávění, se nepochybně řadí na počátek přehledů dějepisných prací, uspořádáním jde ještě o práci kombinující historický a „etnografický“ přístup (což je jeden z častých rysů předmoderního dějepisectví). Oproti tomu o něco mladší Thúkýdidovy *Dějiny peloponéské války* již představují pečlivě zvládnutý pokus o historické uchopení nedávné minulosti, byť pokus motivovaný snahou o osobní obhajobu, neboť Thúkýdídés (kol 470/460 – poč. 4. století př. n. l.) je sepisoval v thráckém vyhnanství, kam se uchýlil před obviněním, že selhal při obraně města Amfipolis proti spartskému vojsku. Podobně jako Hérodotos předeslal i on svému dílu metodologický úvod, po němž uceleně v chronologickém sledu pojednal dvacet let válek mezi Athénami a Spartou.

Rozmáchlost a pestrost Hérodotova vyprávění proti sevřenému výkladu Thúkýdidovu využil nedávno D. Kelley k postulování dvou linií historické práce od starověku dodnes, první hérodotovské – kulturněhistorické, syntetizující, druhé thúkýdidovské – politické, analyzující. Jakkoliv jsou různá schémata, vkládaná na tisíciletí dějin oboru, často svazující a omezující, má Kelleyho rozlišení své funkční opodstatnění a budeme se na něj i dále odvolávat. A rovnou již v souvislosti s přesunem centra historického psaní z Řecka do Říma během 2. století př. n. l. Spojnicí obou světů je vzdělaný Řek Polybios (poč. 2. století př. n. l. – před 120 př. n. l.), který navazuje na thúkýdidovskou linii politických dějin, k níž přidává jako nezbytnou podmínku vlastní politickou praxi a znalost ústav (tj. politických uspořádání) jednotlivých zemí. Polybios formuluje – oproti Hésiodově úpadkové – cyklickou filosofii dějin, založenou na přirozeném nahrazování přežilých ústav dokonalejšími. Ani Řím, zažívající právě éru rozmachu, tak není podle něho věčný.

Republikánský a císařský Řím dal vzniknout desítkám dějepisných děl. Těžko mezi nimi nalézt vhodnějšího reprezentan-

ta h erodotovsk e linie než *Dějiny Říma* (*Ab urbe condita*, tj. od zaloen  m sta) Tita Livia (59 p . n. l. – 17 n. l.), rozm chle vypr ven , jež si kladlo za cíl „zachovat znamenit  činy předního národa světa“ a „obnovit paměť události“. Liter rn  kvality díla a stovky vypoinkovan ch historek, jež se na jeho stranách nacházejí, se postaraly o oblibu Liviov ch dějin v následujících staletích, na kritick  zhodnocení sebraného materiálu však autor v dom  rezignoval. A koho jiného uvést jako p r klad th k didovsk  tváře oboru než Tacita (asi 55 – kol 120)? Jak jeho *Dějiny*, v novan  flaviovsk  dynastii, tak *Letopisy*, pojednávající o oehav  době od Tiberia po Nerona, představují netoliko soustreden  výklad politických událostí, ale stejnou měrou i úvahy o nedávno minulých dějích a o úloze historika. Nastavenou maximu psát „bez jakéhokoliv zaujetí“ sice Tacitus nedodržel, pojmenoval však řadu problémů, kter  provázejí dějepisectví dodnes, a Liviovy obliby až do doby renesance nedosáhl. Otázku „jak psát dějiny“ si skryt za satirickou maskou kladl ve 2. století n. l. t  L ki nos ze Samosaty, nejen v nevelk m stejnojmenn m d lku, kter  obsahuje hlubi postřehy k ztv rn v n  minulosti než velká část tehdei dějepisné produkce.

Při souborn m pohledu na necelých tisíc let starověkého dějepisectví můžeme vymezit několik základních charakteristik, z nichž většina bude provázet ps n  dějin t  v p b hu středověku. Historick  díla starověku nahrazovala zakladatelsk  m ty obcí, „racionalizovala“ je, a proto postupn  stavěla hranici mezi světem bohů a světem lidsk m. Přes kritiku mytografie však starov k  dějepisectví zůstávalo nástrojem vytváření systému víry, byt  odlišného od předešlých dob. Jak v stin  napsal P. Veyne, „to čím historie byla, je jako skryt  část ledovce, kter  je tak velk , že už jde o jin  ledovec“. M sto cyklického zp itomn v n  m tu nalézá historie pevný bod v zaloen  obce, obecněji pak jde o hledání po atku dějů ve spleti rozdílných tradovaných vypr ven . Kvas kultur v prostoru východního Středomoří si

přímo vynucoval prokládání historického výkladu „etnografickými“ pasážemi, které jako v případě Hérodotově snadno přerostly do celých knih (a nemuselo jít jen o setkávání s odlišnými kulturami, stačí vzít do rukou Pausániovo *Cestování po Řecku*); podobně tomu bylo během římské expanze. V římském období se ale dějepisectví stává romanocentrickým, dějiny Říma jsou dějinami celého (známého) světa. Římští autoři se rovněž netají pojmáním dějepisectví jako nástroje výchovy ke ctnostem, historie se tu skutečně stává učitelkou života – ale i toho, jak úspěšně vládnout (což bude o více jak tisíc let později inspirovat N. Machiavelliho). Ačkoli Aristotelés rozlišoval historii jako nauku o tom, co bylo, a básnictví, jež se zabývá tím, co být mohlo, a kladl proto básnictví výše, stala se historie součástí rétoriky a byla poměřována literárními měřítky, kterým dějepisci přizpůsobovali formu a obsah vyprávění.

Dědictví starověkého dějepisectví bylo po rozdělení římského impéria a zániku jeho západní části udržováno ve východořímské (byzantské) říši. I zde ale podléhalo změnám, jež přineslo křesťanství. Rozmach nového náboženství výrazně ovlivnil koncepcce času a filosofii dějin. Byť již řečtí a římscí historici pojímali čas lineárně, jako pravidelné kontinuum, s díly sv. Augustina (354–430) *O Boží obci* a autobiograficky laděnými *Vyznáními* byl položen základ křesťanského konceptu času jako Božího výtvoru, linearitu uzavřené mezi akty stvoření a posledního soudu, a v principu nečasové věčnosti (snad dostatečně proslaveny jsou Augustinovy výroky „*Co jest tedy čas? Vím to, když se mne naň nikdo netáže; mám-li to však někomu vysvětlit, nevím*“; a odpověď na otázku, co dělal Bůh před stvořením času – tvořil peklo pro ty, kdo se takto ptají). Augustinova představa dvou obcí, dočasné pozemské a věčné nebeské, se též stala ústřední myšlenkou křesťanské filosofie dějin. Asi nejsložitější otázkou, jež je s tímto nadčasovým a stále aktuálním autorem spojena, však je, kterak přimět studenty, aby jeho díla znovu četli.

Prosazení nové filosofie dějin si nezbytně žádalo i nové přístupy k periodizaci dějin. Augustinus, jeho současníci a následovníci se pochopitelně inspirovali jak římským, tak starozákonním dědictvím, a tak se prosadily tři hlavní přístupy k periodizaci: triadický kosmologický (přírodní doba, čas Božího zákona a poté od příchodu Krista čas milosti), alegorický (podle stvoření světa v šesti, resp. sedmi dnech) a biologický (*mundus senescit*, svět stárne jako člověk v sedmi obdobích). Vlivem fascinace trojičnými schematy převládaly až do novověku triadické periodizační systémy; stejně tak můžeme konstatovat, že až do novověku se udrželo pojetí dějin teleologické (tj. že dějiny směřují k nějakému cíli), eschatologické (tímto cílem je spása) a providencialistické (jsou vedeny Boží prozřetelností). Nepřekvapí proto příliš, že prvá významnější díla křesťanského dějepiscectví představují dějiny církve a osudy jejích mučedníků, jak je tomu např. v *Církevních dějinách* Eusebia z Caesareje (ca 263–339), které se staly jedním z nejoblíbenějších historických děl středověku a patřily i k prvním tištěným knihám po vynálezu knihtisku.

Historici pochopitelně patřili mezi vzdělance své doby, udržování úrovně klasické vzdělanosti se ale začalo komplikovat již v posledních letech existence západořímské říše, natož pak v dramatických stoletích, kdy se Evropa proměňovala vlivem nově příchozích kmenů. Roli nositele a uchovatele vzdělání, systematizovaného v triviu a kvadriviu sedmera svobodných umění, převzala v západní a střední Evropě církev, a až do vzniku universit proto platilo jednoduché rozlišení *litteratus*=klerik, *illitteratus*=laik. Monopol na vzdělání byl rovněž monopolem na dějiny. Učenci vycházející z klášterních a kapitulních škol vytvářeli základní charakteristiky středověkého křesťanského dějepiscectví. Předním z nich je topika, užívání ustálených obrátů, epitet, rétorických figur i celých popisů určitých situací podle schémat, jež si osvojili během memorování klasických textů. Historie nadále tvořila součást rétoriky a byla posuzována jako

literatura. To se ovšem týkalo kronikářství, nikoli analistiky (letopisectví), jehož cílem bylo zachovat pro paměť budoucnosti významné činy a události. Také středověké dějepisectví provázel mýtus počátků a vyprávění vesměs počínala důležitými biblickými událostmi, případně vycházela od mytických předků rodu či od zakladatelského aktu. Ztvárnění minulosti na foliích středověkých kronik není vedeno snahou o zjištění pravdy, nýbrž o vytvoření normativní minulosti – takového obrazu dějů, jak měly dle mínění autora správně proběhnout (proto jsou např. rytířům, kteří se potkají v bitvě, vkládány do úst dlouhé ušlechtilé promluvy). Pravda je Bůh, a netřeba ji tedy objevovat, stačí odkrýt závoje, jež ji skrývají lidským očím. Proces zjišťování pravdy tu představuje mentální operaci, jíž se lze oddávat v tichu klášterních cel či skriptorií, nikoli proces empirického zjišťování.

Prvá díla křesťanského středověku se zaměřila na církevní dějiny, v 6.–8. století je následovala skupina kronik zabývajících se etniky, která budovala v kdysi římské Evropě nové říše. Zakladatel středověké encyklopedistiky Isidor ze Sevilly psal o králích Gótů, Vandalů a Svěvů, Řehoř z Toursu o Merovejcích a „činech Božích skrze Franky“ (*gesta Dei per Francos*), záměr Bedy Ctihodného pojednat o christianizaci Anglie se změnil v dějiny Anglů a Sasů, Paulus Diakonus zanechal svědectví o Langobardech v severní Itálii, Prokopios z Caesareje o válkách byzantských císařů s Góty a tak bychom mohli pokračovat dále. S výjimkou pasáží věnovaných bájným počátkům jde vesměs o díla věnovaná přítomnosti a nedávné minulosti, s výjimkou ctihodného Bedy, který si nechával provádět pramenné rešerše i u římské kurie a podroboval zprávy nejjemnější kritice (*subtillissima examinatio*), o práce sice ovlivněné bohatým kulturním dědictvím antiky, avšak po Liviově vzoru míšící historiky rozličné důvěryhodnosti a hledící spíše k literární a výchovné stránce textu.

Karolinské reformy jako by vzaly středověkým učencům sílu k velkým kronikářským podnikům, o to více kvetla analistika. Zrod nástupnických říší na troskách karlovské a vznik nových království a knížectví ve střední, východní a severní Evropě vytvořil podmínky pro další vlnu kronik konce 10.–12. století, věnovaných tentokrát „národům“ a legitimizujícím jejich vládnoucí dynastie. Richer z Remeše ospravedlňoval nástup Kapetovců ve Francii, Gallus Anonymus postavil svou kronikou jeden z pilířů piastovské moci v Polsku, totéž učinil Kosmas pro Přemyslovce, Nestorův letopis zachoval cenné zprávy o počátcích křesťanství v Kyjevské Rusi a výčet by opět mohl dlouho pokračovat. Výjimkou potvrzující pravidlo jsou historická díla Komnenovců, byzantské vládnoucí dynastie 11.–12. století. V době sepsání těchto kronik ale Evropa procházela hlubokou proměnou, jež zasahovala všechny oblasti života, od hospodářství po intelektuální život. Pro dějepisectví představoval jednu z podstatných změn vznik universit, který přinesl laicizaci vzdělání, nové myšlenkové podněty a zrod „středověkého intelektuála“; v neposlední řadě pak též vznik dějepisných děl v národních jazycích.

Spektrum historických prací se pronikavě rozšiřovalo, byť stále v základních žánrech kronika (resp. letopisy) a *vita*, kam vedle nemnohých autobiografií, z nichž si zaslouží zmínku díla Guiberta de Nogent a Karla IV., patřily především legendy, jež se od prvotní funkce oslavy světce a víry posouvaly v pozdním středověku k literárnímu pólu. „Své“ dějiny chtěly znát i nové společenské skupiny, jakými byli měšťané, rodové kroniky byly sepisovány pro šlechtické rody, na francouzském a anglickém královském dvoře se od druhé poloviny 13. století rozvíjí dvorské kronikářství, které se neúspěšně pokoušel přesadit do českého království Karel IV., vedle autorů v duchovním stavu se etablovala početná skupina „námezdných“ literátů, kteří byli zaměstnáni u panovnických a šlechtických rodů a vytvářeli díla

v intencích zadání, tj. oslavná a legitimizační. Jean Froissart (ca 1337–1410) tak měl možnost pohlédnout na děje stoleté války jak z francouzské, tak anglické strany, spojnicí různých verzí jeho rozsáhlých kronik je hierarchizace světa jako jeviště rytířských ctností. I díky těmto autorům se v pozdním středověku objevuje „fantastická“ minulost, kdy se ve vyprávěních o počátcích předních rodů ztrácejí reálné prvky ve fantaskním nánosu bájných bytostí a smyšlených činů. Přes ohromnou dějepiseckou produkci ale myšlení o dějinách nepřekročilo úroveň nastavenou církevními otci v prvních staletích středověku, nijak je nezasáhla ani recepce aristotelismu na křesťanském západě od počátku 13. století. Na místo smělých intelektuálních náběhů přišla velká sumarizující a klasifikující díla, jejichž nejlepším příkladem je *Suma teologická* Tomáše Akvinského, která do detailů propracovávala systém scholastického vědění a argumentace.

Alespoň stručnou zmínku je třeba závěrem této části věnovat také dějepisectví nekřesťanskému. Díla Josefa Flavie či přesněji Josefa ben Matitjahu (37/38–100) *Židovská válka* a *Židovské starožitnosti*, jež byla nedlouho po svém vzniku přeložena do latiny, se stala pro západní křesťany na dlouhá staletí hlavním zdrojem informací o židovské kultuře a dějinách. „*Není pilným ten, kdo předělává cizí spis co do uspořádání a rozdělení, nýbrž ten, kdo spolu s tím, že vykládá věci nové, pořídí i vlastní celek vyprávění*“, říká autor, kterého vlastní lidé zavrhnou kvůli údajné zradě a Římané nikdy zcela nepřijali. Potlačení židovských povstání v 1.–2. století a rozptýlení Židů do řady diaspor nepřálo zrodu velkých židovských kronik, jež by mohly soupeřit s Flaviovým dílem. Postupně jsou objevovány menší dějepisné a cestopisné texty, jejich plnoprávnému začlenění do dějin dějepisectví však brání jazykové bariéry. Ty stojí rovněž u potíží se začleněním muslimského dějepisectví do obrazu středověku. Po počáteční „překladatelské“ etapě a stabilizaci hlavních muslimských říší začaly již od 9. století vznikat první kroniky, jež se zaměřova-

ly nejen na počátky islámu a následovníky proroka, ale též na širší dějinný kontext (pro Evropany jsou nejznámější kroniky vzniklé v dobách křížových výprav). Mimo obzor středověkých autorů zůstávaly vyspělé literatury středověké Číny a Japonska, jež se až do konce novověku vyvíjely v jisté izolaci od okolního světa.

K dalšímu čtení:

- Assmann, Jan: *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha 2001.
- Bláhová, Marie: *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila (3) v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota*. Praha 1995.
- Curtius, Ernst Robert: *Evropská literatura a latinský středověk*. Praha 1998.
- Dostálová, Růžena: *Byzantská vzdělanost*. Praha 1990.
- Kratochvíl, Zdeněk: *Filosofie mezi mýtem a vědou. Od Homéra po Descarta*. Praha 2009.
- De Libera, Alain: *Středověká filosofie*. Praha 2001.
- Třeštík, Dušan: *Kosmova kronika. Studie k počátkům českého dějepisectví a politického myšlení*. Praha 1968.
- Vernant, Jean-Pierre: *Počátky řeckého myšlení*. Praha 1995.
- Veyne, Paul: *Věřili Řekové svým mýtům? Esej o konstitutivní imaginaci*. Praha 1999.

Renesance, reformace a protireformace

Církevní koncily první poloviny 15. století nejsou jen důležitou kapitolou obecných dějin. V Kostnici, Basileji a poté Ferrare a Florencii, kde se sešli církevní hodnostáři a učenci z celé Evropy, probíhala netoliko jednání o otázkách církevního uspořádání, nýbrž stejnou měrou také intenzivní intelektuální výměny. Hojně byly opisovány texty, své majitele měnily rukopisy, vyřčené myšlenky nalézaly ochotné posluchače. Pro hodnostáře ze severu otevíral kontakt s italskými učiteli nové světy, což teprve při jednání o církevní unii se zástupci byzantské církve. Rozšiřovaly se obzory myšlenkové i jazykové – znalost řečtiny přestávala být výsadou, vedle ní se nesměle objevovala hebrejšтина a další biblické jazyky. Zintenzivnění kontaktů v rámci Evropy a objevy nových světů během zámořských výprav vnášely nové podněty do dějepisné práce, nejvýraznější změnou však byl bezesporu vynález knihtisku, který pronikavě zlevnil knihy a postaral se o jejich snadnou dostupnost. Tiskařské dílny po celé Evropě vydávaly oblíbené kroniky od antických autorů až po nedávnou minulost, a naplňovaly tak nejen širší potřebu po historických a zábavných pracích, ale i po textech podstatných pro vytváření církevního dogmatu v minulých staletích.

Hovoříme-li o renesančním dějepisectví, nelze začít s výkladem jinde než v městech na Apeninském poloostrově. Zde se rozvíjejí tři základní linie renesančního dějepisectví: narativní (literární), politická a kritická. Prvé šlo o znovuoživení antického dějepisectví v jeho literárních kvalitách a v klasické latině (tj. především Tita Livie) a jeden z jejích představitelů zanechal svou stopu i v českých dějinách (jde pochopitelně o Eneáše Silvia Piccolominiho, který krom *Kroniky české* napsal díla věnovaná vládě císaře Friedricha III.). Za zakladatele kritické linie můžeme bez pochyb označit Lorenza Vallu (1407–1457), který

využil znalostí získaných studiem klasické latiny a podrobil drtivé kritice tzv. Konstantinovu donaci, již prohlásil na základě jazykového rozboru za falsum (sluší se doplnit, že o něco dříve ji historicky zpochybnil Mikuláš Kusánský, jeden z nejpozoruhodnějších teologů a filosofů pozdního středověku). Rozmach politického myšlení příznivě podpořil vytváření politické linie, již nejlépe reprezentují jména Niccoly Machiavelliho (1469–1527) a Francesca Guicciardiniho (1483–1540). „*Málo čteme o historii, a když už čteme, pak často vůbec nepochopíme pravý smysl jejich dějů*“, říká první v úvodu *Rozprav o prvních deseti knihách Tita Livia*. Antický historik mu nebyl vzorem klasické latiny, nýbrž záminkou k přemýšlení o důvodech, jež vedly k úpadku kdysi mocné římské říše, a o dějinných silách, působících ve starověku i v Machiavelliho přítomnosti. Znalost obého se měla stát nástrojem výchovy vladaře schopného obstát v poměrech na Apeninském poloostrově v prvních desetiletích 16. století. Stejně tak byla minulost vodítkem přítomnosti pro Guicciardiniho v jeho pojednáních o dějinách Itálie a Florencie, ač první dílo se věnovalo minulosti zcela nedávné – možná právě proto získalo církevní imprimatur s obtížemi a bylo tištěno až dlouho po autorově smrti. Itálie byla v jistém smyslu pro formování politického modelu dějepiscevtví ideální zemí: jednak kvůli intelektuálnímu zázemí – i proto pocházeli nejvýznamnější autoři z Florencie, Říma, resp. později Neapole – jednak kvůli politickým poměrům, které přímo pobízely tímto směrem (alespoň drobnou zmínku si ale v souvislosti s politickou linií zaslouží pozdější dílo českého autora, Pavla Stránského *O státě českém*, tištěno 1634).

Na sever od Alp byla situace poněkud odlišná. Do ochotného přejímání a přetváření podnětů italské renesance rázně zasáhla reformační hnutí. Již v první etapě náboženských polemik a hledání místa nových konfesí ve společnosti hrála minulost a argumentace prostřednictvím starých textů důležitou roli, podobně jako o století dříve v souvislosti s husitstvím.

Rozličné propagandistické spisky zde ponechejme stranou, to nejdůležitější z protestantské (luterské) strany je uloženo v tzv. *Magdeburských centuriích* (vydávány 1559–1574), jež vznikly pod vedením Matthea Flaccia Illyrica (1520–1575) a pojednaly prvních třináct staletí církevních dějin. Přestože jde ve výsledném tvaru o obšírné anály, práce na nich byla organizována neobyčejně promyšleným způsobem, když jedna skupina sbírala pramenné podklady po celé Evropě (tedy fáze heuristiky), druhá jej třídila a analyzovala (kritika) a teprve poté následovalo vlastní sepišování díla úzkou skupinkou kolem Illyrica. Římskokatolické odpovědi na protestantskou výzvu se ujal kněz Caesar Baronius (1538–1607), v závěru života jmenovaný kardinálem a správcem vatikánských knihoven. Jeho *Annales ecclesiastici*, církevní anály, byly rovněž koncipovány letopiseckým způsobem, který však stejně jako u magdeburských centurií vycházel od výkladu podstatných dokumentů. Ani on se ale nedostal blíže k přítomnosti, jeho výklad skončil na prahu pontifikátu Innocence III. a nenašel následovníka. Baroniův výklad církevních dějin plně odpovídal potridentskému pojetí římskokatolické církve a se vši vehemencí navracel zpět do dějin božskou prozřetelnost. Apologii kalvínského směru reformy jsou zase rozsáhlé *Dějiny reformované církve ve Francii*, sepsané Kalvínovým následovníkem a životopiscem Theodorem Bezou (1519–1605).

Jedním z nesporných předělů v dějepisectví, spojených s renesancí, je emancipace historie jako jednoho z oborů lidského vědění. Dosud byla lidská minulost vždy nějak spojena s teologií na straně jedné, a pokud šlo o ztvárnění, pak s gramatikou a rétorikou na straně druhé. Již v roce 1504 se však konaly samostatné přednášky o historii na universitě v Mohuči, o pár let později přednáší dějiny Filip Melanchthon ve Wittenbergu a podobně je tomu v dalších zemích. Rozvoj empirické filosofie a zájem o okolní svět způsobil, že vedle klasické historie nalézají své místo také *historia naturalis*, „přírodní historie“,

zpravidla v podobě objemných kompendií, shrnujících encyklopedicky znalosti o přírodních dějích a zvířatech (za všechny buď zmíněn Conrad Gessner). Renesanční dějepisectví obrátilo poměr mezi rétorikou a dějepisectvím – rétorika má být pouhou formou vyjádření, nikoli diktujícími a omezujícími hranicemi, přestože ideálem humanistické učenosti zůstává *homo grammaticus*, schopný orientovat se díky znalosti textů ve všech oborech lidského vědění. Vedle oživení klasické latiny získávaly na významu národní jazyky, podpořené překladem biblických textů. Ve třech základních modelech se také ukazuje větší profílance historických prací, přičemž nyní se začínají zvýrazňovat též rozdíly regionální a nacionální – a samozřejmě i konfesní. Německý humanista Heinrich Bebel se na počátku 16. století pyšně táže: „*Co jsou Řeci a Římané ve srovnání s naším Karlem, Ottony, Jindřichy i Friedrichy?*“ Národní dějiny v národních jazycích vznikají v takřka všech evropských zemích, někde ovlivněny náboženskými a politickými událostmi, jinde zase popouštějící uzdu epické fabulaci jako český kronikář Václav Hájek z Libočan.

Souhrnně můžeme vyzvednout význam přikládáný politickým dějinám a dějinným pravidelnostem, které umožňují formulaci obecných zákonitostí. V jejich intencích se totiž odbývá lidské konání a díky poznání těchto zákonitostí na základě studia minulosti je možné směřovat soudobé dění. Např. Jean Bodin (1529–1596) v zajímavé rozpravě o snazším poznání historie, *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566), vyzdvihuje užitečnost historie, avšak v lékařském smyslu, neboť umožňuje poznáním minulého (tj. v Bodinově podání minulosti politické a právní) lépe ošetřovat přítomné; současně podává návod, jak studovat dějepisné texty, aby tento užitek přinášely. Právě koncentrace na přítomnost a nedávnou minulost představuje jednu z důležitých charakteristik, další je změna ve vnímání času, daná mj. i rozmachem mechanických hodin. Čas spásy se oddě-

loval od času dějin, v čemž hrály roli politické události (zánik Byzance, expanze Osmanů, reformace, ale i zámořské objevy), kvůli kterým se dosavadní přehledné koncepty ukazovaly problematické a bylo třeba je různě upravovat. Pohled na úpadek předešlých velkých říší vedl k úvahám o průběhu dějin jako sinusoidě, opětovných úpadcích a vzestupech, takže ani přítomné říše nejsou věčné a jejich čas se nemusí shodovat s křesťanským časem. Tyto úvahy byly podpořeny též stále hojnějším setkáváním s mimoevropskými říšemi, které dalo nové impulsy cestopisnému žánru, a prohlubujícím se poznáním starověkých dějin.

K dalšímu čtení:

- Beneš, Zdeněk: *Historický text a historická skutečnost. Studie o principech českého humanistického dějepisectví*. Praha 1993.
- Burke, Peter: *Italská renesance. Kultura a společnost v Itálii*. Praha 1996.
- Burke, Peter: *Společnost a vědění. Od Gutenberga k Diderotovi*. Praha 2007.
- Hankins, James (ed.): *Renesanční filosofie*. Praha 2011.
- Kopecký, Milan: *Český humanismus*. Praha 1988.
- Kudrna, Jaroslav: *Machiavelli a Guicciardini. K typologii historickopolitického myšlení pozdní italské renesance*. Praha 1969.

Od baroka k osvícenství

Označíme-li nějaké období jako přechodové, dáváme mu tím nálepku nehotovosti, přede hry k završující a naplňující epoše. Takový soud by byl v dějinách dějepisectví o době od poloviny 17. do sklonku 18. století nespravedlivý, vždyť z jejich výsledků těžíme dodnes. Přesto ji ještě mnohé spojovalo s dějepisectvím předešlých dvou staletí, a to nejen přetrvávající konfesní rozdělení historiků. Rozmach knihtisku dal intelektuálům zakusit opojný pocit mnohočetných propojení přes hranice zemí a ve spojení s přetrvávající akademickou peregrinací zrychlil zásadním způsobem komunikaci. Učenci se spojovali do rozličných *societas eruditorum*, společenství vzdělanců, kteří mezi sebou intenzivně korespondovali, zpravidla universální latinou, vedle níž se čas od času prosazovaly módnější jazyky, např. francouzština. Vědění sice zůstávalo stále universální, avšak jeho prohlubování vedlo k tlaku na oborové rozhraničení, jakkoli stále se zřetelem k celku (tedy ne do atomárně roztříštěných oborů jako po nástupu moderní vědy). Historie se již běžně přednášela na universitách, byť šlo převážně o církevní dějiny. Na sklonku tohoto období však pronikla i do škol, a to otevřelo cestu k etablování historie jako bezproblémově přijímaného vědního oboru. Nezbytnou podmínkou vědy je vedle společenského uznání vlastní metoda práce a ta se začala utvářet právě během konfesních sporů na kritice dokumentů, přestože to ještě byla kritika notně intencionální. Prameny byly pro historiky náhle mnohem dostupnější, neboť oblíbené práce se nyní tiskly opakovaně a ve velkých nákladech. Konfesní spory nadto zvýšily zájem o historii i mezi čtenáři. Znovu tedy vycházejí Eusebiovy Církevní dějiny, Flaviova Židovská válka či Liviovy Dějiny Říma. Jsou pramenem, vzorem, ale i předmětem ustavující se kritiky. Křesťanské misie na ostatní kontinenty přinášely fascinující materiál k dějinám a kultuře mimoevropských zemí,

jehož zpracování se ujímali polyhistori jako jezuita Athanasius Kircher, zakladatel sinologie, egyptologie a řady dalších oborů, který ovšem nikdy nebyl v Číně ani v Egyptě. Bylo by snadné zesměšňovat omyly, jichž se při studiu a psaní dopouštěl, ty ale vyplývaly z dobového diskursu.

Prakticky ve všech vyspělejších zemích kvete v 17. a 18. století vydávání starších textů, někdy jen ve formě vložených vsuvek do kronikářských zpracování, často ale samostatně a již i s jejich kritikou. Jezuita Jean Bolland začíná roku 1643 vydávat *Acta sanctorum*, soubor životopisů katolických světců. Způsob, jakým on a jeho nástupci přistoupili k sepisování biografii především z legend dochovaných z různých dob, vyvolal kritiku Jeana Mabillona, benediktina z remešského opatství sv. Maurra, který se ujal vydávání „konkurenčních“ životů benediktinských světců v pětidílných *Acta sanctorum ordinis sancti Benedicti* (1668–1701) a zkušenosti získané rozsáhlým studiem středověkých textů vtělil do základního pojednání o kritice pramenů *De re diplomatica libri VI* (1681), šesti knih o diplomacie, jež byly následovány dalšími knihami věnovanými historii. V této skutečně zakladatelské práci Mabillon stanovil hlavní zásady kritiky pramene, počínaje vnějšími znaky (forma dochování, pečeti atd.) a konče formálními prvky textu (datace, intitulace apod.). Spor bollandistů a mauriánů představuje důležitý impuls ve formulování zásad nestranné kritiky pramenů, nyní již nejen z hlediska jazykového, nýbrž i diplomatického a obsahového. Zdaleka ne všechna barokní vydání ale navazovala na renesanční směr erudovaného (kritického) dějepisce, který by dále rozšiřovala, mabillonovské zásady byly na svou dobu příliš náročné. Přesto jsou mnohé edice dodnes užívány – pro příklad netřeba chodit daleko, *Miscellanea historica Regni Bohemiae* a *Epitome historica rerum Bohemicarum* učeného jezuita Bohuslava Balbína (1621–1688) patří k takřka povinné výbavě historiků starších dějin.

Vedle pramenů církevních dějin však získává stále silnější zastoupení vydávání textů k národním dějinám. Za zdánlivě ne-strannou kritikou působily nacionálně-politické motivy, neboť konfesijní rozdělení Evropy je postupně střídáno rozdělením národním a státním, což se pochopitelně projevilo jak při výběru textů, tak při jejich zpracování v syntetických dílech, jež byla leckdy poskládána jako koláž úryvků a parafrází pramenů. Antonio Lodovico Muratori (1672–1750) vydal v jím založené řadě *Rerum Italicarum scriptores* nejdůležitější narativní texty k dějinám středověku a s jejich vydatným využitím objevoval společné italské dějiny skryté v mnohotvárné minulosti Apeninského poloostrova v taktéž mnohasvazkových *Annali d'Italia*. Jejich koncepce je v souladu s názvem striktně analistická, snaha o odkazy na použité zdroje a alespoň formální aplikace některých Mabillonových zásad je již nicméně odlišují od starších zpracování národních dějin v jednotlivých evropských zemích.

Velká vydavatelská díla jakoby tvořila předeheru k interpretačním pracím následujícího století. Jim udal tón Jacques-Bénigne Bossuet (1627–1704) a jeho *Rozprava o obecných dějinách*, jež shodou okolností vyšla ve stejný rok jako Mabillonovy knihy o diplomacie. Někdy bývá nadneseně označována jako mezník mezi starším teologickým a moderním filosofickým výkladem dějin, a to kvůli spojujícímu obecnému svorníku dějinných jevů, který Bossuet nevidí v Bohu, nýbrž v lidské universalitě. S lehkým odstupem lze říci, že dějepisectví prochází dějinami vždy v úzké vazbě na jiný obor – byla to rétorika, politika, teologie a v 18. století přichází na řadu filosofie. Úzké spojnice mezi výkladem dějin a filosofickým myšlením osvícenství nelze přehlédnout. S přiznáním svobody jednání člověku logicky přichází otázka po smyslu jeho činů na tomto světě, vztazích ve společnosti, ale i po širších a přesahujících souvislostech lidské existence, jež by zaplnily místo uprázdněné ústupem teologie. Proto historici pilně studují spisy filosofů a filosofové hledají

odpovědi na své otázky v dějinách – příkladem budiž Gottfried Wilhelm Leibniz, který má jako editor a archivář hannoverského vládnoucího rodu své místo v dějinách dějepisectví. Řada dalších autorů byla rozkročena mezi oba obory a těžko je striktně zařadit, vždyť do dějin dějepisectví patří třeba David Hume a jeho dějiny Anglie od Caesara až do roku 1688. V každém případě musí pokusům o hlubší rozbor dějepisectví pozdního 17. a 18. století nutně předcházet seznámení se s dílem Descartsovým, Leibnizovým, Humovým či Lockovým, o francouzských osvícencích nemluvě. V základu proměn ve výkladu dějin totiž stojí proměna pohledu na člověka a jeho místo v dějinách, jež je jednou z příčin procesu sekularizace myšlení a společnosti.

Mnohé myšlenky přicházejícího osvícenství byly anticipovány v díle neapolského učenice Giambattisty Vica (1668-1744) *Nová věda (Cinque libri dei principi di una scienza nuova, 1730)*, které v sobě mísí starší přístupy s novými nápady. Vico patřil k pečlivým čtenářům Descartových spisů, jejichž myšlenky kriticky promýšlel, jeho metodu vyvozovanou z geometrické analýzy však nepřijal. *Nová věda* představuje pokus o komplexní uchopení světa včetně jeho dějin, jež Vico tradičně dělil na tři období, velmi netradiční naopak byla jeho snaha formulovat v těchto obdobích (tj. božském, hérojském a lidském) obecné zákonitosti, které provázejí vývoj každého národa. Vicovy myšlenky ve své době velkou odezvu nenalezly, hledání obecných principů a zákonitostí v dějinách však patřilo k hlavním rysům dějepisných prací přicházejícího osvícenství. Bez ohledu na souhlas s Descartovými myšlenkami, či jejich odmítání, pohled na svět jako výtvar božského mechanika, představy o jeho říditelnosti prostřednictvím správného seřízení komplikovaného mechanismu, začínaly v dobovém intelektuálním milieu převládat.

Význam francouzského osvícenství pro dějepisectví lze možná relativizovat, ne však zcela zpochybnit. Poslední desetiletí starého režimu ve Francii se, jak ukázal už Alexis de Tocque-

ville, nesla ve znamení protichůdných tendencí, jež sice brzdily racionalizaci společnosti, vytvářely však příhodné intelektuální klima, ze kterého se šířily podněty dál do Evropy. Podobně jako intelektuální spor jsou živnou půdou každé inovace myšlenkové výměny, které se nyní široce rozvíjely a byly podpořeny během napoleonských válek, zvláště tam, kde byly do francouzských vojsk vkládány naděje na zisk národní samostatnosti. Stejně jako v období humanismu i nyní vznikaly učené společnosti, někdy oficiálně, někdy jen nakrátko, nezřídka v poloutajení. I když následná restaurace obnovila hranice, zůstávají tyto společnosti intelektuálními centry, jejich členové se navzájem podporují a při neexistenci odborných časopisů si poskytují první kritické publikum pro zveřejňované nebo jen zamýšlené práce. Přes všechny esprit a duchaplnost osvícenských kritik jsou nyní rozvíjeny hlavně kriticko-erudovaný a politicko-filosofický model dějepisectví, literární začíná být pomalu opouštěn, což ale v žádném případě neznamená, že by osvícenci psali nudně.

Politicko-filosofický model našel velkého autora v nobilitovaném vzdělanci. Právník a aktivní politik Charles Louis de Secondat, baron de La Brède a de Montesquieu (1689–1755), otevřel svým pojednáním *Duch zákonů* nové pole bádání. Umění politiky přestává být chápáno jako umění velkého jedince vládnout podle předpokládaných obecných zákonitostí, nýbrž je zde pokládána otázka stanovování norem a jejich vyrůstání z charakteru národů, jenž se zdá být determinantem dějin. Montesquieu jako jeden z prvních přestával vidět otázku zločinu a trestu jako ontologickou záležitost, což stálo u zrodu velké debaty o povaze zákonů a formulaci nových trestních ustanovení na sklonku 18. a v 19. století. Jeho dílo v konečném výsledku směřuje ke snaze o racionalizaci vlády a víře, že v takovém případě se přítomnost a její dějiny změní k lepšímu. Opačný příklad ukázal v druhé velké práci o příčinách velikosti a úpadku antického Říma.

Také další významní osvícenští autoři nepatřili k „čistým“ historikům. Přední místo mezi nimi má François Arouet, tedy Voltaire (1694–1778). Základním žánrem, v němž obohatil dějepisné výklady, byl životopis, a to velkých panovníků. Proti švédskému králi Karlu XII. a postavil Petra Velikého, po *Století Ludvíka XIV.* následovalo *Století Ludvíka XV.* Jejich souborné vydání opatřil předmluvou *Pojednání o mravech a duchu národů*, kde se pokusil nastínit rámeček obecných dějin od Karla Velikého do Ludvíka XIII. a vytvořit universální dějinné schéma, v němž ústřední roli hraje lidský rozum a jeho úspěšný postup dějinami, přičemž jedním z nejdůležitějších hodnotících kritérií je kulturní vyspělost společnosti. Voltaire nebyl erudovaný kritik, odmítal faktografickou pedanterii a v souladu se svým postulátem rozumu se postavil do pozice historika-filosofa. V tomto směru se jej snažil následovat jeho životopisec a skvělý matematik markýz de Condorcet s *Pokusem o historický obraz pokroku lidského ducha* (1795), pokoušející se též o co možná exaktní stanovení kulturní „stupnice“ národů.

Osvícenství nepatří jen k Francii, ostatní země možná zůstávaly v espritu, nikoli v kvalitě vznikajících historických prací. Pozornost si zaslouží historické úvahy Johanna Wolfganga von Goethe či Friedricha Schillera, alespoň jménem by měli být zmíněni Edward Gibbon či William Robertson v Anglii a ve Skotsku, v Itálii žijící Němec Hans Joachim Winckelmann, Vasilij Nikitič Tatiščev v Rusku nebo Gelasius Dobner a Josef Dobrovský u nás, ale stejně tak i řada dalších autorů. Počínaje osvícenstvím jsme svědky velkého rozmachu dějepisné produkce, jak kritické-pramenovědné, tak syntetické-filosofující. Na jedné straně precizování metod kritiky pramenů, na straně druhé smělé konstrukce vývoje lidstva a hledání obecných zákonitostí v tomto vývoji, mechanismů, jež do svého stroje vložil nebeský hodinář, který již jen přihlíží pozemským dějům jako „skrytý Bůh“, *Deus absconditus*. Podkladem rozvoje dějepisectví nebyl

pouze další postup a rozšíření vzdělanosti, historici odpovídali také na očekávání svých společností, jež se postupně přetvářely v moderní národy. Začínala doba „odkouzlení světa“ a modernity.

K dalšímu čtení:

Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách. Eds. M. Svatoš – Z. Pokorná. Praha 1992.

Cerman, Ivo: *Šlechtická kultura v 18. století. Filozofové, mystici, politici.* Praha 2011.

Kovré, Alexandre: *Od uzavřeného světa k nekonečnému vesmíru.* Praha 2004.

Kroupa, Jiří: *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770–1810.* Brno 2006.

Rőd, Wolfgang: *Novověká filosofie. I–II.* Praha 2001–2004.

Slavík, Bedřich: *Od Dobnera k Dobrovskému.* Praha 1975.

Tinková, Daniela: *Jakobíni v sutaně. Neklidní kněží, strach z revoluce a konec osvícenství na Moravě.* Praha 2011.

Devatenácté století: ve jménu vědy a pokroku

Na prahu 19. století byl historik stále ještě součástí obecnějšího komplexu vědění, polyhistori pohybuující se suverénně na poli několika vědních oborů nepředstavovali výjimku. Proces specializace a oborového uzavírání však již byl v pohybu. Důležitou roli v něm sehrály reformy školního vzdělávání a universit během druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století, které v případě universit můžeme jednoduše shrnout jako sekularizaci a etatizaci universitního vzdělání. Jejich brány měli opouštět vzdělání a ke svému státu loyální odborníci. Pro výuku dějepisu na nižších stupních škol bylo třeba učitelů, kteří by si osvojili obraz dějin „správný“ netoliko po odborné stránce, ale též z hlediska zájmů státu. Ten si skrze obsazování universitních stolic udržoval vliv na výklad a pojetí minulosti. Historie se tak stávala samostatným oborem a již před polovinou 19. století začala pronikat specializace i do ní, zpočátku ve formě samostatných stolic pro středověké dějiny, k nimž se záhy přidávaly další. Upřednostňování výkladu národních (státních) dějin bylo samozřejmostí. Teleologické pojetí dějin přetrvávalo, na místo spásy jako konečného cíle ale nyní vstupoval (národní) stát. Filosofický základ položil etatistickým konceptům dějin Georg Wilhelm Friedrich Hegel ve svých pracích o filosofii dějin a v triádě, kterou se naplňuje světový duch v pohybu od subjektivního přes objektivní až k absolutnímu. Nacionální motivy stojí mj. u zrodu četných spolků, jež vznikají doslova geometrickou řadou a nahrazují *societas eruditorum* předchozích období. Jakkoli bývalo těžiště jejich činnosti rozličné, historie stála většinou v popředí a některé z nich se v budoucnu staly významnými centry historické práce, jako např. *Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, již založil v roce 1819 svobodný pán Karl von Stein a z níž se po

nástupu Geoga Heinricha Pertze v roce 1823 stala *Monumenta Germaniae Historica* s promyšleným systémem ediční práce.

Romantická reakce na osvícenství obrátila pozornost k dávným dějinám a zdánlivě čistým ideálům, jež se v hluboké minulosti měly skrývat; stejně tak se prošlá staletí a jejich pozůstatky v podobě hradních zřícenin zdály skrývat tajemství, pro něž v racionalizovaném světě nebylo místo. Máchovská putování či anglický gotický román jsou tak jednou z forem návratu do minulosti, pro nás jsou zde důležitější romantické syntézy národních dějin, ač i ony spadají do obecnějšího procesu vytváření (staro)nového fenoménu – *historismu*. V minulosti jsou hledány příčiny a vysvětlení přítomnosti, což v období romantismu vede k návratům do středověku. Ten je brán jako vlastní počátek národních dějin, zde se pátrá po kořenech národního společenství a státu. Ochotné naplňování potřeb moderních národů, jež se v této době utvářejí, vedlo k upřednostňování příběhu národa, jehož koncepce byla silně ovlivněna soudobými filosofickými teoriemi (např. J. G. von Herdera, B. Bolzana ad.), před kritikou pramenů.

Tyto hranice nepřekročil ve svých *Dějínách národu českého v Čechách a na Moravě* ani otec českého dějepisectví František Palacký (1798–1876), snad i neochvějně důvěřující falzům rukopisů Královédvorského a Zelenohorského, jež tak pěkně potvrzovaly jeho přesvědčení o demokratickém charakteru dávných slovanských společností oproti výbojným a hierarchicky uspořádaným germánským. Výklad českých dějin jako „stýkání a potýkání“ dvou kulturních okruhů, jejichž kultura ale byla definována jazykově a nacionálně, zakotvil ve zjednodušené podobě na dlouhou dobu v českém historickém myšlení a zastínil neméně podstatné stránky Palackého olbřímího dějepisného díla. Palacký byl nemálo inspirován francouzskými liberálními historiky, mezi nimiž stojí na předním místě jeho současník Jules Michelet (1798–1874), autor několika desítek historických

děl včetně rozsáhlých *Dějiny Francie* a *Dějiny francouzské revoluce*, který má díky literárním kvalitám svého psaní pevné místo i na Parnasu francouzských spisovatelů. Micheletův vypravěčský talent je nesporný, jeho způsob podání minulých dob, plný strhujících a obratně gradovaných epizod, rétorických figur a přímých promluv aktérů, ale nepředstavoval v romantickém historiografickém diskursu nic výjimečného. Podobně si počínali též další historici této doby, ať se jednalo o Thomase Carlyla či Thomase B. Macaulaye v Anglii nebo Nikolaje M. Karamzina v Rusku. Jistou výjimku zde představují brilantní analytický duch a autor *Starého režimu a revoluce* a *Demokracie v Americe* Alexis de Tocqueville (1805–1859) a Leopold von Ranke (1795–1886), z jehož prací je třeba uvést *Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514* s důležitým exkursem ke kritice pramenů, vedle nich ale měly velkou působnost také knihy, které luterán Ranke věnoval dějinám papežství a období reformace. Pokud Palacký, Michelet a jiní romantičtí historici položili svým dílem působivý základ budoucím výkladům národních dějin, Ranke položil základy přímo historické školy, která hrála významnou roli v německém dějepisectví druhé poloviny 19. století a zosobňovala hodnoty přicházejícího pozitivismu.

Pro romantické historiky bylo zcela samozřejmé, že své vědecké dílo stavěli do služeb národa a vycházeli vstříc přítomným potřebám. Ideál vědy se ale v druhé polovině 19. století měnil. Formalizace a systemizace vědeckých metod vedla k přesvědčení o jejich objektivitě, specializace vědy vedla k uzavírání oborů do vlastních hranic a opomíjení souvislostí s příbuznými vědami. Cílem vědy mělo být zjištění objektivních faktů, historiografický pozitivismus ale měl s dílem Augusta Comta pramálo společného, v rámci stejnojmenného filosofického směru odpovídaly postoje a přístupy historiků spíše názorům Johna Stuarta Milla. Pozitivistický historik měl ideálně shromáždit veškeré dostupné prameny k řešení problému, dále na základě vnitřní

a vnější, tj. formální a obsahové, kritiky dokumentů rozlišoval prameny pravé a falešné, prvé pak sestavoval do genetické řady podle vzájemných závislostí a výpovědní hodnoty ve vztahu ke zkoumané události. Metoda spočívající v pramenné kritice přímo předurčovala zaměření dějepisectví na politické, událostní dějiny; požadavek na úplnou heuristiku spolu s přetrvávajícím hledáním počátků moderních národů a států ve středověku zase upřednostňoval dějiny starověké a středověké. Poznání postupovalo kumulativně, přiřazováním dalších zjištěných faktů k souboru již existujících. Podle slavného citátu Ernsta Renana z roku 1890 „*za sto let budeme vědět o minulosti všechno*“. Sto let dávno uplynulo a my víme, že poznání minulosti nelze oddělit od přítomnosti a že je nekonečně proměnlivé. Pozitivistické přesvědčení o jedinečnosti a neopakovatelnosti historických událostí nadto znamenalo rezignaci na možnost deduktivní rekonstrukce těch dějinných fenoménů, k nimž se nedochovaly žádné prameny. Induktivní postupy byly přijímány taktéž opatrně, jakékoliv obecné závěry mohly být formulovány teprve po poznání rozsáhlého souboru jednotlivin – ovšem za každou poznanou vystupovaly další, a formulace shrnujících soudů se tak stále odkládala.

Budování pozitivistické historie našlo svůj výraz ve zrodu institucí, jež se stávaly nositeli tohoto pojetí vědy. Ve Francii tak byla roku 1846 zreformována *École nationale des chartes*, která vychovávala archivní odborníky, o necelé desetiletí později byl při vídeňské universitě založen podle pařížského vzoru a se stejnými cíli *Institut für Österreichische Geschichtsforschung*. Znakem systematizace vědy je rovněž vznik kompendií, která podávají souhrnně základy příslušného vědeckého oboru, jeho zdroje, témata a metody (podobně jako tato kniha). Pro historiky druhé poloviny 19. století plnily tuto úlohu kupříkladu přednášky Johanna Gustava Droysena (1808–1884), shrnuté v knihách *Historik* a *Grundriss der Historik* a velmi přesně a náročně podávající

cí ústřední pojmy oboru, o něco přístupnější a rozšířenější byla *Lehrbuch der historischen Methode* Ernsta Bernheima, v románském prostředí pak příručka Charlese Seignobose a Charlese Victora Langloise *Introduction aux études historiques*. Jistou paralelu k těmto knihám představuje hutná studie J. Golla *Dějiny a dějepis*, reagující na spory v českém intelektuálním prostředí konce 19. století.

Jaroslav Goll (1846–1929) patří, i přes opakované pokusy o snižování jeho významu, k zakladatelským osobnostem českého dějepisectví a zmíněná studie jej spolu s dalšími pracemi rovnocenně vřazuje do dějepisectví evropského. Mistr krátkých forem nepřispěl do knihovních regálů objemnými syntézami, jeho síla byla v minuciózní kritice doprovázené rozsáhlým intelektuálním zázemím a schopností vnímat komplikovanost minulosti. Ani on se však nevymanil z genetického pojetí dějin, sestávajícího z kontinuální řady příčin a následků. O Gollově škole v českém dějepisectví hovoříme zejména díky jeho učitelskému působení a vedení historického semináře, který se v poslední třetině 19. století stal nástrojem úspěšného tažení pozitivistické historiografie Evropou. Nejde pochopitelně jen o seminář na pražské Karlo-Ferdinandově universitě, který vedl již K. Höffler a Goll jej zreformoval podle göttingenského vzoru G. Waitze, semináře se stávaly nedílnou součástí výuky historie na většině universit. Semináře produkovaly velké množství kvalitních odborníků, pro které se sice leckdy obtížně nacházela odborná místa, mnozí z nich ale pokračovali v historických výzkumech i při středoškolských profesurách nebo při archivní službě, a dějiny dějepisectví se tak v této době začínají rychle „zalistňovat“. Každý specialista snadno vyjmenuje desítky odborníků z konce 19. století, jejichž práce považuje za nezbytné, historikovi dějepisectví se zdá složité odbýt Georga von Bellow, Hippolyta Taina, Johna Actona či Theodora Mommsena, o početné řadě dalších nemluvě, jen zmínkou o jejich jménech. Vedle politických dějin

zažívaly rozmach ještě dějiny správní a právní, rozvíjené bratry Jakobem a Wilhelmem Grimmem, Georgem Waitzem a dalšími historiky.

Výše popsaná podoba pozitivismu převládla ve Francii, Německu, rakousko-uherské střední Evropě, do jisté míry v Itálii a poté v zemích, které byly vystaveny jejich myšlenkovým vlivům, např. Finsku či Japonsku, částečně v Rusku. Nebyla však jedinou závaznou formou historické práce. Země bez starověkých a středověkých pramenů, bez středověké minulosti, v níž by bylo možné hledat kořeny moderního státu, se logicky zaměřila na minulost relativně mladou a její problémy. Severoamerické dějepisceví, přes dočasnou dominanci pozitivismu rankovského ražení, během níž vyšly velké syntézy dějin mladého národa (např. od G. Bancrofta), obrátilo na sklonku 19. století pozornost na hospodářské problémy a pokoušelo se v opozici proti individualistickému dějepisceví formulovat obecné zákonitosti společenského a hospodářského vývoje. *The New History* nazval v roce 1912 svou knihu James H. Robinson a stejné pojmenování převzal celý směr. Hospodářské dějiny nabídly badatelskou cestu historikům v Rusku, kteří kvůli problémům s carskou cenzurou neměli zcela svobodný prostor k výzkumu politických dějin země; vlivem národohospodářů získávaly své stoupence v Německu stejně jako v Anglii. To vše vytvářelo vhodné podmínky pro další proměny oboru ve 20. století.

K dalšímu čtení:

- Činátl, Kamil: *Dějiny a vyprávění. Palackého Dějiny jako zdroj historické obraznosti národa*. Praha 2011.
- Charle, Christoph: *Intelektuálové v Evropě 19. století*. Brno 2004.
- Kazbunda, Karel: *Stolice dějin na pražské universitě. I–III*. Praha 1964–1968.
- Loewenstein, Bedřich: *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje*. Praha 2009.
- Major, Ladislav – Sobotka, Milan: *G. W. F. Hegel. Život a dílo*. Praha 1979.
- Marek, Jaroslav: *Jaroslav Goll*. Praha 1991.
- Štaif, Jiří: *František Palacký. Život, dílo, mýtus*. Praha 2009.

Poločas změny

Zdánlivě idylické doby fin de siècle se rychle proměnily v ničivé válečné kataklyzma, zdánlivě neotřesitelný postup pozitivní vědy se v téže době otřásl v základech. Představa historika jako nezúčastněného vědce, který objektivně popisuje zkoumané problémy, vzala za své se zrodem moderního intelektuála na konci 19. století. Byla to nejen Dreyfusova aféra, byť ta asi nejvýrazněji, co zrození intelektuála uspíšilo. Na místo učence bádajícího ve slonovinové věži, jehož nejčastější příčinou smrti je dle ironické poznámky soudobého spisovatele pád z knihovnických schůdků, nastupuje angažovaný intelektuál, vstupující do veřejných sporů a politiky. Bortily se též představy o objektivitě a nezúčastněnosti vědy, individualistické dějepisectví bylo cílem kritiky spisovatelů (např. L. N. Tolstého ve *Vojně a míru*), filosofů (F. Nietzsche v úvaze *O užitku a škodlivosti historie pro život*), sociologů a nakonec i samotných historiků. Novokantovci bádanské a marburské školy přehodnocovali vztahy přírodních a humanitních věd, úvahy sociologa Maxe Webera o formulacích předmětu bádání ve vztahu k přítomnosti, ideálních typech či hodnotové neutralitě vědy jsou dodnes inspirativní, v prvních desetiletích 20. století se s nimi historici ovšem jen obtížně vyrovnávali.

V dějepisectví proběhly důležité spory o předmět a metodu bádání právě v těch zemích, kde pozitivismus založil své panství nejpevněji – Francii a Německu. Karl Lamprecht (1856–1915) se snažil stanovit v mnohadílných *Deutsche Geschichte* hlavní typy jednotlivých dějinných epoch, pokoušeje se místo pohledu na dějiny jako sled jedinečných událostí nalézat obecně platné zákonitosti, při jejichž formulaci se inspiroval spekulativní psychologií W. Wundta. Na jeho knihu se snesla rozsáhlá (a v mnohém oprávněná) kritika a Lamprechtovo působení zůstalo v Německu omezeno na seminář lipské university, za hranicemi

však „spor o Lamprechta“ či o „individualismus a kolektivismus v dějepisectví“ nalézal pozorné čtenáře. Lamprecht sám svou metodu označoval jako kulturně historickou, větší význam nicméně měly jeho studie k hospodářským dějinám, na které navazovali jeho nástupci v lipském semináři. Samy kulturní dějiny, ač měly již od sklonku 19. století své specializované časopisy, byly spíše „kompilativním“ směrem bez propracované metody, přebírajícím tu postupy a poznatky národopisu, tu dějin umění, tu zase dějin literárních. Geniální dílo Jacoba Burckhardta nenalézalo pokračovatele. Padla-li ovšem zmínka o časopisech, nelze přejít mlčením vznik *Revue de synthèse historique*, založené roku 1900 Henri Berrem a pod mírně pozměněným názvem vycházející dodnes, která dávala prostor studiím zabývajícím se problémy historického poznání a spojujícím historii s příbuznými vědními obory (jen mimochodem: hned prvé číslo přineslo Lamprechtovu studii o historické metodě v Německu). Berrova *Revue* nás uvedla do francouzského prostředí, kde se spory o metodu v historii odbývaly na půdorysu vymezení vztahu mezi historií a sociologií, již reprezentoval Émile Durkheim. Vzhledem k historizujícímu zaměření sociologie není divu, že se kolem charismatického Durkheima brzy vytvořila skupina žáků z řady humanitních oborů, které fascinovaly jeho myšlenky o kolektivních reprezentacích, dělbě práce a jejím vztahu k společenskému uspořádání či náboženství. Asi nejsoustavněji se pokoušel nalézt uplatnění pro sociologické podněty v dějepisectví François Simiand, který ve studii *Historická metoda a společenské vědy* v leccm předběhl dobu. Alespoň na okraj zde zmiňme, že sociologické přístupy se pokoušel naordinovat české historiografii v posledních desetiletích 19. století T. G. Masaryk, výrazně inspirován myšlenkami Thomase Bucklea, ovšem neúspěšně.

Vznik historiografických škol leckdy podnítl šťastná náhoda. Když bylo po první světové válce znovu připojeno k Fran-

cii Alsasko a Štrasburk, bylo třeba obsadit místa na štrasburské universitě francouzskými odborníky. Humanitní vědci mladé a střední generace, kteří by jinak čekali dlouhé roky na uvolnění místa na některé z pařížských universit, se sešli na štrasburských chodbách v neobyčejně příhodném složení. Mnozí z nich byli Durkheimovými žáky, na prvním místě Marc Bloch (1886–1944), který se vracel z válečného bojiště ověnčen vyznamenáními a obohacen o zkušenosti, jež dokázal zužitkovat ve své odborné práci, najmě v knize o *Králich divotvůrcích*. Ve Štrasburku se Bloch seznámil s Lucienem Febvrem (1878–1956) a záhy se ukázalo, že je spojuje více než jen nespokojenost se soudobým faktografickým dějepisectvím. V diskusích mezi sebou a s dalšími štrasburskými kolegy si ujasňovali, že historie nemůže zůstat uzavřena do samoučelného bádání nad událostními dějinami a že chce-li dospět k novým poznatkům a postoupit pod povrch dějů k trvalejším souřadnicím lidské existence, musí si klást jiné otázky a využít postupů sousedních vědních oborů. S tímto přesvědčením zakládají časopis *Annales d'histoire économique et sociale*, koncipovaný podle německého vzoru (*Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*), leč výrazně odlišný obsahem již v prvých ročnících. „*Annales nejsou protestem proti oprávněné specializaci, nýbrž proti svévolnému rozdrobování dějin*“, říkájí v úvodu k prvnímu číslu časopisu v lednu 1929. Tématy jejich výzkumu byly jak problémy hospodářské, tak i pod vlivem Durkheimovým otázky *mentalit*, dobových forem vnímání, byť badatelské výsledky nebyly vždy nesporné (míněna zejména Febvrova kniha o problému bezvěrectví v 16. století). Přechod Febvra a Blocha z protežovaného, ale přece jen provinčního Štrasburku na řádná profesorská místa do Paříže v druhé půli 30. let znamenal uznání jejich pojetí historie, stíny se však již začínaly dloužit. Roztržka o vydávání časopisu za německé okupace oba přátele rozdělila jen nakrátko, Blochova aktivní účast v odboji na francouzském jihu ale stála talentovaného a inspirativního

vědce život. Jeho poslední kniha, *Obrana historie*, je věnována právě Febvrovi... Dědictví zakladatelů *Annales* můžeme snadno shrnout do tří základních bodů: za prvé na místo historie událostní nastupuje historie problémová; za druhé má historik zasadit zkoumaný problém do co nejhustší sítě vztahů a souvislostí (to je Febvrova *histoire totale*, nezbytně vyžadující meziborovou spolupráci); za třetí je třeba zkoumat zvolené problémy v dlouhém časovém úseku.

Bylo by ovšem chybné vidět v historících kolem *Annales* jediné nositele inovací v dějepisectví prvé poloviny 20. století. Historik dějepisectví by rád spoutal vývoj oboru do přehledných směrů a škol, těžko však do připravených škatulek vtěsnat osobnosti, které nebyly součástí žádného uceleného směru a povaha jejich jedinečného díla vylučovala následování v podobě úžeji vymezené historiografické školy. Můžeme tak zmínit Johana Huizingu, tvůrce *Podzimu středověku* a četných inspiračních prací o kultuře, jehož dílo připomíná malířská plátna holandských mistrů; Oswalda Spenglera s jeho srovnáváním civilizací a konceptem jejich cyklického vývoje či Spenglerem inspirovaného Arnolda J. Toynbeeho, tvůrce mohutného díla o civilizacích a jedné z vlivných filosofii dějin. Výzkum hospodářských a společenských fenoménů přítomnosti přesvědčoval i nejzarytější stoupence individualistického dějepisectví, že život společnosti utvářejí netoliko činy velkých jedinců, ale též zákonitosti skryté pod měnlivým povrchem dějů. Hospodářské a sociální dějiny vyrůstaly ze základu pokládaného osobnostmi, jako byli již jmenovaní sociologové nebo národohospodáři a filosofové jako Georg Simmel či Gustav Schmoller, nelze opomenout ani inspirace přicházející z dalších společenských věd (díla M. Mause, M. Halbwachse atd.).

Hospodářské a sociální dějiny nabízely široké pole také historikům, kteří stáli na politickém spektru výrazně nalevo a hlásili se k myšlenkám K. Marxe. Marxismus nesporně obo-

hatil dějepisectví v mnoha ohledech, jen je třeba pečlivě odlišovat myšlenkové inspirace a politickou praxi, jíž se nevyhnuli mnozí z historiků. Marxistické dějepisectví uvedlo do dějin do té doby opomíjené společenské skupiny, chudinu a dělnictvo, které měly podle apriorních předpokladů být nositeli budoucích revolucí k lepšímu světu. Předpoklady se nenaplnily, historické práce ovšem přinesly mnoho nového, neboť zkoumaly životní podmínky těchto skupin, vytěžovaly sériové prameny (mzdy, ceny životních potřeb atd.) a víra ve změnu dějinných epoch prostřednictvím revolucí přispěla k propracování teorie revolucí a jejich srovnávacímu studiu. Byť přihlášení se k marxistickému pohledu na dějiny představovalo i jistou formu politického vyjádření a snah *épater le bourgeois*, nepochybně se marxismus stal v demokratických zemích na velkou část 20. století podstatným inspiračním zdrojem humanitních věd. Ovšem i historici, kteří patřili k předním představitelům marxistického pohledu na dějiny, jako autor objemných a objevných syntéz 19. a 20. století Eric J. Hobsbawm (1917–2012), jeden ze zakladatelů časopisu *Past and Present*, kde probíhaly živé diskuse o metodě a teorii dějepisectví, poměrně rychle překračovali svazující hranice ideologie a vřazovali marxismus do svého metodického instrumentária jako jednu z řady rovnocenných inspirací. Ne všude ale lze vliv marxismu hodnotit takto kladně.

K dalšímu čtení:

Burow, John W.: *Krize rozumu. Evropské myšlení v letech 1848–1914*. Praha 2003.

Burke, Peter: *Francouzská revoluce v dějepisectví*. Praha 2004.

Horský, Jan: *Noetika kulturních věd Maxe Webera a české dějepisectví*. Ústí nad Labem 1994.

Keller, Jan: *Dějiny klasické sociologie*. Praha 2004.

Řezníková, Lenka: *Moderna a historismus. Historické reprezentace v proměnách literatury na přelomu devatenáctého a dvacátého století*. Praha 2004.

Meze ideologií a totalitní dějepisectví

Dějepisectví je neustále vystaveno společenským vlivům, a to i v těch nejsvobodnějších společenstvích. Historik se vždy nějakým způsobem vyrovnává s otázkami, jež si klade jeho společnost v přítomnosti, vždy přítomným potřebám více či méně přizpůsobuje témata, jež zpracovává, a formy interpretace; v 19. století nelze zcela opomenout ani problém cenzury, byť ryze odborných prací o minulosti se cenzurní praktiky vesměs nedotýkaly. Ve 20. století však dějepisectví prošlo zcela novou zkušeností s přímými zásahy státní moci do práce historiků a v řadě zemí je zažívá dodnes. Formy ovlivňování historického výzkumu byly různé, od manipulativních praktik přes striktní určování témat výzkumů, výkladu minulých dějů a jejich hodnotového zařazení až po zatýkání historiků a rozsudky věznění nebo dokonce smrti.

Můžeme zde plynule navázat na pasáž o marxismu z konce předešlé části. Revoluce a nastolení bolševické diktatury v Rusku po roce 1917 otevřelo prostor pro experiment společenský i vědecký. Jejich osudy jsou si podobné. Organizace historiografie se v prvních letech odbyvala pod vlivem Michaila N. Pokrovského, držitele stranické legitimace s velmi nízkým číslem a propagátora mezinárodně zaměřených srovnávacích dějin. Dříve než se mu jeho „škodlivý sociologismus“ a role při formování komunistické strany mohly stát za stalinských čistek osudnými, Pokrovskij zemřel. Stalinské dějepisectví pak ve 30. letech odvrhlo zbytečné teoretizování, vždyť po historících se chtělo jen tolik, aby vybadaným materiálem podpořili předepsaný obraz pohybu dějin, neúhybně směřujících ke komunistické beztrždní budoucnosti, dějin, které byly bez ohledu na proklamovanou internacionalitu komunismu chápány jako dějiny národní. Nevyhnutelným důsledkem této kombinace bylo imperiální zobrazení minulosti, jak v rovině ideologické (rozšiřující se spi-

rála vítězného postupu socialismu), tak národní (spirála začleňování dalších zemí do Sovětského Svazu či jejich připojování ke komunistickému bloku). Institucionálně měla věda fungovat přísně plánovitě a centralisticky, v triádě akademie (výzkum) – vysoké školy (kvalifikované předávání poznatků vybádaných v akademii) – muzea, archivy atd. (aplikace pro širší veřejnost). Je vcelku samozřejmé, že odborná místa byla vyhrazena dostatečně stranicky prověřeným a spolehlivým „odborníkům“.

Další země východního bloku přebíraly sovětský model vědy s důsledností větší (jako Albánie či Československo) či menší (jako Polsko či Maďarsko). Marxistické základy se však postupem doby stávaly jen povrchovou frazeologickou zástěrkou, pod níž přežívaly relikty pozitivistického přesvědčení o objektivitě vědy a nutnosti konstatovat pouze nesporná fakta. V generacích historiků, které vyrůstaly v dějepisectvích východního bloku, též zakořenila nedůvěra k teoriím, jež bránila v přejímání dalších myšlenkových podnětů. Tam, kde byly poměry volnější, ale působili badatelé, kteří díky možnosti kontaktů se Západem vytvářeli díla reagující na soudobé intelektuální inspirace, nebo historici, kteří invenčně rozvíjeli marxistický základ v dialogu s nemarxistickým myšlením (např. v Polsku Witold Kula či Jerzy Topolski). Nakonec i v Sovětském Svazu vyrůstaly na okraji oficiální vědy významné osobnosti světového dějepisectví (jako Michail M. Bachtin nebo Aron J. Gurevič) či celé školy (jako sémiotická škola v estonském Tartu, reprezentovaná zejména Jurijem Lotmanem a Borisem Uspenským). Na druhou stranu je třeba zmínit, že boje studené války probíhaly také na frontě dějepisectví, zvláště v dekolonizovaných zemích tzv. třetího světa. Nemusely se ani ocitnout v sovětské sféře vlivu jako některé africké země, nová vlna marxismu v 60. letech 20. století velmi silně zasáhla např. Indii a její university.

Srovnávání hrůz komunismu a nacismu (či šířeji fašismu) a určování, který režim byl horší, patří k oblíbené disciplíně po-

sledních let, zde se omezíme na konstatování, že přes nepoměrně kratší dobu trvání zasáhl nacistický režim do vývoje německého dějepisectví stejně fatálně jako komunistický do ruského. Po roce 1933 se do emigrace uchýlily desítky předních německých historiků a řada z nich, jako např. Ernst H. Kantorowicz nebo historik umění Erwin Panofsky (a celý institut A. Warburga), se do Německa již nevrátila. Smutnou skutečnost představuje ochota, se kterou mnozí přední němečtí historici zaujali místa svých kolegů, kteří byli režimem postiženi, vstupovali do NSDAP a stali se čelnými představiteli nacionálně-socialistické vědy. Ideologie nadřazenosti árijské rasy, „půdy a krve“, jež spolu s přetrvávajícím pocitem křivdy z územního uspořádání po první světové válce zdůvodňovala *Drang nach Osten*, diktovala omezující hranice jakémukoliv širěji zaměřenému historickému výzkumu.

Denacifikace po roce 1945 probíhala v Německu na všech úrovních poměrně mírnou formou a jen ti nejzprofanovanější historici museli opustit universitní katedry, nikoli však zanechat odborné práce. Theodor Mayer, jedna z významných postav nacistické historiografie, se tak postavil nedlouho po opuštění zajateckého tábora znovu na čelné místo německého dějepisectví, a to díky založení městského institutu pro zemské dějiny v Kostnici, z něhož se po pár letech stal *Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte*, prestižní fórum historiků středověku. Adenauerovské i na druhé straně komunistické Německo přivíraly nad minulostí (nejen) historiků oči. Po druhé světové válce sice proběhla v západoněmeckém dějepisectví debata o tzv. zvláštní cestě (*Sonderweg*) Německa v moderní době, již vyprovokovala kniha Fritze Fischera *Griff nach Weltmacht* (1964), skončila však v rovině obecných úvah o válečné zodpovědnosti, na úlohu historiků ještě nedošlo. Teprve *Historikerstreit* v druhé polovině 80. let rozvířil diskusi o odpovědnosti historiků, zprvu ve vztahu k formulaci výzkumných témat (konkrétně holo-

kaustu), později došlo na osobní podíl vědců a jejich působení za nacistického režimu. V tom se situace nijak neliší od postkomunistických zemí, v nichž se na hlubší reflexi minulosti oboru před rokem 1989 také dosud čeká a dosavadní debaty se odbývaly vesměs poukazováním na to, který historik se objevuje ve kterých seznamech.

Svou daň v dějepisectví si vybraly rovněž diktátorské režimy ve Španělsku, kde se teprve po pádu frankistického režimu otevřely hranice k neomezenému recipování podnětů evropského a amerického dějepisectví, či mussoliniovské Itálii, jejíž věznicе ukrátily život jednomu z talentovaných a inspirativních marxistických historiků Antonio Gramscimu. A stejně tak se i v těchto zemích setkáme s historiky, kteří likvidaci svých kolegů mlčky přihlíželi nebo jí dokonce napomáhali a využívali výhod poskytovaných režimem. Odborné a veřejné působení vědců, kteří se zapletli s totalitními režimy a svou činností aktivně napomáhali k jejich upevnění, by ovšem nemělo být předmětem černobílých odsudků, nýbrž mělo by vést dnešní historiky k otázkám po vlastní zodpovědnosti, schopnosti odolávat společenským tlakům (ale i lákavým nabídkám), vůli zjišťovat a nezávisle na přítomných očekáváním formulovat vědecky podložené soudy o minulosti.

K dalšímu čtení:

Jiroušek, Bohumil: *Josef Macek. Mezi historií a politikou*. Praha 2004.

Popper, Karl Raimund: *Bída historicismu*. Praha 1994.

Sommer, Vítězslav: *Angažované dějepisectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha 2012.

Tomeš, Josef: *Historie v čase zkoušky*. Praha 1992.

Ve víru inovací

V roce 1949 vyšla ve Francii objemná kniha *Středomoří a středomořský svět v epoše Filipa II.* Jejím autorem byl Fernand Braudel (1902–1985), historik, který si před nástupem po bok L. Febvra v čele 6. sekce EPHE prošel středoškolskou profesurou v Alžíru, působením na universitě v brazilském São Paulu a zajateckým táborem pro důstojníky v letech druhé světové války. Všechny získané zkušenosti dokázal využít ve svém odborném díle. Zmíněné *Středomoří* sice zaznamenalo rozsáhlé ohlasy ve světě až o necelá dvě desetiletí později, ve Francii se po jeho vydání – a v neposlední řadě díky osobnímu charismatu – stal Braudel „knížetem historiků“. *Středomoří* totiž ukazovalo, jak lze na velké časové a prostorové ploše naplnit postuláty, jež na historii kladli otcové *Annales*, a místo politických dějin posunout do popředí fenomény trvalejší. Podobný cíl měla též další Braudelova díla, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme* a syntéza dějin Francie, již rozpracoval ke konci života. Braudel dokázal dát starším konceptům přitažlivé nálepky a postavit je do centra pozornosti historické obce, ať již šlo o „dlouhé trvání“, jež nalezneme u Durkheima či Simianda, nebo *histoire globale*, navazující na Febvrovy „totální dějiny“. Jeho přínos byl též organizační, neboť své velké hospodářské syntézy nemohl zpracovat vlastními silami, a díky podpoře francouzské vlády tak zapojil do rozsáhlé koncipovaných výzkumů nejen mladé badatele francouzské, ale též z východní Evropy, ponejvíce polské. Jen kýžené „vlastní“ vysoké školy se Braudel nedočkal, EHESS byla založena až v roce jeho odchodu do penze (1972) a stala se poté základnou „analistického“ směru v dějepisectví.

S druhou generací školy *Annales*, reprezentovanou především F. Braudelem (vedle něj si zaslouží alespoň zmínku R. Mandrou, z dalších spřízněných historiků pak P. Chaunu nebo E. Labrousse), je spjat důležitý inovační směr v poválečném dě-

jepisectví. Směřoval k vytváření velkých vývojových schémat minulosti, především v hospodářské oblasti. Stránky historických publikací se začínaly plnit grafy, tabulkami, hospodářskými cykly a konjunkturami, které se zdály představovat přehledný obraz minulosti a hospodářský vývoj ke komplikované přítomnosti. Kvantitativní dějepisectví, vydatně využívající metod statistické analýzy, nalézalo silnou odezvu i za francouzskými hranicemi, zvláště v Německu. Zde nabízelo historikům, potýkajícím se po letech nacistické ideologie s nedůvěrou k velkým teoriím a oživujícím rankeovský postulát zjišťovat „*wie es eigentlich gewesen ist*“, cestu k „objektivní“ historii a spojilo se s tradicí německých hospodářských dějin. Svazek to byl šťastný, neboť z něj vzešly modernizované sociální dějiny, které od 60. let udávaly tón německému bádání. Bielefeldská škola se snahou o syntetické uchopení společností a jejich procesů představuje rovnocennou a systematictější založenou paralelu k snahám o „totální dějiny“ společnosti historiků Annales, badatelé jako Hans-Ulrich Wehler, Jürgen Kocka, Reinhart Koselleck nebo Thomas Nipperday se zabývali nejen výzkumy 18.–20. století, ale také pojmovým aparátem historiků a z této linie výzkumu vzešlo důležité osmidílné kompendium *Geschichtliche Grundbegriffe* (1972–1997, z jeho autorů třeba zmínit ještě Wenera Conze).

Historik dějepisectví vždy musí vyvažovat přirozené upřednostňování inovačních směrů, metodických sporů a problémových okruhů na straně jedné a obtížně naplnitelnou snahu pohlednout na dějepisectví v dané epoše globálně na straně druhé. Valná většina historiků se v letech po druhé světové válce stále pohybovala v souřadnicích více či méně modifikovaného pozitivismu. Na světovém kongresu historiků v Římě v roce 1955 čelil Braudel ostré kritice své knihy o Středomoří, jedni ji odsuzovali jako knihu bez aktérů (to kvůli částem věnovaným geografickému a hospodářskému utváření Středomoří), druzí jako knihu

věnované „typicky bezdějinným“ etnikům (tj. nomádům apod.). Rozmach hospodářských a sociálních dějin znamenal rozšíření spektra témat a metod, avšak nikoli změnu v teoriích historického poznání a pojetí historie jako vědy. Tyto změny přišly až s šedesátými léty, dramatickými jak ve společnosti, tak ve vědě.

Byť se během studentských bouří v západní Evropě na konci 60. let zdálo, že marxismus zažívá novou etapu rozvoje, šlo o spíše povrchní a krátkodobé oživení, kritické analýzy frankfurtské školy byly původnímu marxismu již hodně vzdáleny. Na dějepisectví měl mnohem větší vliv strukturalismus, který se vydal na úspěšnou cestu humanitními vědami, od lingvistiky přes etnografii a antropologii až k historii, jež do sebe strukturalistické a poststrukturalistické podněty nasála s nečekanou intenzitou. Podobně jako se M. Blochovi a L. Febvrovi rozevřely výzkumné obzory v kontaktech s dalšími vědami, studovali nyní historici pilně knihy a studie antropologů (C. Lévi-Strauss, C. Geertz), sociologů (M. Weber, N. Elias, P. Bourdieu), filosofů (J. Habermas, J. Derrida), lingvistů a literárních teoretiků (R. Barthes), ba i psychoanalytiků (J. Lacan), a objevovali myšlenky uložené v pracích starších autorů (F. Nietzsche ad.). Skutečně zásadním způsobem dějepisectví ovlivnil Michel Foucault, jak díly věnovanými teorii poznání (*Slova a věci* z roku 1966 a o něco pozdější *Archeologie vědění*), tak knihami zabývajícími se procesy marginalizace a společenského vylučování a represivních a kontrolních praktik moderní společnosti (za všechny *Histoire de la folie à l'âge classique* nebo *Dohlížet a trestat*). To všechno vytvářelo vhodné podmínky pro hledání nových badatelských cest.

Označení *mikrohistorie* pro jeden z nejvlivnějších dějepisecských proudů poslední třetiny 20. století sice přišlo z literární hříčky Raymonda Queneaua *Modré květy*, nicméně plně vystihovalo povahu tohoto směru. Místo teleskopu mikroskop, požadovali mikrohistorici, místo globálních pohledů detailní ana-

lýza vybrané komunity v určitém období, jakou provedl např. Emmanuel Le Roy Ladurie s využitím inkvizičních protokolů z výslechů vesničanů pyrenejské vesnice Montaillou (1975), nebo zvoleného problému, v jehož volbě prokázal šťastnou ruku např. Carlo Ginzburg v knize o sečtělém a svérázném mlynáři Menochiovi v knize *Sýr a červi* (1976). Dlouho patřila mikrohistorie pozdnímu středověku a ranému novověku, které nabízely prameny v míře dostatečné, leč ne zahlcující, později se ukázaly možnosti mikrohistorie i na tématech moderních dějin, jak dokládá třeba nápaditá práce Alaina Corbina *Na stopě neznámému* (1998). Jistou paralelu mikrohistorii představují oblíbené dějiny každodennosti, jež se v posledních letech zdají být úrodným polem pro jakýkoliv a jakkoli málo metodicky promyšlený nápad zpracovat dějiny čehokoliv. Historici kolem Annales se po Braudelově kvantitativním období vrátili k myšlenkám zakladatelů a začali se zajímat o fenomény mentalit (Georges Duby), jejichž poměrně vágní koncept byl nahrazen slibnějším výzkumem představ, imaginací (*imaginaire*, Jacques Le Goff, Jean-Claude Schmitt). A také oni se postupem doby posouvali k moderním dějinám (François Furet, Roger Chartier) a pomalu opouštěli odmítavý přístup k událostním dějinám.

Reakce na dějepisectví upřednostňující problémy před narativními freskami na sebe ostatně nedala dlouho čekat. Již v roce 1979 volal Lawrence Stone po návratu vyprávění, podobné postoje zaujímal o něco později Dominick LaCapra. Problémové dějepisectví nepochybně slibovalo nové objevy a korekce velkých vysvětlujících teorií (např. právě braudelovského vysvětlení zrodu kapitalismu), nemohlo však naplnit očekávání, která na historii právem kladli čtenáři již od romantismu – velké narativní syntézy. Nakolik je možné úspěšně skloubit problémový přístup s narativním, ukázala řada prací posledních dvou desetiletí (autorů jako Simon Schama, Eric J. Hobsbawm nebo Niel Ferguson). Narativistická reakce ale měla i druhou tvář. Několik let před

studií L. Stona vydal literární teoretik Hayden White knihu *Meta-historie* (1973), ve které se pokusil dokázat, že výsledný způsob historického podání je determinován výrazovými prostředky, jaké si historik volí. Podle užitých tropů (metafora, metonymie, synekdocha, ironie) se utváří sujet práce (Whiteův termín *plot* se do češtiny překládá obtížně), a historik tak předkládá čtenáři romanci, komedii, satiru či tragédii. White dokládá svou teorii analýzou děl čtyř významných historiků a čtyř filosofů 19. století a krom literární formy díla se zaměřil i na souvislost mezi formou a „teorií pravdy“ a ideovými postoji zkoumaných autorů. Whiteova místa zjednodušující, leč v mnohém nápaditá a podnětná kniha vyvolala o něco později v dějepisectví 80. a 90. let velkou polemiku, pro niž se vžilo označení lingvistický obrat.

Notně k ní přispěl sám White dalšími pracemi, v nichž vyhrotil své původní stanovisko až k neudržitelným tvrzením, že historie ve svých vyprávěních podává ve výběru a kompozici událostí stejně fabulativní obraz jako literární díla. Rozběhla se tak debata, ve které jeden krajní pól představovali stále méně početnější zastánci tradičního objektivistického dějepisectví, druhý relativisté, kteří v návaznosti na koncepty dekonstrukce textu J. Derridy v důsledku zcela popírali poznávací možnosti historie a vydávali ji za pouhý produkt historikovy imaginace. Debata přinesla mnoho vyostřených a stěží doložitelných soudů, obrátila ale také pozornost k důležitému problému historického poznání, jeho zprostředkovatelnosti, vztahu poznávané minulosti a historického textu a v neposlední řadě též k literárním kvalitám historikovy práce. Relativizace historického poznání ovšem vedla až k úvahám o krizi historie (Gérard Noiriel).

V posledních desetiletích zatočil s historií *linguistic turn*, po něm *postmodern turn*, *cultural turn* a je až s podivem, že historici stále píšou knihy, které srozumitelně oslovují přítomné čtenáře. Ovšem logicky, čím blíže se ocitáme přítomnosti, tím obtížněji se hledají mezi desítkami tisíc aktivních historiků (jen v České

republice se podle Lexikonu historiků z roku 1999 považuje za reprezentanta této profese více jak sedm stovek lidí) a násobně větším počtu prací, jež publikují, jednotící směry a souhrnné charakteristiky. Rozbitím modelu dějepisectví jako dějepisectví „bílého muže“ se začali svých míst domáhat všichni, kdo z něj byli dosud vylučováni. V první řadě ženy a gender history, trvalejší ráz zřejmě budou mít kulturalistické směry, které se po prvních „objevech“, že pohled jiných společností na euroamerickou je podstatně odlišný, dostaly k promyšleným výzkumům, především na poli moderních dějin. Ve světě, který přes rozsáhlou kritiku ekonomického přístupu k životu, hodnotí také užitečnost vědy optikou výdajů a přínosů, jsou mnohé z „nových“ směrů zároveň způsobem, jak se prostřednictvím do minulosti promítaných hodnot přítomnosti domoci universitních míst a grantových prostředků. Teprve další desetiletí ukáží jejich vědecký přínos, či naopak efeméřnost. Kritické pozorování současných postojů k historii a dějinám nám v každém případě může napomoci, abychom přesněji posuzovali vývoj svého oboru, tento soud ale platí o obráceně – díky poznání minulosti oboru je historik schopen kriticky se vyrovnávat s přítomností a čelit snahám o manipulaci historie.

K dalšímu čtení:

Historik v proměnách doby a prostředí – 20. století. Eds. J. Hanuš – R. Vlček. Brno 2009.

Horský, Jan: *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním. Úvahy o povaze, postupech a mezích historické vědy.* Praha 2009.

Chartier, Roger: *Na okraji útesu.* Červený Kostelec 2010.

Valenta, Martin: *Revoluce na pořadu dne. Kritická teorie frankfurtské školy a její recepce v německém protestním levicovém hnutí šedesátých let dvacátého století.* Praha 2011.

Veyne, Paul: *Jak se píšou dějiny.* Červený Kostelec 2010.

Úkoly k zamyšlení:

- 1) Jak využijete dějiny dějepisectví při zpracovávání seminárních, bakalářských atd. prací?
- 2) Kdy a proč byla historie součástí rétoriky?
- 3) Kdy se začínají vytvářet zásady textové kritiky?
- 4) Uveďte základní shody a rozdíly mezi romantickým a pozitivistickým dějepisectvím.
- 5) Který myšlenkový směr výrazně ovlivnil dějepisectví v 60. letech 20. století?

7. JAK KONCIPOVAT VLASTNÍ VÝZKUM

Počátky vědeckého výzkumu jsou u naprosté většiny studentů spojeny s nutností zpracovat kvalifikační práci pro ukončení bakalářského, resp. magisterského stupně studia. Charakter kvalifikační práce v první řadě implikuje skutečnost, že tato není primárně určena ke zveřejnění v odborném tisku a k širší veřejnosti se tak zpravidla vůbec nedostane, cílem jejího zpracování je prokázat přiměřenou schopnost vědecky pracovat včetně ústní obhajoby vlastních názorů a přesvědčit o ní komisi složenou z vysokoškolských odborníků. Stanovení výzkumného úkolu pro kvalifikační práci z oboru historie je proto specifický proces hledání kompromisu mezi požadavky studijního oboru, schopnostmi a zájmy uchazeče, stavem pramenné základny a aktuálním vědeckým tázáním s kontexty v probíhající společenské diskusi. Uchazeč tu naráží na řadu problémů, pramenících především z vlastní nezkušenosti s pohybem v tomto terénu.

Pokud se pokusíme definovat některé z hlavních problémů, které uchazeče svádějí na scestí, není možno si činit nárok na úplnost, neboť jde o problémy do značné míry individuální. Potíže způsobuje například představa některých studentů, že jejich kvalifikační práce vzniká primárně proto, aby „*veřejnost na některý historický jev či událost nezapomněla*“. Tento či podobný přístup k tématu je již kvůli výše řečenému nesmyslný, navíc vede zpravidla k pouhému popisu jevu, k podceňování dosavadního stavu bádání nad touto konkrétní či podobnou otázkou, k nedoceňování filosoficko-metodologických aspektů a vůbec kulturních přesahů interpretace problému.

Dalším vážným problémem je nezohlednění skutečnosti, že kvalifikační práce má studijními předpisy dosti přesně stanovený rozsah a termín odevzdání. Pro studenta je proto nutné zvolit téma, jehož zpracování odpovídá těmto nastaveným parametrům a je formátu kvalifikační práce přiměřené. Není málo studentů, kteří přicházejí za zvoleným vedoucím práce s naprosto nereálnými představami, jako příklad uvádíme studenta, který oslovil jednoho z pedagogů s nápadem napsat pod jeho vedením bakalářskou práci o životě Albrechta z Valdštejna. Přitom jen studium dosud vydané literatury k tématu by studentovi zabralo několik let intenzivní práce, o jazykových kompetencích pro zpracování interpretace této evropsky významné osobnosti nemluvě. V tomto případě lze říci, že přiměřeným tématem pro kvalifikační práci je zpracování korespondence Albrechta z Valdštejna např. s některým politikem, jestliže by šlo o významnější osobu politického života dokonce třeba „pouze“ analýza jediného dopisu. Druhým extrémem je naopak výběr tématu, které pro naplnění žádaných parametrů kvalifikační práce zjevně nedostačuje, zejména z důvodu nedostatku pramenů. Často se podobný problém plně ukáže teprve v průběhu výzkumu a student se z různých důvodů brání redefinici výzkumné otázky a z toho plynoucím rozšíření spektra excerpovaných pramenů (a tedy práci „navíc“) a snaží se práci různými fintami „nastavit“. Obvyklým balastem tohoto typu bývají následně nepřiměřené stránkové dotace pro podružné detaily nebo snaha o příliš širokou kontextualizaci tématu. V pracích zaměřených na regionální dějiny druhé poloviny 19. století se potom objevují několikastránkové exkurzy do středověkých dějin místa, které nemají s pojednávaným tématem valnou souvislost, až patologické zaujetí detailem vykazují někteří zapálení příznivci vojenských dějin, kteří jsou do jinak dobře strukturovaného textu schopni náhle vložit několik „rozšiřujících“ odstavců o dějinách

výroby a technických parametrech zbraní, ze kterých gestapo střílelo na zatýkaného odbojáře, nebo naopak.

Potíže může způsobovat také nedostatečná jazyková vybavenost studenta při formulaci výzkumné otázky. S aktuálním přesunem laviny dat na internet a defenzivou mnoha dříve běžně ovládaných jazyků ve prospěch angličtiny získávají někteří studenti dojem, že pro zpracování vlastně kteréhokoliv tématu z dějin mezinárodních vztahů vystačí s jazykem Shakespearovým. Hrubě přitom podceňují skutečnost, že obecně si napříč staletími pro historické řemeslo v českých zemích udržuje prvořadý význam němčina, až do meziválečného období dominovala diplomatické korespondenci francouzština, pro státy východního bloku po roce 1945 zase nelze pominout význam ruštiny atd. Jazyková nekompetence uchazeče následně implikuje jednak neschopnost vyrovnat se s literaturou k tématu, jednak přináší nepřijatelné podceňování části pramenů a z toho plynoucí dezinterpretaci historické skutečnosti.

Umberto Eco ve svém slavném díle *Jak napsat diplomovou práci?* vymezil časový harmonogram pro zpracování kvalifikační práce šesti až třiceti šesti měsíci. Při pohybu poblíž spodní hranice intervalu je třeba počítat s velmi intenzivní každodenní prací, jinak může být tempo volnější. Často se ale stále objevují „rychlostudenti“, kteří se snad po vzoru některých nechvalně známých českých vysokých škol domnívají, že lze práci napsat během dvou tří měsíců, případně že ji lze po neúspěchu první konzultace s vedoucím práce bleskově přepracovat během několika dnů. Představa, že je možné projít všemi fázemi zpracování vědeckého díla v takto krátké době, je od základu vadná a končíva hořkým zklamáním uchazeče i vedoucího práce. I seriózní studenti podceňují skutečnost, že dílo v jistém slova smyslu „zraje“ a že je nutné si po zpracování pramenů a jejich utřídění ponechat určitý časový odstup a uvážit, zda byl dosavadní způsob práce správný, promyslet interpretaci a podobně

je třeba rozvážně postupovat v samém závěru práce. Již napsaný text je třeba podrobit s určitým časovým odstupem sebekritickému posouzení, jistý čas vyžaduje také finální přehlédnutí textu vedoucím práce, řada studentů také raději nechává text projít jazykovou korekturou. Bez přibližně 2-3 týdenní rezervy k provedení zmíněných kroků nelze počítat se zdárným dokončením textu, a i mnohá jinak kvalitní kvalifikační práce nepřiměřeným spěchem v závěru svého zpracovávání zbytečně ztrácí cenné body. Eco také velmi výstižně pojmenoval problémy spojené s příliš dlouhým časem věnovaným zpracování kvalifikační práce. V českém prostředí se podobné přesažení zmíněného limitu označuje hovorově jako „přesezení“ a jeho příčinou bývá zpravidla buď příliš široké zadání tématu a snaha říci příliš mnoho, nebo také jisté znechucení či únava z bádání nad tématem, maskující mnohdy neurózu s tím spojenou, jindy je vleklá práce s častými přestávkami, rozpaky nad vlastním dílem apod. prostě jen signálem toho, že zadaná práce převyšuje schopnosti studenta, ale ten se zdráhá si tuto skutečnost přiznat.

Jak tedy postupovat při zadání a zpracování kvalifikační práce? Prvním krokem by mělo být důkladné prostudování předpisů spojených s rozsahem a termínem odevzdání práce. Dále je vhodné pozorně si prohlédnout některou úspěšně obhájenou kvalifikační práci vystavenou např. na webové stránce Masarykovy univerzity a sledovat zvláště žádané členění práce, podobu poznámkového aparátu (doporučeno je užití vzorů užívaných Českým časopisem historickým nebo Časopisem Matice moravské), seznamu pramenů a literatury a v neposlední řadě jazykový styl, tzv. vědecký jazyk, kterým se autor práce vyjadřuje.

Na základě absolvovaných přednášek a seminářů je vhodné si vytipovat časové období, které studenta nejvíce zajímá, a alespoň obecně definovat oblast, ve které se chce badatelsky pohybovat, tj. politické dějiny, hospodářské a sociální dějiny, kulturní,

církevní dějiny atd. Následně je vhodné pohovořit s vyučujícím, jehož tematicky či časově příbuzný seminář uchazeč navštěvoval, a zeptat se primárně na vhodného vedoucího práce. Není rozhodně dobré zvolit si školitele práce výhradně dle svých sympatií, ale bez ohledu na jeho badatelské zaměření v situaci, kdy na domovském pracovišti či na některém spřízněném pracovišti působí osoba svým badatelským zaměřením a zkušenostmi pro vedení práce kompetentnější. Ani vysokoškolští odborníci nejsou schopni sledovat dění ve všech segmentech historického bádání v rovině vývoje domácího a zahraničního výzkumu, pochopitelně nejsou vždy detailně obeznámeni se stavem pramenů atd. a musí často sami své znalosti v souvislosti s vedením práce doplňovat a rozšiřovat. Pokud tedy uchazeč nějakou formou nátlaku přiměje k vedení své práce ne zcela kompetentního učitele, ať už ten úkol přijal z nepozornosti, přílišného sebevědomí nebo jiných, specifických důvodů, může podobně postavená spolupráce vést při výzkumu snadno na scestí a přinejmenším je dosti pravděpodobné, že nebude naplněn potenciál a očekávání, které s tématem student splňuje a které téma jako badatelský problém v sobě obsahuje.

Pokud uchazeč dokázal nalézt vhodného vedoucího práce, je dobré na první konzultaci důkladně vymezit jak schéma vzájemné spolupráce a komunikace, tak pochopitelně samotné badatelské téma. Bez konzultací se školitelem si lze představit vznik kvalitní kvalifikační práce jen stěží. Někteří vyučující preferují spíše osobní kontakt, jiným vyhovuje více elektronická komunikace proložená několika schůzkami, specificky se přistupuje k uchazečům, kteří studují při zaměstnání, jsou na rodičovské dovolené nebo dojíždějí zdaleka. V současném masovém systému vysokoškolského vzdělávání každý vysokoškolský učitel vede i několik desítek kvalifikačních prací současně, je proto třeba bohužel počítat s jistou mírou anonymity vztahu učitel – student a je třeba se s některými důležitými problémy

vyučujícímu raději zdvořile připomínat a postupovat obecně iniciativně. Vyučující zpravidla si zpravidla přeje, aby byl detailněji informován o stavu pramenů užitečných pro téma, bude žádat podrobný seznam literatury, která bude pro práci využita, přičemž student by měl na svého školitele naléhat hlavně ve věci dalších doporučení vhodných pramenů a podnětů k doplnění seznamu literatury, včetně cizojazyčné. Pro zdárnou komunikaci se školitelem je ideální, pokud tento dostane nejprve z celého textu kvalifikační práce text úvodní kapitoly, v němž je vymezena badatelská otázka, stav pramenů a zpracování, pak je schopen lépe sledovat a posuzovat celou práci. Studenty je naopak sepsání textu úvodní kapitoly často vnímáno jako nejobtížnější část celé práce, a proto je co nejvíce odkládáno, tento přístup ale může způsobit nepříjemnosti v komunikaci se školitelem a projevit se na kvalitě díla.

Vymezení badatelského tématu je obtížný proces, vyžadující důkladné promyšlení a diskusi s vedoucím práce. Umberto Eco k tomu stanovuje čtyři „zlatá pravidla“:

1. Téma odpovídá zájmům studenta a navazuje na absolvované studijní předměty, na přečtené knihy, vychází ze studentova politického, náboženského a kulturního přesvědčení a interpretace světa.
2. Prameny nutné pro zpracování práce jsou dostupné.
3. Zpracovatelnost tématu odpovídá kulturní vyspělosti uchazeče a jeho schopnosti vzhledem k věku, zkušenostem, znalostem atd. některé problémy chápat a interpretovat.
4. Metoda použitá při zpracování tématu odpovídá zralosti studenta, navazuje na metody vyučované a prakticky zkušené ve výuce nebo se opírá o znalosti a dovednosti nabyté četbou či praxí (např. při archeologickém výzkumu).

Připojme k dílu italského velikána několik poznámek s vazbou speciálně na studium historie. Je velmi vhodné, pokud výzkum historického problému promlouvá k některým současným otázkám považovaným studentem nebo dokonce celou společností za aktuální a pokud objasňuje historické kořeny a souvislosti některého aktuálního jevu, o němž se diskutuje jak v odborných kruzích, tak dokonce v masových médiích. Uchazeče pak práce na podobném díle zpravidla více baví a v neposlední řadě je schopen sledováním diskusí získat nové podněty k jejímu promýšlení, k nalézání nových interpretací apod. Eco zajisté také nemínil, že by např. témata z dějin římskokatolické církve museli nutně zpracovávat pouze aktivní věřící, naopak v pluralitní společnosti je žádoucí, aby nedocházelo k podobné monopolizaci témat a k některým problémům se vyslovovali také badatelé z jiných světonázorových táborů, dokonce i z táborů ostře opozitních. Je také optimální, pokud student zvolí pro svoji kvalifikační práci téma, které jej zajímá dlouhodobě, eliminuje tak riziko – časté právě u studentů, pro které je téma úplnou novinkou – že podlehne klamu o své zcela průkopnické roli ve vztahu k danému segmentu bádání. Jistě, student se může někdy cítit průkopníkem oprávněně, ale v běžné praxi se jedná o zcela okrajový jev. V naprosté většině případů není badatelské pole zelenou loukou, ale již více či méně zaplněnou „stavební zónou“, kde předchozí výzkumy vymezily některé teze, prověřily některé metody atd. Při dlouhodobějším zájmu o téma je jasné, že se student se „stavbami na sousedních parcelách“ již setkal, alespoň zběžně je prohlédl, provedl jejich kritiku a snáze si tak vymezí svoji badatelskou roli. Vzhledem k formátu kvalifikačních prací jde zpravidla o prověření tezí stanovených dřívějšími badateli a jejich syntézami buď regionálním výzkumem či aplikací dosud nepoužité metody nebo využitím dosud neznámého nebo opomíjeného pramene.

Dostupnost a použitelnost pramenů nelze často plně prověřit hned v okamžiku zadávání práce, ale již v této chvíli by bylo ze strany studenta vhodné si ověřit, zda alespoň klíčové vytypované prameny jsou v archivu apod. k dispozici. Při zpracovávání kvalifikačních prací ze starších dějin se často pracuje s edicemi pramenů, problémy nastávají spíše s prameny pro raný novověk a moderní éru, které nejsou tak často publikované v edicích a přístupné na internetové síti. Vzhledem k politickým a státoprávním poměrům a vazbám českých zemí je řada důležitých pramenů deponována v archivech v Berlíně, Římě nebo Moskvě, a je proto pro většinu autorů nižších stupňů kvalifikačních prací velmi obtížně dostupná, poněkud jinak je již nahlíženo na prameny deponované ve Vídni a Bratislavě, v případě některých regionálií také na archivy v St. Pöltenu nebo Cieszyně. Velká většina prací pro toto období se ale váže k pramenům uloženým v archivech na území ČR, je potřebné znát jejich síť a ovládat strukturu místně a tematicky příslušných úřadů – původců archiválií, a samozřejmě v debatě s vedoucím práce projevit přiměřenou kreativitu a detektivní nadání při dohledávání pramenů. V časové tísní se mnoho studentů uchyluje k výmluvám a tvrdí, že pramen je nedostupný, nebo že vůbec neexistuje, jen aby nebyli vedoucím práce ještě směřováni k jeho prostudování. Zkušený odborník a zvláště oponent však tuto lest obvykle prohlédne a student si následně připravuje horké chvílky při obhajobě práce.

Existují témata obtížnější a snadnější, přičemž zařazení do každé této kategorie není zpravidla schopen odhadnout student sám, jde o úkol vedoucího práce. Ten ovšem v současné anonymitě vztahů na vysokých školách zpravidla nezná přesné kompetence studenta, hovoříme tu tedy o dosti rizikovém okamžiku při zadávání tématu, jehož riziko lze snad poněkud snížit přiměřenou studentovou sebereflexí vlastních schopností. Existují témata, která dokáže dobře uchopit pouze nemnohý zralý his-

torik, který umí zúročit své jazykové znalosti, obecný kulturní rozhled, generační i osobní zkušenost atd. Pro kvalifikační práce mladých adeptů historického řemesla nejsou vhodná témata vyžadující příliš široký kulturní a filosofický rozhled, typickou ukázkou problémů v tomto směru jsou témata z dějin dějepisců. Student ve věku mezi 20. a 25. rokem prostě reálně nemůže přečíst všechna díla slavného historika, reflektovat všechny recenze na jeho dílo, podchytit dobový kontext, přiměřeně cestovat a vstřebávat atmosféru míst, kde dotyčný velikán působil atd., je to prostě úkol nad síly i výjimečně nadaných mladých badatelů. Nadarmo se v tomto případě nehovoří o „královské disciplíně dějepisců“. Výše řečené však neimplikuje, že by se student měl ve své práci omezit na banální, marginální témata, v kvalifikační práci je jistě možné se také vyslovit k „velkým tématům“, ale právě s ohledem na jejich velikost půjde obvykle spíše o drobnější zásah do debaty o nich. Což neznamená, že půjde o zásah nevýznamný. Student na sebe může upozornit novou, neotřelou interpretací, generačně odlišným a třeba i provokativním výkladem problému, může také objevit nový důležitý pramen nebo upozornit na regionální či místní specifikum či dokonce anomálii a tím narušit, vyvrátit či upřesnit stávající výklad.

Klíčovými pasážemi každé kvalifikační práce jsou především úvod, závěr a seznam literatury a pramenů. Jde o pasáže, které tvoří bez přehánění pilíře celé práce a v současném trendu „rychločtení“ pro většinu publika svým významem zastiňují všechny ostatní. V úvodu práce je zcela zásadní vymezení badatelské otázky, problému, který hodlá student v práci zkoumat. Krajně problematické je vymezení výzkumné otázky pouhým popisem nějakého historického jevu nebo procesu, akceptovatelný je tento postup snad jen v případě naprosto neznámých skutečností, zvláště v případě zcela novátorského použití dosud neznámých či nevyužitých pramenů, pak hovoříme o materiá-

lové studii. V běžné praxi se u kvalifikačních prací jedná o dosti okrajový jev, v naprosté většině případů se od studenta očekává hledání badatelské otázky v nové interpretaci již částečně známých historických jevů a skutečností. Samo položení badatelské otázky a nalezení vlastního prostoru pro zkoumání signalizuje studentovu kulturní zralost, jeho obeznámenost s aktuálním děním ve společnosti, ve vědeckých kruzích, v politice, ekonomice atd., kde se právě často objevují impulzy k novému a novému promýšlení „starých témat“. Vždyť jen připomeňme, jak se v české historické vědě za čtvrtstoletí proměnilo např. tázání v oblasti dějin dělnického hnutí – od politicky podporovaného, filosoficky a metodologicky ovšem velmi chudého a od západní Evropy odříznutého výzkumu ve druhé polovině 80. let, přes jisté opovržení tímto tématem (údajně vyhrazeným „starým strukturám“, nostalgikům a nenapravitelným levicovým blouznivcům) v 90. letech českého zakladatelského kapitalismu, až po poměrně široký pluralitní proud bádání s četnými mezinárodními vazbami danými krizí evropského kapitalismu a sociálního státu přibližně po roce 2008. Také ve starších dějinách lze nalézt silné vazby na aktuální debaty, jako příklad uveďme evergreeny ve formě hledání počátků české státnosti nebo znovuoživení debat o pobělohorské éře v kontextu církevních restitucí. V úvodu je nutné čtenáře seznámit ani ne tak s osobními pohnutkami k sepsání práce, ve smyslu „*protože pocházím ze Zlína, chtěl jsem něco napsat o Baťovi*“, ale strukturovaně je třeba osvětlit, proč je daný badatelský zájem aktuální, potenciálně zajímavý pro odbornou i laickou veřejnost, proč může kvalifikační práce sloužit jako základ pro širěji založený výzkum. Definici badatelského problému je třeba doplnit obsírnějším exkurzem do historie bádání nad tématem, shrnout význam, přínos a problémy hlavních prací k tématu, zmínit zahraniční kontexty práce a případně také stav zpracování tématu alespoň v několika zemích, zpravidla hlavně těch geograficky nejbližších. Z výše řečeného

vyplývá, že text směřuje k vyzdvižení vlastního (plánovaného) přínosu pro výzkum, tedy také k objasnění metodologického základu, ze kterého student míní vycházet, a k definici okruhu klíčových pramenů.

Pokud je kvalitní zpracování úvodní kapitoly pro uchazeče obvykle tvrdým oříškem, neméně obtížnou je závěrečná kapitola. Zde se od uchazeče očekává, že dokáže výsledky svého zkoumání provedeného na předchozích stranách ve vlastním korpusu práce shrnout komisi a publiku takřikajíc z vyšší perspektivy. Nejde tu v žádném případě o převyprávění toho, co již bylo jednou řečeno v předešlém textu, ale očekává se pregnantní formulování vlastních výsledků výzkumu v několika odstavcích, kritické zhodnocení naplněných či nenaplněných badatelských očekávání, shrnutí efektu použitých metod a zejména – zařazení vlastních badatelských výsledků do širšího kontextu bádání, a to i mezinárodního. Čtenář by se tu měl dozvědět o uchazečově přínosu i v tom smyslu, pokud dotyčný ukázal, že některý směr výzkumu je neperspektivní či zcela mylný, měl by zjistit, se kterými závěry autorit v oboru výsledky bádání korespondují a se kterými nikoliv. A není ani na škodu, pokud argumentačně dobře podložené výsledky bádání ne zcela odpovídají závěrům, které k věci dříve publikoval sám vedoucí práce, nebo jsou s nimi dokonce v rozporu: k vědě koneckonců patří hledání a otevřená diskuse.

Seznam literatury a pramenů přitahuje pozornost publika právě proto, že zkušený badatel i pouhým letným pohledem na tuto část práce posoudí potenciál předloženého výzkumu, na základě stavu pramenné základny je rychle odhalitelná soudržnost bádání, skladba řešených otázek a nalezených odpovědí. Je třeba se vyvarovat přikrašlování a uvádět výhradně prameny, které byly pro práci skutečně použity, neboť tato skutečnost je pro zkušeného posuzovatele snadno zjistitelná. Často jsou k podobnému drobnému podvodu svádění začínající badatelé v pří-

padě zahraniční literatury, vždyť přece kdo by četl celý ten tlustý svazek? Ale vhodná zahraniční práce na badatelsky podobné téma přináší řadu impulzů, nová tázání, nové kontexty, a pokud uchazeč těchto podnětů dostatečně nevyužije, vypovídá to mnohé o stylu a kvalitě jeho práce, což komise zajisté zohlední. Na pole trestního práva se pak dostáváme v případě, kdy naopak autor práce některé použité prameny a literaturu zamlčí a v nich obsažené myšlenky prohlásí za své, tzv. plagiátorský program Masarykovy univerzity bude asi první, ale zdaleka ne jediný, kdo bude mít s podobnou kauzou co do činění.

Průběh obhajoby kvalifikační práce se v drobných detailech liší podle toho, jak celý průběh státních zkoušek řídí předseda komise, v hlavních rysech je ovšem stanoven zákonem a univerzitními předpisy. Uchazeč dostává nejprve slovo proto, aby v hlavních rysech svoji práci představil. Jde tu hlavně o představení badatelské otázky a kontextů její formulace, letmý přehled okruhu použitých pramenů, prezentování metody práce a definici vlastního přínosu pro aktuální stav poznání problému. Během úvodního expozé není prostor pro detailní popis obsahu práce – ta je koneckonců komisi i publiku k dispozici k nahlédnutí – ani pro nepřiměřeně obsáhlé vysvětlování osobních pohnutek badatelského zájmu. Následně je čten či resumován posudek vedoucího práce, někdy je tento buď členem komise, někdy se dostaví k obhajobě a zasedne v publiku. Poté přichází na řadu posudek oponenta. Oba posudky jsou standardizované a sledují následující parametry kvalifikační práce: 1) kvalitu naplnění obsahového záměru, využití vhodných pramenů a literatury; 2) kvalitu jazyka, množství jazykových a pravopisných chyb; 3) splnění požadavků na formální úpravu, kvalitu provedení poznámkového aparátu, odkazů na bibliografii. Posudky obsahují také individuální vyjádření jejich autora k pozitivním a negativním znakům práce, přičemž je od autorů explicitně žádána formulace podnětů k diskusi nad prací. Cílem je dát

uchazeči možnost projevit znalosti a komunikační kompetence v širším kontextu tématu práce, vytvořit platformu podobnou běžné vědecké diskusi z konferenčních setkání, na níž uchazeč obhájí své názory. Diskuse ovšem přichází na řadu až poté, co se uchazeč vyjádří k oběma posudkům, zahajuje ji a řídí předseda komise. Do diskuse mohou zasahovat i lidé z publika a debata se zprvu odvíjí od témat nastolených v posudcích a poté volně asociuje k nejrůznějším aspektům v práci pojednaného tématu. Komise hodnotí souhrnně jednou známkou kvalitu práce, přičemž se obvykle přidrží posudků, a kvalitu obhajoby a celkovou sebe prezentaci uchazeče.

HISTORICKÝ GLOSÁŘ

Přiložený výkladový slovníček je míněn především jako pomůcka, která by začátečníkům měla pomoci vyznat se v předloženém spisu a dílem také v „jazyce historiků“. Proto je heslář stylizován lehčím perem a samotný komentář se omezuje na základní charakteristiku, údaje a souvislosti.

Absolutní datování – vychází z více či méně přesného vsazení studované události do přímé časové osy. Absolutní datování je příznačné zejména pro historický výklad. Spřízněné obory jako etnologie, archeologie nebo dějiny umění však častěji pracují s intervalovou datací.

Akulturace – proces změny, v němž hodnoty jednoho kulturního systému pronikají (nebo jsou přejímány) jinou kulturou.

Annales – vlivná francouzská historická škola, která vznikla ve třetí dekádě minulého století kolem časopisu *Annales* (odtud její jméno) a zpočátku se ostře vymezovala k tradičně pojatému událostnímu dějepisectví. Radikálními názory proslulý a zprvu nepříliš rozsáhlý kruh historiků, jenž do konce války představoval spíše okrajový proud francouzského dějepisectví, ovládl ve druhé polovině 20. století významná univerzitní pracoviště a zásadně ovlivnil způsob historického myšlení. Po roce 1968 se škole *Annales* dostalo velkého mezinárodního uznání, ale zároveň došlo k jejímu rozpadu do několika proudů a postupně byly omilostněny i dosud zavrhané politické a událostní dějiny. Zároveň si škola zachovala provázanost s jinými huma-

nitními a přírodovědnými obory, především pak s antropologií, sociologií, psychologii, geografii, statistikou nebo klimatologií. Programové zásady postupně zformulovali a rozpracovali Lucien Febvre, Marc Bloch, Fernand Braudel, Georges Duby, Jacques Le Goff nebo Emmanuel Le Roy Ladurie. Za hlavního představitele čtvrté (dosud poslední) generace je pokládán Roger Chartier.

Archaický – obecně starobylý, v historické nebo archeologické literatuře může být takto označeno „předstátní“ nebo raně historické období.

Artefakt – výsledek lidské činnosti, který vypovídá jak o technologické úrovni společnosti, tak o jejích ekonomických a sociálních strukturách nebo o povaze dějinných událostí. Za artefakty jsou pokládány užitkové předměty nebo jejich zlomky (šipka, nádoba, srp), objekty (hroby, domy) i velké sídlištní útvary (hradiště, města) se všemi rozmanitými položkami (lán, usedlost, kovárna, mlýn, lom, stezka, pramen). Artefakt je základním pramenem archeologického poznání.

Dějiny – někdy je tento pojem chápán jako synonymum k historii. František Graus, který se nechal poučit německými tradicemi, ovšem navrhoval, aby i čeští historikové rozlišovali mezi minulostí (*Vergangenheit*), historií (*Historie*) a dějinami (*Geschichte*). Zatímco minulostí rozuměl vše, co se kdy událo, od pádu stromu nebo výbuchu sopky v liduprázdném pralese, přes ústně předávané a třeba i zapomenuté příběhy, až po vědecky poznatelný odkaz mrtvých i živých kultur, historii chápal jako poznatelnou část minulosti, která je předmětem zájmu historiků (odtud také název oboru). Dějiny pak vnímal jako výsledek práce historiků, řečeno slovníkem Michela de Certeaua „historiografické operace“.

Dějiny idejí – sledují proměny intelektuální historie a vývoj filosofických systémů, jež promlouvaly do společenského dění.

Dějiny každodennosti – všímají si jedince i společnosti v rytmu a proměnách dnů všedních a svátečních. Právě dějiny každodennosti umožnily historikům sledovat dříve přehlížené, svou povahou soukromé sféry lidského chování a jednání.

Dějiny mentalit – všímají si strategie vybraných sociálních skupin, jejich hodnotových systémů a postojů, zkráceně kolektivní identity. Mentalitu lze proto zkoumat výlučně v rámci sociální skupiny, nikdy ne jako „mentalitu jedince“. Počátky takto pojatého výzkumu sahají k francouzskému sociologovi Emilu Durkheimovi, jenž jako první použil termín „kolektivní reprezentace“ (1898). V historickém myšlení se dějiny mentalit usadily až ve 30. letech 20. století, kdy se sociologickými postupy inspirovala škola Annales. Velkého uznání se dostalo také metodickým úvahám a pracím Johana Huizingy nebo Norberta Eliase. Dějiny mentalit jsou v některých zemích pokládány za samostatnou vědeckou disciplínu, jíž je, v souvislosti s bezmála neomezenými možnostmi hromadné analýzy seriálních pramenů, prorokována světlá budoucnost.

Diskurs – původně rozprava, přednáška nebo výklad k určitému tématu, a to buď formou dialogu, nebo monologu. Teorii diskursu rozvinul v roce 1960 Michel Foucault, který si uvědomil, že se studované texty neliší navzájem pouze obsahem a vnitřní argumentací, nýbrž i jazykem, v němž se promítají dobově, ideologicky i sociálně podmíněné podněty. Jazyk a jazykové prostředky proto mohou vypovídat o době a společenských (historických) souvislostech.

Dlouhé trvání – označení pomalu plynoucího času dlouhé změny (*longue durée*), jenž dovoluje sledovat události v souřadnicích často i velmi nepřímých a vzdálených příčin a následků. Dlouhý středověk uvedl do historické literatury Fernand Braudel, dnes je dlouhé trvání rozlišeno ve třech polohách: Nejprve podle vlastního smyslu, což znamená, že se základní společenské, hospodářské a politické struktury mění jen velmi pomalu, pokud vůbec. Ve druhém plánu historikové pracují s termínem konjunktura, čímž míní hospodářské a sociální proměny (kolísání) v delším časovém úseku. Konečně poslední rovinu dlouhého trvání tvoří dějiny událostí tak, jak byly zachyceny a převyprávěny soudobými pozorovateli a prameny.

Druhý život – metafora pro vzpomínky na události a jejich význam v dějinách. „Druhý život“ se zpravidla se dosti příkře míjí se skutečným průběhem událostí nebo s významem, jenž byl té či oné události přiznán současníky.

Edice – zpřístupnění pramenů podle přesných, časově nebo problémově definovaných zásad. Jedna ze základních pomůcek historikovy práce.

Ego-historie – dějiny a příběhy vyprávěné z osobních pozic, pod vlivem vlastní (osobní) zkušenosti.

Heuristika – první etapa historikovy práce, která je věnována shromažďování, třídění, četbě a kritice historických pramenů a literatury ke studované otázce.

Historická antropologie – studuje postoje, pocity, názory, hodnoty, chování, jednání a způsob myšlení jedince v dějinách. Historická antropologie se nechala metodicky inspirovat etnologií, sociálními dějinami, mikrohistorií, dějinami mentalit

a každodennosti. Za samostatný obor je pokládána přibližně od 70. let 20. století, přičemž tematicky i metodicky se vymezila vůči tradičnímu výkladu dějin, neboť ten chápe vývoj lineárně a v jeho rámci nestuduje jedince, nýbrž společenské a sociální vrstvy, třídy nebo procesy. Historická antropologie si také klade otázku, kde se nachází hranice mezi dějinnými strukturami a subjektivním chováním, do jaké míry je jedinec omezován prostředím, které je ovšem zase výsledkem dějinného vývoje, do jaké míry je schopen v tomto prostředí uplatnit svou individualitu a jak se v životě jedince odrážejí velké historické události a procesy.

Historická demografie – programově se zaměřuje na proces reprodukce lidských populací. Předmětem studia demografie tedy je přirozený proces obnovy obyvatelstva. Pracuje tak s pojmy jako úmrtnost (mortalita), nemocnost, porodnost (natalita), potratovost, sňatečnost a rozvodovost.

Historická geografie – programově se zaměřuje na různé proměny zeměpisně (geograficky) definovaného prostoru. Je založena na interdisciplinárním přístupu, stojí na pomezí mezi geografii a historií, neboť studuje vývoj a proměny ve správním, hospodářském, sociálním i mocenském rámci. Moderně chápána historická geografie je proto úzce metodicky provázána s archeologií, hospodářskými dějinami, dějinami osídlení, dějinami práva a samozřejmě s geografickými disciplínami, s historickou demografií, toponomastikou, architekturou a urbanismem, kartografií, geodézií, geologií, botanikou, klimatologií, pedologií a ekologií. V českých zemích je ovšem historická geografie namnoze chápána jako součást regionální vlastivědy.

Historická literatura – zpřístupňuje výsledky rozboru a interpretace pramenů, a to jednak formou syntéz (monografie)

nebo v podobě dílčích příspěvků a studií. Historická literatura se tak stává prostorem, v němž historikové vedou vědecký dialog. Cennou položkou historikovy práce jsou rovněž dnes spíše podceňované a opomíjené anotace nebo recenze.

Historická periodizace – je sice odvozena z dějinného vývoje, nicméně sama vypovídá o názorových a filosofických pozicích svých tvůrců, kteří se takto pokoušejí vystihnout základní dějinné skutečnosti, pojmenovat obecné (filosofické) souvislosti a velké, sdílenými hodnotami definované kulturní (civilizační) celky.

Historická vlastivěda – staví do popředí svého zájmu soubor vlastivědných poznatků přírodovědné a společenskovedné povahy, a to jak v prostoru celé „vlasti“, tedy státu nebo země, tak v nějakém jejím regionu. Tradice historické vlastivědy dnes přežívá zejména na Moravě.

Historický materialismus – spolu s dialektickým materialismem základ marxismu, jenž chápe jedince ve společenském vývoji jako bytost, která vytváří materiální statky, čímž se aktivně podílí na dějinném pohybu, který podléhá zákonům dialektiky.

Historický pramen – vypovídá o době a souvislostech svého vzniku. Pro historiky prvořadý předmět studia, které spočívá ve vyhledávání a třídění informací, jejich kritice a komparaci s jinými údaji a souvislostmi, posléze interpretaci, tedy výkladu, a zpracování zjištěných poznatků a závěrů do širšího dějinného kontextu.

Historiografie – výsledek vědeckého zkoumání, historiografické operace, jenž zachycuje myšlenkové a hodnotové prou-

dy, které ovlivňovaly dikci, hodnoty a společenské souřadnice historické práce.

Historismus – obecně vzato jedna ze základních poloh historického myšlení, protiklad naturalismu, který nepřistupuje ke skutečnosti jako k neměnné danosti, nýbrž studuje skutečnost v souřadnicích trvalého vývoje, tedy jako změnu. Historismus v historické vědě znamená jednak vznik předpokladů ke zkoumání dějin podle přísných metodických a řemeslných zásad, jednak přesvědčení, že historik sleduje chování jedince, individuality, v trvale se měnícím světě. Dějiny jsou tak chápány jako projev neustále se měnících skutečností, jejichž vznik nelze vyložit kauzálně, za pomoci nástrojů exaktních věd, je třeba jim ale porozumět.

Hospodářské dějiny – studují tendence, vztahy a souvislosti hospodářského vývoje společnosti. Hospodářské dějiny proto samy o sobě doširoka rozevírají široký tematický a problémový vějíř, který zahrnuje sociální dějiny, historickou demografii, statistiku, sociologii a ekonomické obory.

Ideální typ – pojem, jehož autorství náleží Maxi Weberovi, který si pro popis společenské skutečnosti zvolil „ideálního“, rozumějme typického reprezentanta nějaké třídy nebo sociální vrstvy. Ideální typ je proto sociologickým konstruktem, který však došel uznání i v historické práci, zejména při popisu typických, sociálně nebo třídně definovaných jevů. Max Weber rozeznával čtyři základní, ideálně typické kategorie jednání: účelově racionální, hodnotově racionální, afektivní a tradiční, zvykové. Pro typologii legitimního panství (vlády) pak stanovil tři ideální typy: charismatický, čímž mínil osobní schopnosti vladaře, tradiční, který byl dán rodovým původem nebo pokrev-

ním příbuzenstvím, a zákonný, jehož legitimitu určovaly volby a intronizační rituál.

Ikonologie – zkoumá různé projevy vizuálního umění (grafika, malba, plastika, architektura) v kontextu jejich hlubšího, skrytého významu. Studium postupuje od identifikace prvků, přes stanovení obsahu vyobrazení, až po závěrečný, ikonologický výklad.

Ikonografie – zabývá se popisem a stanovením obsahu vyobrazeného.

Kolokvium – forma ukončení výukové jednotky, při níž student představuje výsledky své badatelské práce s následnou diskusí. Kolokviem se také může rozumět vědecké setkání odborníků nad jednou úzce vymezenou badatelskou otázkou, uvedenou zpravidla krátkým referátem. V praxi často splývají termíny seminář a kolokvium, rozdíl je někdy spatřován v dominantní roli představené práce v případě semináře a volnější debatou v rámci kolokvia.

Komparativní historie – je založena na srovnávání časově nebo prostorově blízkých struktur a historických událostí.

Konec dějin – kolem přelomu tisíciletí módní a hojně diskutovaný pojem, jehož autorství náleží Francisu Fukuyamovi, který pod vlivem převratných změn ve středovýchodní Evropě a postsovětském prostoru prohlásil vítězství liberální demokracie za „konec dějin“. Měl tím na mysli, že dějiny, přesněji velké vyprávění, jež propůjčovalo dějinám jednotu a smysl, dospěly ke svému konci.

Kongres – mezinárodní vědecké setkání zahrnující reprezentativní vzorek badatelů celého historického oboru (medievalistický kongres, kongres agrárních dějin), jehož cílem je podat přehled aktuálního bádání ve světovém měřítku a formulovat základní badatelské otázky oboru pro další období. Jednání kongresů se zpravidla dělí na plenární část, se zastoupením všech účastníků, a na část specializovanou, rozdělenou do sekcí, v jejichž rámci jsou detailněji diskutovány užší otázky. Profilovým znakem kongresů je jejich globální charakter, manifestace propojení vědy a politiky a v neposlední řadě velkorysý doprovodný program určený prezentaci pořádajícího pracoviště, města nebo země.

Konference – zpravidla mezinárodní vědecké setkání nebo porada odborníků nad širším okruhem vzájemně souvisejících a předem ohlášených otázek.

Kritická teorie – způsob myšlení, který pracuje s poznatkem, že žádná interpretace nemůže být objektivní, neboť je vždy podmíněna historicky, ať již dobově nebo osobní zkušeností. Tato podmíněnost může být nevědomá, nebo naopak zamýšlená, a je dána dobovými požadavky, nároky, ideologickými, politickými a etnickými (nacionálními) předsudky a sociálními vlivy. Není proto možné dobrat se jediného možného a pravdivého výkladu, nýbrž pouze více rovnocenných interpretací.

Kulturní historie – studuje společenské struktury nebo i vystupování jedince v jejich široce chápaném kulturním kontextu, tedy v dobových mentálních a hodnotových souřadnicích.

Kvantitativní historie – vychází z výpovědi kvantitativních pramenů (úctů, berních knih, statistik) a sleduje proměnu chování a vystupování jedince i společenských vrstev. Sleduje

rovněž ekonomické procesy, sociální a demografické trendy nebo změny klimatu.

Mikrohistorie – je soustředěna na hluboký a všestranný rozbor vybraného dílčího, zpravidla velmi přesně definovaného problému, který je určen buď místně (sídlo), sociálně (domácnost, rodina), časově nebo věcně (pramen).

Místa paměti – pojem a dnes již také přístup k výkladu dějin, který historikům umožňuje rozlišovat mezi žitými dějinami (dobově podmíněnými vzpomínkami) a událostí samotnou. Místa paměti se mohou stát nejen historické události, nýbrž i pomníky, písemné dokumenty, ostatky nebo předměty. Tvůrcem konceptu míst paměti je francouzský historik Pierre Nora (*Les Lieux de mémoire*).

Monokauzální proces – proces vyvolaný, změněný nebo ukončený jediným zásahem nebo faktorem. Monokauzální interpretace klade důraz na jeden dominantní faktor (náboženské války).

Mrtvá kultura – materiální část kdysi živé kultury, která však stále vypovídá o hodnotách a společenském uspořádání zaniklých civilizací. Označována také jako kultura archeologická.

Nehybné dějiny – posměšné označení výkladu dějin, který není založen na otázkách a řešení problémů, nýbrž na prosté, samoučelné deskripci (popisnosti). Nehybné nebo také „zastavené dějiny“ (*histoire immobile*) kladli historikové kolem časopisu *Annales* do vyhroceného protikladu k problémovým dějinám.

Nová historie – obdobně „jiná historie“ (*une autre histoire*), protiklad tradičního, událostního dějepisce. Jiné označení pozdní školy Annales.

Nové kulturní dějiny – označení směru, který se na konci 80. let 20. století kriticky postavil k duchovním dějinám a dějinám struktur (mentalit). Metodicky se opírá o novou definici kultury, jež je chápána v celé šíři a síti společenských významů. Ve výsledku se tak nové kulturní dějiny zajímají o způsob, jakým jedinec hodnotí sebe a okolní svět, jaký smysl a význam přisuzuje svému jednání a jakou roli hraje jazyk. Za příkladné jsou dnes pokládány práce Michaila Bachtina, Norberta Eliase nebo Michela Foucaulta.

Od nepaměti – metafora, či spíše fráze, která v minulosti odkazovala na události, které nebylo možno potvrdit hodnověrnými svědky. Odtud také neurčitý, bájný nebo také prastarý věk „bez paměti“.

Orální historie – je založena na studiu a kritice a vyhodnocení vzpomínek, které jsou zachovávány a předávány ústní formou. Předmětem studia (pramenem) se tak stává nejen sdělované (vyprávěné), nýbrž i osoba vypravěče.

Paradigma – pojem, jehož autorství náleží Thomasi Kuhnovi, který upozornil, že se vědecké poznání nevyvíjí plynule, nýbrž vždy v určitých časových úsecích, jimž vládne jeden hlavní nebo několik navzájem provázaných předpokladů (paradigmat). Z nich jsou v příslušné době odvozovány hlavní výzkumné koncepce a soubory otázek, jejichž řešení je pokládáno za správné a společensky významné. Ve skutečnosti se vědecké poznání prosazuje změnou klíčových předpokladů, což se děje

zpravidla v relativně krátkém čase, neobejde se bez konfliktů a často i osobně vedených sporů.

Postmoderna – myšlenkový směr, který vznikl pod vlivem nevelké práce Jeana-Françoise Lyotarda *O postmodernismu* (*La condition postmoderne*, 1979). Postmoderna klade důraz na pluralitu názorů, jejich rovnoprávnost a zpochybňuje jediný pohled na hodnoty a vývoj civilizace.

Pozitivismus – způsob myšlení, který hlásal, že by se vědecké poznání mělo vyhnout spekulacím a že by se mělo držet jen pevně „daných“, ověřitelných faktů a skutečností. Samotný název byl odvozen z „pozitivní“ filosofie Augusta Comta (1798–1857), v polovině 19. století pozitivismus nabídl metodickou oporu historickým vědám, které začaly vyznávat objektivní (vědeckou) poznatelnost dějin. V českých zemích je šíření historického pozitivismu spjato především se jménem Jaroslava Golla.

Problémové dějiny – výklad dějin, který vychází z otázek a je soustředěn na řešení problémů. Opak nehybných dějin.

Procesualismus – neboli funkční procesualismus je interpretační koncepce, která se snaží postihnout pravidelnosti vývoje a změn kultury. S oblibou se uchyluje k metodickým postupům kulturní antropologie. Naopak postprocesualismus si více všímá individuálního, oslabuje vazby k přírodovědeckým disciplínám a nad obecné zákonitosti staví individualitu kritického poznání.

Proseminář – forma výuky na vysokých školách. Je spojena zpravidla s prvními semestry studia. Jejím cílem je objasně-

ní teoretických a metodologických otázek spojených s některou z historických epoch nebo oborů historického tázání.

Přednáška – způsob vědecké komunikace, při níž je posluchačům poskytnut základní výklad k vybranému tématu, některé zajímavé segmenty jsou následně rozvedeny buď v diskusi (v případě „hostovské“ přednášky odborníka z jiného pracoviště), nebo v navazujících specializovaných seminářích.

Psychohistorie – klade do středu svého zájmu psychologickou motivaci aktérů dějinných událostí. Vychází z poznatků psychologie a sociologie, snaží se porozumět příčinám sociálního a politického jednání jedinců, skupin nebo i celých národů. Vědomě si všímá školského a vzdělávacího systému.

Seminář – forma výuky, při níž je student veden k aplikaci dovedností a znalostí získaných v prosemináři a přednáškách na konkrétním problému nebo materiálu. Seminář připouští také prezentaci výsledků vlastního bádání. Svou podstatou směřuje k ovládnutí základních metod a technik vědecké práce. Seminářem je nazývána rovněž jednoduchá forma vědeckého setkání mimo výukový proces, při níž se v úzkém kruhu diskutuje o úvodní přednášce, vybrané otázce nebo již publikovaném díle, přičemž téma semináře je vymezeno poměrně dosti úzce a profilovým znakem je aktivní podíl všech účastníků.

Seriellová historie – všímá si dlouhodobých trendů, zkoumá kontinuitu a diskontinuitu společenského vývoje v sériích relativně homogenních dat (ceny obilí, porodní statistiky). Metodické zásady seriellové historie rozpracoval Pierre Chaunu.

Sociální dějiny – kladou do středu svého zájmu sociální struktury lidské společnosti. Metodicky i řemeslně zešíroka

pojatý výzkum rozlišuje mezi širším a užším přístupem. V širším smyslu sociální dějiny sledují sociální proměny společnosti, v užším segmentu pak studují dílčí jevy a procesy, které se vymykají souřadnicím politických nebo kulturních dějin.

Struktura – společenské a hospodářské jevy a souvislosti, které trvaly natolik dlouho, že unikly vědomí zúčastněných, dobově zaujatých pozorovatelů.

Strukturalismus – původně metoda, jejíž počátky sahají do počátku 20. století a která je spojena se jménem švýcarského lingvisty Ferdinanda de Saussure, především pak s jeho posmrtně vydaným kurzem obecné lingvistiky (*Cours de linguistique générale*, 1916). Dnes vědecký směr, který klade důraz na systematické vazby a svazky mezi dílčími jevy.

Totální historie – metodický požadavek školy Annales, která hlásala, že by historik měl vědomě překračovat hranice zkoumaného problému, a to jak v časovém, tak věcném smyslu. Totální historie (*histoire totale, histoire globale*) tak stanula v jakési opozici proti úzce chápaným sociálním, hospodářským nebo politickým dějinám.

Událostní dějiny – pojem, který použil Fernand Braudel v předmluvě ke své práci o Středozezemním moři, aby se takto s pohrdáním vyrovnal s tradičně chápanými politickými dějinami čili dějinami událostí (*histoire événementielle*). Ještě před koncem 20. století se ale politické dějiny vrátily do historického výkladu, a to v podobě příběhu, který již nezůstává u prostého popisu někdejších událostí, nýbrž pracuje s dějinami mentalit, kulturními dějinami, symbolikou veřejného jednání a místy paměti.

Zhuštěný popis – pojem, který do literatury uvedl americký antropolog Clifford Geertz, jenž takto označil rituální nebo ritualizované jednání, symboly a gesta, jimiž byl utvářen a legitimizován veřejný prostor a stabilita společenských struktur.

K dalšímu čtení:

- Applebyová, Joyce – Huntová, Lynn – Jacobová, Margaret: *Jak říkat pravdu o dějinách. Historie, věda, historie jako věda a Spojené státy americké*. Brno 2002.
- Bayer, Erich – Wende, Frank (eds.): *Wörterbuch zur Geschichte. Begriffe und Fachausdrücke*. Stuttgart 1996 (více vydání).
- Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politischen Sprache in Deutschland*. 8 svazků. Stuttgart 1972 (více vydání).
- De Certeau, Michel: *Psaní dějin*. Brno 2011.
- Fuchs, Konrad – Raab, Heribert (eds.): *Wörterbuch zur Geschichte*. 2 svazky. München 1987 (více vydání).
- Geiss, Imanuel: *Geschichte griffbereit*. 6 svazků. Dortmund 1993.
- Offenstadt, Nicolas (ed.): *Les mots de l'historien*. Toulouse 2004.
- Veyne, Paul: *Jak se píšou dějiny*. Červený Kostelec 2010.

Úvod do studia dějepisu

2. díl

Kolektiv autorů

Vydala Masarykova univerzita v roce 2014

1. vydání, 2014

Sazba elektronické verze [Milan Vilímek Jihlavský](#)

ISBN 978-80-210-7017-2